

ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા)

ધોરણ 10

પ્રતિક્રિયાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો, વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જાણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર- 382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

શ્રી મનસુખ સલ્લા

લેખન-સંપાદન

ડૉ. રમેશ પંડ્યા (કન્વીનર)

ડૉ. પિંકિબહેન પંડ્યા

ડૉ. અજ્યસિંહ ચૌહાણ

શ્રીમતી હેતલબહેન નાયક

ડૉ. સંતોષ દેવકર

ડૉ. રામદેવસિંહ ગોહિલ

ડૉ. અંજનાબહેન મોદી

શ્રીમતી ભારતીબેન જાની

સમીક્ષા

ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ

ડૉ. નરેશ કે. શ્રીમાળી

શ્રી હિનાબહેન શુક્લ

શ્રીમતી પુષ્યાબહેન જે. જોશી

ડૉ. રાજેશ વણકર

શ્રી લલિતભાઈ બગડા

શ્રી જસુબહેન પરમાર

શ્રી તળશી એમ. મકવાણા

શ્રી લાલજીભાઈ એ. પરમાર

શ્રી તખુભાઈ સાંડસુર

શ્રી ધરમસિંહ પરમાર

શ્રી મંગળદાસ મકવાણા

શ્રી મીનાબહેન બ્રહ્મભટુ

સંયોજન

ડૉ. કિંબા દવે

(વિષય-સંયોજક : અંગ્રેજ)

નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી હરેન શાહ

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીભાચિયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન. સી. ઈ. આર. ટી. દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે રાજ્યના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના વિવિધ વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. જેને ગુજરાત સરકારના શિક્ષણવિભાગ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના પરિપ્રેક્ષયમાં તૈયાર કરાયેલા જુદા જુદા વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ ધોરણ 10, ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા)નું આ પાઠ્યપુસ્તક આ સત્તરે અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. લેખક-સંપાદક સભ્યશીઓએ આ પાઠ્યપુસ્તકની હસ્તપ્રતની નિર્માણ-પ્રક્રિયામાં પૂરતી કાળજી લીધી છે. લેખક-સંપાદકોએ રાજ્યનાં પાઠ્યપુસ્તકો વધુ ગુણવત્તાસર બનાવવા માટે ખૂબ જ જહેમત ઉદ્ઘાટી છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં આ હસ્તપ્રતની શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો-તજ્જ્ઞો દ્વારા સર્વાંગીણ સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. સમીક્ષાના સુધારા-વધારા આમેજ કરવામાં આવ્યા છે. તેમ જ મંજૂરી-કમાંક-પ્રક્રિયા દરમિયાન ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે કરેલ ચકાસણી-અહેવાલ બાદ મળેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરી આ પાઠ્યપુસ્તકની આખરી પ્રત તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

નવા અભ્યાસક્રમમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિ અને લેખન અંગેની વિગતો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ભાષાની ખૂબીઓ સમજે અને વધુ મહાવરો કરે તથા તેમની સંવેદનશીલતા કેળવાય તેવી કૃતિઓ પસંદ કરવા અંગે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. શિક્ષક વર્ગબંદમાં કૃતિ રજૂ કરતી વખતે કઈ કાળજી લે તે અંગેની વિગતો પણ આ વખતે ઉમેરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે પૂરતી કાળજી લીધી છે તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો હરહંમેશ આવકાર્ય છે.

પી. ભારતી (IAS)

નિયામક

તા. 04-11-2019

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017, પુનઃ મુદ્રણ : 2018, 2019, 2020

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી પી. ભારતી, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વજાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, ચાલ્ટ્રેવ્ઝનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આજાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ય) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાણેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક બેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, ઓઝોના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજ દેવાની;
- (ઇ) આપણી સમજ્ઞિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજ તે જાળવી રાખવાની;
- (ઈ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રાયો અનુકૂળ્યા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ડ) જાહેર ભિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઝ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ઝ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-(ક)

અનુકૂળપણીકા

1.	વૈષ્ણવજન	(પદ)	નરસિંહ મહેતા	1
2.	રેસનો ધોડો	(નવલિકા)	વર્ષા અડાલજા	4
3.	શીલવંત સાધુને	(ભજન)	ગંગાસતી	11
4.	ભૂલી ગયા પછી	(એકાંકી)	રધુવીર ચૌધરી	14
●	વ્યાકરણ : એકમ-1 ધ્વનિશ્રેષ્ઠી, જોડણી, સંખિ, સમાસ			22
5.	દીકરી	(ગઝલ)	અશોક ચાવડા ‘બેટિલ’	40
6.	વાઈરલ ઈન્ફેક્શન	(નિબંધ)	ગુણવંત શાહ	43
7.	હું એવો ગુજરાતી	(ગીત)	વિનોદ જોશી	48
8.	ઇત્તી	(હાસ્યનિબંધ)	રતિલાલ બોરીસાગર	51
●	વ્યાકરણ : એકમ-2 સંશા, વિશેષજ્ઞા, ક્રિયાવિશેષજ્ઞા અને તેના પ્રકારો			56
9.	માધવને દીકો છે ક્યાંય ?	(ગુર્મિગીત)	હરીન્દ્ર દવે	70
10.	ડાંગવનો અને...	(નિબંધ)	મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	73
11.	શિકારીને	(ગુર્મિકાવ્ય)	કલાપી	77
12.	ચોપડાની ઈન્ફ્રાજાળ	(આત્મકથાખંડ)	ચંદ્રકાંત પંડ્યા	80
●	વ્યાકરણ : એકમ-3 વાક્યપ્રકારઃ કર્તરિ, કર્મણિ, ભાવે અને પ્રેરક; વાક્યરૂપાંતર			86
13.	વતનથી વિદ્યાય થતાં	(સોનેટ)	જ્યંત પાઠક	94
14.	જન્મોત્સવ	(નવલિકા)	સુરેશ જોષી	97
15.	બોલીએ ના કાંઈ	(ગીત)	રાજેન્દ્ર શાહ	102
16.	ગતિભગ	(લઘુકથા)	મોહનલાલ બા. પટેલ	105
●	વ્યાકરણ : એકમ-4 અંલકાર			108
17.	દિવસો જુદાઈના જાય છે	(ગઝલ)	‘ગાની’ દહીંવાલા	113
18.	ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ	(નવલકથાખંડ)	પન્નાલાલ પટેલ	116
19.	એક બપોરે	(ગુર્મિકાવ્ય)	રાવજી પટેલ	123
20.	વિરલ વિભૂતિ	(ચરિત્રનિબંધ)	આત્માર્પિત અપૂર્વજ	125
●	વ્યાકરણ : એકમ-5 છંદ			130
21.	ચાંદલિયો	(લોકગીત)	-	138
22.	હિમાલયમાં એક સાહસ	(પ્રવાસ)	જવાહરલાલ નહેરુ	141
23.	લઘુકાવ્યો	(દુહા-મુક્તક-હાઈકુ)	રદ્દિશ મણિયાર, બરકત વીરાણી, મુરલી ઠાકુર, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભણ	145
24.	ધોડીની સ્વામીભક્તિ	(લોકકથા)	જોરાવરસિંહ જાદવ	150
●	એકમ-6 લેખનકૌશલ: અર્થવિસ્તાર, અહેવાલલેખન, સંક્ષેપીકરણ, નિબંધ			155

● પૂરક વાચન ●

1.	બહાદુર બાળકો	(પ્રેરક પ્રસંગો)	સંકલિત	160
2.	નદીવિયોગ	(લલિત નિબંધ)	પ્રફુલ્લ રાવલ	162
3.	તારે પગલે	(ગુર્મિકાવ્ય)	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	164
4.	મારી બા	(ચરિત્ર)	શરીફા વીજળીવાળા	165
5.	વીરભૂમિ	(એકાંકી)	અરવિંદ પંડ્યા	169

નરસિંહ મહેતા

(સમય: ઈ.સ. પંદરમી સદી)

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના તળાજામાં થયો હતો. તેમની કર્મભૂમિ જૂનાગઢ હતી. તેમના જીવન વિશે આધારભૂત વિગતો મળતી નથી. તેઓ ‘આદિકવિ’ તરીકે જાણીતા છે. તેઓ ઉત્તમ ઉર્મિકવિ છે. તેમની ‘શામળશાનો વિવાહ’, ‘હાર’, ‘હુંડી’, ‘મામેરું’, ‘શ્રાવ્ય’ જેવી ચરિત્રાત્મક કાવ્યરચનાઓ છે. એમનાં પદ ‘પ્રભાતિયાં’ તરીકે જાણીતાં છે. ‘ચાતુરીઓ’, ‘હિંદેળાનાં પદ’, ‘વસંતનાં પદ’, ‘કૃષ્ણલીલાનાં પદ’ વગેરે તેમની રચનાઓ છે. એમનાં પદોમાં ઉપનિષદ્વાણીનું ભાષાબળ છે.

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાનાં અનેક પદો સદીઓથી ગુજરાતની પ્રજાના હૈયે અને હોઠે વસેલાં છે. ‘વैષ્ણવજન’ પદ ગાંધીજીને અતિ પ્રિય હતું. એ કારણે ગુજરાત બહાર ભારત અને વિશ્વમાં પણ આ પદ જાણીતું થયું છે. આ પદમાં વैષ્ણવજન એટલે કે સાદી ભાષામાં જેને ભગવાનનો માણસ અથવા સજજન કહીએ છીએ, એનાં લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે. જે બીજાનું દુઃખ જાણે, કોઈની પર ઉપકાર કરે છતાં મનમાં અભિમાન ન રાખે, બધાંને માન આપે, કોઈની નિંદા ન કરે, મન-વચન-કર્મથી શુદ્ધ હોય, બધાં તરફ સમભાવ રાખનાર હોય, પરસ્ત્રીને માતાની દસ્તિથી જુઝે, અસત્ય વચન ન બોલે, બીજાના ધનને હાથ પણ ન અડાએ, મોહ-માયા ત્યાગી દીધાં હોય અને મનમાં વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો હોય, લોભ-કૃપા-કામ-કોધરહિત હોય તે ખરો સજજન છે. એવા માણસના દર્શનથી આપણી ઈકોતેર પેઢી તરી જાય.

વैષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આડો રે.

સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે;
વાચ, કાદ્ય, મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે.

સમદદ્ધિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ જાલે હાથ રે.

મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દદ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કૃપારહિત છે, કામ-કોધ નિવાર્ય રે;
ભણે નરસૈંયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઈકોતેર તાર્યાં રે.

(‘નરસિંહ મહેતાનાં શ્રેષ્ઠ પદ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

જન-માણસ, વ્યક્તિ; સકળ-બધું, સઘળું; પીડ-પીડા, દુઃખ; પરાયું-બીજાનું, પારકું; તૃષ્ણા- લાલસા, ઈચ્છા; જનની-જન્મ આપનારી માતા, જનેતા; જિહ્વા-જબ, (અહીં) વાણી; તન-શરીર, દેહ; વણલોભી-લોભ વિનાનું

તળપદા શબ્દો

આણો-લાવે; વાચ-વાણી; કાછ-કાછડી, (અહીં) ચારિન્ય; ધન-ધન્ય, ભાવયશાળી; નવ-ના, નહીં ભણો-કહે, બોલે;
આલે-પકડે, લે; કેની-કોઈની

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ઉપકાર×અપકાર; અસત્ય×સત્ય; વણલોભી×લોભી; અભિમાન×નિરબિમાન

રૂઢિપ્રયોગ

તાણી લાગવી એકતાન થવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

લોભ વગરનું વણલોભી; સમાનદષ્ટિ રાખનાર સમદષ્ટિ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) નીચેનામાંથી કઈ બાબત વૈષ્ણવજનને લાગુ પડતી નથી ?

(A) બીજાના દુઃખને સમજ શકે છે.	(B) નિરબિમાની હોય છે.
(C) અભિમાની હોય છે.	(D) કોઈની પણ નિંદા કરતા નથી.
- (2) વાચ, કાછ, મન નિર્મળ રાખે એટલે...

(A) વાણી, ચારિન્ય અને મનને કપટથી દૂર રાખે	(B) વાણી, કાયા અને મનને કપટી બનાવે
(C) વાણી, ચારિન્ય અને મનને સ્થિર રાખે	(D) વાણી, કાયા અને મનને ચંચળ રાખે
2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
 - (1) “સકળ તીરથ તેના તનમાં રે” - પંક્તિનો અર્થ જણાવો.
 - (2) મોહમાયા કોને સ્પર્શી શકતાં નથી ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ લીટીમાં જવાબ આપો :
 - (1) કોનાં દર્શન કરવાથી એકોતેર પેઢી તરી જાય છે ?
 - (2) પરસ્ત્રી જેને માત રે - પંક્તિ સમજાવો.
4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત - આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :
 - (1) નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવજનનાં કયાં - કયાં લક્ષણો જણાવે છે ? તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
5. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે,”

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ આ કાવ્યમાં જાણો, માણો, કેની, તેની, મનમાં, તનમાં, નિવાર્યો, તાર્યો જેવા પરિચિત શબ્દોથી અંત્યાનુમાસ રચ્યો છે. તેની સાથે 'રે'નો વિનિયોગ કાવ્ય પંક્તિઓમાં લયનો હિલ્લોળ મૂકી દે છે. લયને કારણો કાવ્ય વધુ અસરકારક બન્યું છે.
- કવિએ વૈષ્ણવજન કેવા હોય ? - એ બાબત સમજાવતાં કહ્યું છે 'મન અભિમાન ન આણો', 'પરધન નવ જાલે હાથ', 'મોહમાયા વ્યાપે નહિ' અહીં નકાર માટેની ત્રણ વિવિધતા ન, નવ, નહિ - થી દર્શાવાઈ છે જે તમે નોંધ્યું હશે.
- અંતિમ પંક્તિઓમાં નકાર સૂચવવા 'વણ' અને 'રહિત' શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- પ્રાર્થનાસભામાં 'પ્રભાતિયાં ગાન'નો કાર્યક્રમ રાખો.
 - વૈષ્ણવજન પદ કંઠસ્થ કરો.
- પ્રવાસ આયોજનમાં જૂનાગઢ, તળાજા, ગોપનાથની મુલાકાત ગોઠવો અને નરસિંહ મહેતાના જીવન સાથે સંકળાયેલી બાબતોની વિશેષતા સમજો.
- નરસિંહ મહેતાનાં પદોની ઓદિયો - વીડિયો સીડી મેળવીને કે યુ-ટ્યૂબ જેવા માધ્યમનો ઉપયોગ કરી વર્ગખંડમાં તે સાંભળવાનું ગોઠવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

વૈષ્ણવજન એટલે હરિનો માણસ (ભક્ત) કેવો હોય તેનાં લક્ષણો નરસિંહ મહેતાએ આ ભજનમાં દર્શાવ્યાં છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આવા વૈષ્ણવજનના ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય તે માટે શિક્ષકે સ્વયં આચરણ કરી વિદ્યાર્થીઓને આદર્શ પૂરો પાડવો.

દ્યારામનું 'વैષ્ણવ નથી થયો તું રે' પદ મેળવી બંને કાવ્યોનો તુલનાત્મક પદ્ધતિથી રસાસ્વાદ કરાવી શકાય.

વર્ષા અડાલજા

(જન્મ: 10-4-1940)

વર્ષા ગુજરાતી રચનાઓ જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. તેમણે આકાશવાણી મુંબઈમાં પ્રવક્તા તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. રંગભૂમિ સાથે પણ સંકળાયેલાં હતાં. ‘ગાંધ છૂટ્યાની વેળા’, ‘આંસાર’, ‘ખરી પદેલો ટહુકો’, ‘રેતપંખી’, ‘મારે પણ એક ઘર હોય’ ‘કોસ રોડ’ એ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘એ’, ‘સાંજને ઉબર’, ‘વર્ષા અડાલજાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ તેમના નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહો છે. નાટક અને નિબંધમાં પણ તેમનું પ્રદાન છે. તેમને સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

શિક્ષણનો પાયાનો સિદ્ધાંત આનંદ આપવાનો છે. બાળકને સારો માણસ બનાવવાનો છે. વાલીઓની અપેક્ષાઓને કારણો આજનું શિક્ષણ વધુ સ્પર્ધાત્મક બન્યું છે, પરિણામે નાનપણથી જ વધુ ગુજરાતી પ્રાપ્ત કરવાના ભારણને કારણે તેનું બાળપણ છિનવાઈ જાય છે. એ બાબતે લાલબત્તી ધરતી આ વાર્તા છે. બાળકોને પોતાની રીતે વિકસવા દેવાની શીખ આ કૃતિમાંથી મળે છે. ઘડપણમાં માતા-પિતાને પૈસા કરતાં પોતાના સંતાનોના સહારાની વધુ અપેક્ષા હોય છે. ડોક્ટર બનીને પરદેશ જનાર છોકરા કરતાં દેશમાં રહીને પરિવાર સાથે આનંદથી રહેતો ઢીકરો કુટુંબ, સમાજ અને દેશ માટે વધુ આવકાર્ય છે એવા ઘણા મુદ્દાઓ પર પ્રકાશ પાડતી આ વાર્તા છે.

વિનુકાકા વાતવાતમાં હંમેશાં કહેતા, નિશાન ઊંચું રાખવું જોઈએ. અંકિત ખાસ્ટિકની લાંબી ગન, ઉપર જુભર તરફ તાકીને પૂછતો, અંકલ આટલું ઊંચું ?

- ચાલ બદમાશ ક્યાંનો !

વિનુકાકા ગન લઈ લેતા, પછી નાનકડા અંકિતને બાજુમાં બેસાડી સમજાવતા. બેટા, સામાન્ય તો બધા ભણે, જીવે પણ લાંબી લાંબી ડિગ્રી મેળવે, હરીફાઈઓમાં ચંદ્રક લાવે, ટી.વી. અખબારમાં ઇન્ટરવ્યૂ અને ફોટો આવે, બસ તબ ક્યા બાત હૈ !

અંકિત થોડું સમજે, ન સમજે. પણ મને અને સંજયને સંતોષ થતો. અંકિતને સલાહ-શિખામજી આપવાની અમારે જરૂર ન રહે. ઘણી વાર બાળકોને મા-બાળપણી વાતો કચ્ચકચ લાગતી હોય છે. જ્યારે વિનુકાકા અંકિત અને એમના પુત્ર સૌરભને જુદી જુદી રમતો રમાડે, ચોકલેટ આપે અને પછી આવી બધી વાતો કરે. બંનેની ઉમરમાં જાગો ફરક નહોતો. સાંજે માથે બેસીને હોમવર્ક પણ કરાવે પછી ટી.વી. પર નોશનલ જ્યોગ્રાફિક કે ડિસ્કવરી ચેનલ મૂકે. મંજુકાડી ઘણીવાર કંટાળી જતાં.

- તમે તો છોકરાને જાણો જેલમાં પૂર્યા છે. રમવા જવા દો ને ! એની ઉમરનાં છોકરાંઓ સાથે જરા ભળવા તો દો. બાળક છે.

- સામાન્ય છોકરાંઓ સાથે રમીને એને શી પ્રાપ્તિ થવાની છે ?

- નિર્ભણ, નિર્દોષ આનંદની.

- જો અત્યારે એના ચહેરા પર આનંદ જ છે ને !

- કપાળ તમારું. એ આનંદ આઈસ્કીમનો છે. ચોવીસ કલાક ચોકી કરશો એટલે છોકરો ભણેશરી થઈ જવાનો છે ?

- મંજુ, મૂર્તિને કંડારવી પડે છે. દુનિયા તેજ ગતિથી દોડી રહી છે. તીવ્ર હરીફાઈ છે બધાં ક્ષેત્રમાં.

- તો ?

- અરે તો ? લક્ષ્યાંક પર પહોંચવું હોય તો ઘોડો દોડાવવો પડશે મંજુ. હારી ગયેલાનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી.

- હે ભગવાન ! તમારા બેજામાં ક્યાંથી આ ભૂસું ભરાયું છે ? ગયે મહિને એસ.એસ.સી.નું પરિણામ આવ્યું. જૂપડપડ્ઝીનો છોકરો પહેલો આવ્યો કે નહીં !

- તારી સાથે માથાકૂટ નક્કામી છે. આવતા મહિનાથી સૌરભના કમ્બ્યૂટર કલાસ શરૂ થશે.

મંજુકાકી વીજખ્યા.

- અત્યારથી પાંચમા ધોરણથી કલાસ ? સૌરભ, ના પાડી દે બેટા પાપાને, જોઉં છું કેમ તને પરાણે લઈ જાય છે ? સૌરભે તરત કહી દીધું.

- ના મમ્મી મારે કમ્બ્યૂટર શીખવું જ છે, પછી કલાસમાં મારો વટ પડી જશે.

મંજુકાકીએ બે હાથ જોડ્યા.

- હે માતાજી ! બાપ-દીકરા બેયને સાથે સદ્ભુદ્ધિ આપજો.

એ સાંજે વિનુકાકા ઘરે આવ્યા. આમ તો એક જ મકાનમાં ઉપર-નીચે અમે રહીએ અને સૌરભ સાથે અંકિતનેય ધણી વાર એ ભણાવે એટલે એમના આવવાની નવાઈ નહોતી. પણ આજે તો એ ખાસ આવ્યા હતા. એમનો આગ્રહ હતો કે સૌરભની સાથે અમારે અંકિતનેય કમ્બ્યૂટરના કલાસમાં દાખલ કરવો.

હું અને સંજય ખુશ થયા. વિચાર સરસ હતો, જોકે ફી ધણી વધારે લાગી. પણ સંતાનના ભવિષ્ય માટે થોડી વધુ મહેનત કરીશું વિચારી અમે પણ સંજયને કમ્બ્યૂટર કલાસમાં દાખલ કર્યો. અઠવાડિયામાં ગજા દિવસ સાંજે બે કલાક અને રવિવારે ચાર કલાક. જોકે અંકિત નારાજ હતો પણ બાળક પોતાનું ભલુંભૂરું ક્યાંથી સમજી શકે ? ધરથી નજીકના બાલમંદિરમાં હું સાંજે ગરોબ વસ્તીનાં બાળકોને ભણાવતી હતી. એ કામ માટે પગારનો તો કોઈ સવાલ જ નહોતો. હું ખૂબ ઉમળકાથી એમને ભણાવતી હતી. એ બાળકો પણ મારી સાથે હળી ગયાં હતાં. તોય ભારે હદ્યે મેં એ કામ છોડી દીધું અને અંકિતની ફી માટે ટ્યુશન કરવા લાગી.

હું સંજયને ધણી વાર કહેતી, આપજો કેટલાં નસીબદાર છીએ કે વિનુકાકા આપણા પાડોશી છે ? સૌરભ સાથે અંકિતનું ઘડતર થઈ રહ્યું છે.

- શેનું ઘડતર નીનાબહેન ?

એક દિવસ મંજુકાકીએ રીતસર મારી પર હત્થો કર્યો.

- આ ટાંકણાં ટોચી ટોચીને બિચારા જીવને શી પીડા થાય છે તે તમને નથી દેખાતી ?

- જુઓ મંજુબહેન, આપજો મધ્યમ વર્ગનાં માણસ. તમારી - મારી કોઈ ઈન્ડસ્ટ્રી નથી કે દીકરાને સીધો ઑરકન્ડિશન્ડ કેબિનમાં બેસાડી દઈએ. અત્યારથી મહેનત નહીં કરીએ તો એ લોકો આગળ કેમ આવશે ?

મંજુબહેનની આંખ ભીની થઈ ગઈ.

- તમારી વાત હું નથી સમજતી ? હું મા છું, દુશ્મન તો નથી ને ?

- તો પછી...

- પણ ખરું પૂછો તો હું એકલી પડી ગઈ છું. એ બાપ-દીકરાની જાણે અલગ દુનિયા છે અને હું માત્ર ઉંબરે ઊભી છું. મારા દીકરાને રેસના ઘોડાની જેમ દોડાવે છે.

- વિનુકાકાને તમારે માટે ખૂબ લાગણી છે.

- નહીં જાણતી હોઉં ? પણ કોણ જાણે મનમાં ઊરે ઊરે ખોટું લાગે છે.

- અરે ના, ના મંજુકાકી, થોડા વખતમાં બધું ઢીકઠાક થઈ જશે.

- તો તમારા મોંમાં ધી-સાકર. લ્યો જાઉ ?

મંજુકાકી ઉતાવળે ગયાં પણ મારા મનમાં પ્રશ્નાર્થ મૂકી ગયાં. મંજુકાકીનું આવું વિચારવું ઠીક હતું ? હું તૈયાર થવા લાગી. અમારા ઘરથી થોડે દૂર નાનો બગીચો છે. સંજયને ઓફિસેથી આવતાં મોટું થવાનું હોય ત્યારે હું અને અંકિત... સાડીની પાટલી હાથમાં જ રહી ગઈ. કેટલા વખતથી અંકિત તો રમવાના વખતે મારી સાથે બગીચામાં રમવા આવ્યો જ નથી ! હીચકા ખાવા તો એને ખૂબ ગમે. શનિ-રવિમાં દરિયાકંઠે અચૂક જવાનું જ. અમે ત્રણ સાથે મળી રેતીમાં ઘર બનાવીએ પછી કુલફીની લિજજત. હું અરીસામાં મને જોઈ રહી. આ કોનું પ્રતિબિંબ હતું ? કે પછી હું... હું બદલાઈ ગઈ હતી ?

આરણે ઉપરાધાપરી ઘંટડી વાગી. સાડી જેમતેમ વીટાળી દઈ મેં બારણું ખોલ્યું તો અંકિત. એકદમ નિમાણો એનો ચહેરો. ગભરાઈને મેં એને કપાળે હાથ મૂક્યો તો શરીર ગરમ. મેં એને તેરી લીધો, જલદી કપડાં બદલાવી સુવડાવી દીધો. દવા આપી, અને માથે હાથ પસવારતી બેસી રહી. અંકિત થોડી વારમાં તો ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો.

ફરી ઘંટડી. બારણું ખોલ્યું તો વિનુકાકા અને સૌરભ.

- અંકિત હજુ શાળાએથી આવ્યો નથી ? કમ્પ્યુટર કલાસમાં જવાનું મોટું થાય છે.

- આજે કલાસમાં નહીં આવે. એને તાવ છે વિનુકાકા.

- દવા આપી ને ? બસ ત્યારે. મોકલો. આપમેળે સારું થઈ જશે. ચાલો હું જ ઉઠાનું!

તરત મેં કહ્યું,

- ના કાકા, કલાસ ક્યાં જવાના છે ? આજે નહીં તો કાલે. પણ તાવમાં અંકિતને નહીં મોકલું. કાલે શાળાએ પણ નહીં.

નવાઈ પામી એ મને જોઈ રહ્યા.

- નીનાબહેન, તમે તો અંકિતને માયકાંગલો કરી મૂકશો. ચાલો, ઉઠાડો જોઉં. અત્યારથી પંપાળશો તો ભવિષ્યમાં કરશે શું ?

- એને મોટા થઈને ભવિષ્યમાં જે કરવું હોય તે ત્યારે એ નક્કી કરશે. પણ તાવમાં તો હું એને નહીં જ મોકલું !

વિનુકાકા કદાચ અંદર આવી જાય એ ડરથી બારણામાં જ ઉભા રહી મેં મક્કમતાથી કહ્યું, એ નારાજ થયેલા લાગ્યા. પણ હું તો કશું બોલી નહીં. એ ચાલી ગયા. હું સાંજની રસોઈમાં પરોવાઈ ત્યાં મેં ટી.વી.નો અવાજ સાંભળ્યો, નવાઈ પામી હું બહાર આવી. જોયું તો અંકિત ટી.વી. પરના કોઈ ગીતને રસપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો.

- અરે અંકિત બેટા, તારી તબિયત સારી નથી. તું આરામ કર જોઉં.

એણે હસીને કહ્યું,

- હવે મને સારું છે મમ્મી.

મેં કપાળે હાથ મૂક્યો તો તાવ ગાયબ. એણે મારો હાથ પકડ્યો. લાડથી કહ્યું,

- ચાલ ને મમ્મી ! ઘણા વખતથી આપણે બગીચામાં ગયાં નથી.

- પણ પછી તને તાવ અને તારું હોમવર્ક...

- હવે તાવ ઉતરી ગયો છે.

અમે બંને બગીચામાં ગયાં. એ સાંજે અંકિતે ખૂબ હીચકા ખાધા.

કમ્પ્યુટર કલાસમાં પરીક્ષા થઈ. અંકિત માંડ પાસ થયો, સૌરભને સર્ટિફિકેટ ઓફ મેરિટ મળ્યું. એ સાંજે સંજય અંકિત પર પહેલી વાર ગુસ્સે થયો. વિનુકાકા આવ્યા. ઠપકાના સૂરે કહેવા લાગ્યા,

- આ બધું તમારા લાડનું પરિણામ છે નીનાબહેન. હવે આ વખતે હું જ ધ્યાન રાખીશ.

કશું વિચારું એ પહેલાં મેં તરત કહ્યું,

- ના વિનુકાકા, હવે મારે અંકિતને કોઈ કલાસ કરાવવા નથી.

- અરે પણ એમ તે હોય ? એક વાર ઓછા માર્ક આવ્યા એમાં...
- એટલા માટે નહીં. પણ જરા મોટો થાય ત્યારે અમે એને જ પસંદ કરવા દઈશું કે એણે શું કરવું છે.
- એ રાત્રે સંજય પણ મારા પર નારાજ થઈ ગયો.
- તું જાણે છે નીના, મારા સંજોગો એવા હતા કે હું જિંદગીમાં બહુ આગળ ન આવી શક્યો. અંકિત માટે હું બધું કરી છૂટવા તૈયાર છું.
- તમે એને એક ચીજ આપશો ? અંકિત પણ ખુશ, હું પણ ખુશ !
- જરૂર. પણ મૌઘી તો નથી ને ?
- ખૂબ કીમતી છે. પણ તમારે રોકડા ચૂકવવા નહીં પડે !
- એટલે ?
- અંકિતને એનું શૈશવ આપો, સંજય !

સાંજે ઘણી વાર હું અને અંકિત બગીચામાં જતાં, ત્યાં એને હીંચકા ખાતો, બીજાં બાળકો સાથે રમતો જોતાં મને થતું, ના, મારો નિર્ણય સાચો છે.

પણ એમ કંઈ વિનુકાકા અંકિતને છોડે એમ નહોતા. વિનુકાકા સૌરભને ભણાવે ત્યારે અંકિતને લઈ જતા. પણ મને સ્પષ્ટ દેખાતું કે એ નારાજ થઈ જતો. સંજયના ધ્યાનમાં પણ આ વાત આવી. એક રવિવારની સાંજે અમે દરિયાડિનારે અંકિત સાથે ખૂબ રમ્યાં. પાણીમાં ભીજાયાં પછી આઈસ્ક્રીમ ખાતાં ખાતાં એને પૂછ્યું,

- બેટા અંકિત ! તારે વિનુકાકા પાસે કેમ નથી ભણવું ? એ કહેતા હતા કે તું ભણવામાં ધ્યાન નથી આપતો !

સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો અને હળવે હળવે અંધકાર ઉતારી રહ્યો હતો. હાથમાંનો ફુંગો એણે છોડી દીધો અને એને દૂર સુધી હવામાં ઉડતો જોઈ રહ્યો. પછી અચાનક એ જોરથી બોલ્યો.

- મને વિનુકાકા જરાય નથી ગમતા.

અમે બંને આધાતથી એને જોઈ રહ્યાં. આવો ધિક્કાર અંકિતમાં અમે કદી જોયો ન હતો. પછી ધીમે ધીમે મંજુકાકી પાસેથી મને ખબર પડી.

- નીનાબહેન, મારું માનો તો અંકિતને મારે ત્યાં ભણવા મોકલતાં જ નહીં. મારા વરને અક્કલ નથી. વારે વારે અંકિતને ઉતારી પાડે. બિચારો કુમળો જીવ. એમ તો મારા સૌરભનેય ન છોડે. પણ તમે માનશો ? અમે ત્રણેય જણાંએ બેગાં બેસીને નિરાંતે ખાયું નથી.

અને અમે અંકિતને વિનુકાકાને ત્યાં ભણવા મોકલવાનું બંધ કર્યું. વિનુકાકા ધૂંઘાપૂંઆ થયા. લડ્યા. પણ અમે મક્કમ રહ્યાં. અંકિત પહેલેથી જ નબળા બાંધાનો છે. આ એક વરસ જવા ધો. આવતા વરસથી વાત. હજી તો પાંચમું ધોરડા છે. એવી શી ચિંતા છે !

એ વર્ષે સૌરભને શાળાના શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીનું શિલ્ડ મળ્યું અને અંકિત સાતમે નંબરે પાસ થયો. પરિણામ તો અમે પહેલેથી જ જાણતાં હતાં એટલે અમે પહેલેથી થોડા દિવસ બહારગામ જવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવી રાખેલો. એક નાના છિલસ્ટેશન પર સંજ્યે સેનેટોરિયમમાં બુકિંગ કરાવ્યું હતું. અમે ત્રણે જણાં ખૂબ ફર્યા. ટ્રેકિંગ કર્યું. એના ઉતીર્ણ થવાની ખુશાલીમાં મેં એને રામાયણ-મહાભારતની બાળકથાઓનાં પુસ્તકો બેટ આપેલાં. વાંચવાનો એવો નાદ લાગ્યો કે એણે બધાં જ પુસ્તકો બલ્યે વાર વાંચી નાંખ્યાં.

અમે ચિંતામાં હતાં કે અંકિત અને સૌરભને જુદા પાડવા શાળા બદલીએ તો સારું. ત્યાં તો બંનેના વર્ગ જુદા થવાથી અમને મોટી હાશ થઈ ગઈ.

અંકિત પણ આનંદમાં રહેવા લાગ્યો. જાણે મુઢીઓ વાળી સતત દોડવામાંથી એનો છૂટકારો થઈ ગયો.

પછી આખી વાત પરથી અમારું ધ્યાન હટી ગયું. મને દિવસો હતા અને મારી તબિયત સારી રહેતી ન હતી. હું તો શરૂઆતમાં ખૂબ ઉદાસ રહેતી હતી પણ અંકિત તો ખુશ ખુશ ! મારી ખૂબ કાળજી રાખે. સાંજે સ્કુલેથી આવી પોતાની મેળે જ દૂધ પી લઈ જલદી હોમવર્ક કરી લે, પછી સાંજની રસોઈમાં મને મદદ કરે. વિનુકાકા એ દશ્ય જોઈ ગયેલા. એથી તો એમની નારાજ ખૂબ વધી ગઈ. અને હવે તો એક બિલ્ડિંગમાં રહેવા છતાં એ લિફ્ટમાં મળી જાય એ પૂરતો જ સંબંધ રહ્યો હતો. હા, મંજુકાકી બપોરે ડોક્યું કરતાં, મારા માટે અચૂક ગરમ નાસ્તો લાવતાં. સૌરભ સીડીનું એક એક પગથિયું ચડી રહ્યો હતો. તોય એમની આંખમાં વિષાદ ડોકાતો હું જોઈ શકતી.

મને દીકરી જન્મી. અંકિતને ગાંડોથેલો થતો જોતાં હું અને સંજય હસી પડતાં. અંકિતને એની પર ઓળખોળ થતો જોઈ મનમાં કોઈ અજબ સુખ અનુભવાતું. મંજુકાકી તો એને રમાડતાં રડી જ પડેલાં. અંકિતે લાડથી એનું નામ પાડ્યું ફોરમ. હજુ તો થોડા મહિનાની હતી અને એને કુમળો થઈ ગયો. અમારા સૌના જીવ ઊંચા થઈ ગયા. કુમળો મટવો ત્યાં આખા શરીરે એને ફોડલીઓ ફૂટી નીકળી.

એ વર્ષ અંકિતનો કલાસમાં 31મો નંબર આવ્યો. અમે બે એને વઠી શકીએ એમ પણ નહોતાં, ભણવાનો એને ખાસ સમય જ ક્યાં મળ્યો હતો ?

મંજુકાકી બપોરે વિનુકાકાથી છાની કેક લઈને આવેલાં.

- બેટા, મારી પરીક્ષામાં તો તું પાસ હો !

ફોરમ બીમાર પરી જતી ત્યારે, એને કે.જ.માં દાખલ કરી ત્યારે કે પછી સંજયને સ્કૂટરનો ગંભીર અક્સમાત થયો ત્યારે અંકિત હંમેશાં મારી સાથે હતો.

એસ.એસ.સી.માં સૌરભને 92 ટકા આવ્યા. અંકિતને 68 ટકા. સૌરભે સાયન્સમાં એડમિશન લીધું, અંકિતે કોમર્સમાં. મેં અને સંજયે એને સરસ કીમતી ઘડિયાળ બેટ આપી ત્યારે ઘણા સમયે મેં એના ચહેરા પર ફરી ઉદાસી જોઈ.

- સોરી પણા. તમારા લોકોનું સપનું હું પૂરું ન કરી શક્યો !

મેં કહ્યું:

- તું માત્ર ડિગ્રી મેળવે એ અમારું સપનું નહોતું બેટા. તું એક ઉમદા માણસ બને એવું અમે બંને જરૂર ઈચ્છાતાં હતાં અને એ સપનું સાચું પડશે એવી મને શ્રદ્ધા છે !

અગિયાર વર્ષ પછી.

અંકિત એક બેન્કમાં સરસ નોકરી કરે છે. કિડની ફેઇલ થવાથી સંજયનું મૃત્યુ થયું છે. અંકિતે બેન્કમાં એની સાથે કામ કરતી નંદા નામની યુવતી સાથે લગ્ન કર્યા છે. એમને નાનકડો મીઠડો દીકરો છે યશ. ફોરમ બી.એસ.સી.માં અભ્યાસ કરે છે. સંજયના મૃત્યુ પછી અંકિતે અમને મા-દીકરીને સાચવી લીધાં છે. કોઈ ખોટ પડવા દીધી નથી. ઘડીવાર સાંજે અમે બધાં જ બગીચામાં જઈએ છીએ. યશને મોટા હીચકા ખાવા ખૂબ ગમે છે.

સૌરભ અમેરિકામાં ડોક્ટર થયો અને ત્યાંની મોટી હોસ્પિટલમાં એ કામ કરે છે. ત્યાં એનું નામ ઘણું મોટું છે. વિશાળ બંગલો, કાર બધું જ એની પાસે છે. માત્ર માતાપિતા માટે એની પાસે સમય નથી.

વિનુકાકા-મંજુકાકી શરૂઆતમાં તો પહેલાં હોશબેર અમેરિકા જતાં. પણ ત્રણ વર્ષ પહેલાં, છેલ્લી વાર પાછાં આવ્યાં, પછી હવે અહો જ છે. ક્યારેક હું એમને પૂછ્યતી, હવે ક્યારે જશો ? ત્યારે માથું ધૂણાવી ચૂપ રહે છે. એમની આંખને ખૂંઝો બાંઝેલું નાનું આંસુ આથમતા સૂરજના ડિરણમાં ચેમકી ઊઠે છે.

અમે ફરવા જઈએ ત્યારે અંકિત અચૂક એમને સાથે લઈ આવે છે. વિનુકાકા અને મંજુકાકીની ઉંમર જાણે એકદમ વધી ગઈ લાગે છે. કાકીને ગોઠણનો દુખાવો થયો છે. ફોરમનો હાથ પકડીને ધીમે ધીમે ચાલે છે.

બગીચો ખાવી થવા લાગે છે, હલકો અંધકાર ઊતરે છે. અંકિત કાકાનો હાથ પકડી ઉઠાડે છે.

- ચાલો વિનુકાકા, ઘરે જઈશું ?
- કંડે બાંધેલી કીમતી ઘડિયાળમાં જોયા વગર તેઓ કહે છે,
- હા બેટા, ચાલ, બહુ મોંદું થઈ ગયું.

(‘કોઈ વાર થાય કે’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્દ્દીષ-દોષ વિનાનું; ઉમળકો-હેતનો ઊભરો; લિજજત-લહેજત, મજા; માયકાંગલું-નબળું, માવડિયું

રૂઢિમયોગ

ભારે હૃદયે-દુઃખી હૃદયે; આંખ ભીની થવી-લાગણીસભર થવું; મોંમાં ધી-સાકર-સુખદ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવી; માથું ધૂષાવવું-માથું હલાવી. ‘હા’ કે ‘ના’નો ઈશારો કરવો.

સ્વાધ્યાય

1. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો.

- (1) વિનુકાકા વાતવાતમાં કહેતાં...
- (A) નિશાન ઊંચું રાખવું.
 - (B) નિશાન નીચું રાખવું.
 - (C) અન્યને નિશાન બનાવવું.
 - (D) ક્યારેય કોઈ નિશાન ન રાખવું.
- (2) અંકિતનાં માતા-પિતાનું સ્વખ હતું કે...
- (A) તે માત્ર ડિગ્રીઓ મેળવે.
 - (B) તે ઉમદા માણસ બને.
 - (C) તે ડોક્ટર બને.
 - (D) તે ખૂબ પૈસાવાળો બને.

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) અમેરિકામાં રહેતા ડોક્ટર સૌરભ પાસે કોના માટે સમય નથી ?
- (2) અંકિતને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાની ખુશીમાં ક્યાં પુસ્તકો ભેટમાં મજ્યાં હતાં ?

3. બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

- (1) “બેટા ચાલ, બહુ મોંદું થઈ ગયું” વિનુકાકાના આ વાક્યનો ગૂઠાર્થ સમજાવો.
- (2) ‘હવે અમેરિકા ક્યારે જશો ?’ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિનુકાકાની પ્રતિક્રિયા તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

4. સાત - આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ‘રેસનો ધોડો’ વાર્તાને આધારે બાળકના ઘડતરમાં અડયાણરૂપ બનતાં પરિબળોની ચર્ચા કરો.
- (2) ‘આખરે તો શિક્ષણનું ધ્યેય બાળક ઉમદા માણસ બને તે છે.’ આ વિધાન વિગતે સમજાવો.

(3) ‘રેસનો ધોડો’ શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “એમની આંખને ખૂણે બાળેલું નાનું આંસુ આથમતા સૂરજનાં કિરણમાં ચમકી ઉઠે છે.”

અહીં ‘નાનું’ અને ‘આથમતા’ આ શબ્દો વિશેષણો તરીકે વપરાયાં છે. છતાં ‘સૂરજ’ સાથે વપરાયેલ ‘આથમતા’ વિશેષણ વાર્તાકથાની દસ્તિઓ ખૂબ મોટો ભાર ઉપાડી લે છે. આ એક જ શબ્દ ‘અલ્પમાં અધિક’ અર્થ સૂચવી હે છે. ‘આથમવું’ ના અહીં વિવિધ અર્થો સૂચિત થયા છે જેમકે... સૂર્યનું આથમવું, આશા આથમી જવી, વૃદ્ધાવસ્થા આવી જવી, જિંદગી આથમી રહેવી, આનંદ જતો રહેવો વગેરે...

- “તમારી વાત હું નથી સમજતી ? હું મા છું, દુશ્મન તો નથીને ?

અહીં બે પ્રશ્નાર્થવાક્યો ‘નથી’ અને ‘નથીને’ જેવા નકાર સાથે મુકાયા છે છતાં વાક્યનો મૂળ ભાવ હકારાત્મક છે. ‘હું સમજું જ છું’, ‘હું મા છું, તે સમજુ છું.’ એવો અર્થ અહીં સૂચિત થયો છે. આવી રચનાથી વાત વધુ અસરકારક રીતે સૂચવાય છે તે ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આજના સમયમાં દરેક વાલી પોતે જીવનમાં જે ન કરી શક્યા હોય તે પોતાના બાળક દ્વારા સિદ્ધ કરવા ઈચ્છિતા હોય છે. પોતાનું સંતાન ઊંચા ટકા સાથે પ્રથમ કમે આવે એ માટે વિવેક ચૂકીને બાળક ઉપરનો બોજ વધારતા જાય છે. પરિણામે બાળક તાણમાં જીવે છે અને તેનું બાળપણ કેમ છીનવાઈ જાય છે, એ સ્પષ્ટ કરવું. એનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે એ ચર્ચાવું.

ભણવામાં તૈયારી કરીને આગળ રહેવું આવકાર્ય છે, પરંતુ સ્પર્ધામાં પડીને બાળક માણસાઈ ભૂલતો જાય તે મનોવૃત્તિ અનિષ્ટ છે એ સ્પષ્ટ કરવું. આ વાર્તામાં સૌરભ અને અંકિતની કથા છે. સૌરભ અમેરિકા સુધી પહોંચે છે, રેસમાં આગળ રહે છે, પણ માતાપિતાની કાળજી લેતો નથી. માતાપિતા માટે એની પાસે સમય નથી. અંકિત દેશમાં સારી નોકરી કરી પરિવારને પ્રેમથી સંભાળે છે તેની તુલના વિદ્યાર્થીઓ આગળ કરવી. વ્યક્તિના વિકાસનું માપ સંબંધ અને પ્રેમ છે એ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ‘વિદ્યાર્થી સારો માણસ બને’ એ છે. જેથી કુટુંબ, સમાજ અને રાજ્યને લાભ થાય. વ્યક્તિ કામ ગમે તે કરે, ગમે તેટલું કમાય પણ અંતે તેની માણસાઈ વિકસવી જોઈએ તે વિદ્યાર્થીઓ આગળ ચર્ચાવું.

સંતાનો વૃદ્ધ માતાપિતાની કાળજી નથી લેતા એથી ઘરડાંઘર વધે છે. એ સાંસ્કૃતિક સમસ્યા પણ વિદ્યાર્થીઓ આગળ ચર્ચાવી.

ગંગાસતી

(જન્મ: 1846, અવસાન: 1894)

ગંગાબા કહળસંગ ગોહિલનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના રાજપરામાં થયો હતો. તેમણે સમાધિ લેતાં પહેલાં તેમનાં શિષ્યા પાનબાઈને બાવન દિવસ સુધી એક-એક રચના સંભળાવી હતી, જે આજે બજનો રૂપે પ્રચલિત છે. ‘વીજળીને ચમકારે’, ‘મેરુ રે ડો’, ‘શીલવંત સાધુને’, ‘ભક્તિ કરવી તેણે’ વગેરે ગંગાસતીનાં જાણીતાં પદો છે.

ગંગાસતી યોગમાર્જી ખૂબ આગળ વધેલાં હતાં. જ્ઞાનમાર્જની ઉત્તમ રચનાઓ તેમની પાસેથી મળે છે. મનુષ્યને મળેલા ક્ષણિક જીવનનો સદ્ગુર્યોગ કરી, ભક્તિથી જીવનને તરબોળ કરવાની તેમણે વાત કરી છે.

ગંગાસતીનાં ઘડાં બજન પ્રચલિત બન્યાં છે. પ્રસ્તુત બજનમાં એક આદર્શ સંત કેવા હોય એની વાત કરી છે. જેનામાં સર્વ ગુણનો વિકાસ થયો હોય એ શીલ છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય, જેના મનમાં શત્રુ કે મિત્ર એવા કોઈ લેદાન હોય, પ્રભુમાં જ જેનું મન પરોવાયેલું હોય, મન-વચન-કર્મ જેનાં એક હોય, આઠે પ્રહર આનંદમાં રહેતા હોય એવા સાધુને વારે વારે નમવાની વાત ગંગાસતીએ કરી છે.

શીલવંત સાધુને વારેવારે નમીએ,

જેના બદલે નહીં વર્તમાન રે.

ચિત્તની વૃત્તિ જેની સદાય નિરમળ,

જેને મા'રાજ થાય મહેરબાન

રે....શીલવંત-૧

જેને શત્રુ ને મિત્ર એકે નહીં ઉરમાં,

જેને પરમાર્થમાં પ્રીત રે.

મન વચન ને વાણીમાં ચાલે ને

રૂડી પાળે એવી રીત

રે. ...શીલવંત-૨

આઠે પો'ર મન મસ્ત થઈ રેવે,

જેને જાગી ગયો તૂરિયાનો તાર રે.

નામ ને રૂપ જેણે મિથ્યા કરી જાણ્યું ને

સદાય બજનનો વ્યાપાર

રે. ...શીલવંત-૩

સંગતુ કરો તો તમે એવાની કરશો ને

તો ઊતરશો ભવ પાર રે.

ગંગાસતી એમ બોલિયાં રે, પાનબાઈ

જેને વચનુંમાં વિશ્વાસ

રે. ...શીલવંત-૪

(‘ગંગાસતીની બજનગંગા’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

શીલવંત-શીલવાળું, સદાચારી, ચારિત્રવાન; ઉર-હૈયું; મિથ્યા-ફોગટ, વ્યર્થ; પ્રહર-ગાણ કલાક, સાડા સાત ઘડી

તળપદા શાખા

નિરમળ-નિર્મળ; રૂડી-સારી; મા'રાજ-મહારાજ; પરમારથ-પરમાર્થ; રે'વે-રહે; વચનુંમાં-વચનોમાં;
વ્યાપાર-વ્યવહાર; પો'ર-પ્રહર; સંગતું-સંગત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ନିର୍ମଣ×ମଲିନ; ଶତ୍ରୁ×ଭିତ୍ର; ଯ୍ୟାହାର×ଦୁର୍ଯ୍ୟାହାର

બૃહિપ્રયોગ

નામ ને રૂપ ભિથ્યા કરવું-નિર્માહી થઈને જીવવું; તુરિયાનો તાર જાગી ઉઠવો-સમજણાશક્તિનો ઉદ્ય થવો. (યોથી અવસ્થા, બ્રહ્મ અવસ્થા); આઠે પહોર આનંદ-હંમેશાં પ્રસન્ન રહેવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

પારકાના હિત માટે કાર્ય કરવું-પરમાર્થ; ભલિન નથી તેવું-નિર્મળ

स्वाध्याय

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ગંગાસતીના પદને આધારે શીલવાન મનુષ્યનાં જે જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે તેને ચાર્ટર્ડે રજૂ કરો. વર્ગની સંખ્યાના પાંચ ભાગ પાડી પદ વિશેના પાંચ ચાર્ટર્સ પણ તૈયાર કરાવી શકાય.
- સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ આયોજનમાં ભાવનગર જિલ્લાના સમાનિતાના ગામમાં આવેલ ગંગાસતીના આશ્રમના સમાવિસ્થાનની મુલાકાત ગોઠવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આપણા ભક્તિ સાહિત્યમાં રચાયેલાં પદ-ભજનો ગાવા માટે રચાયેલાં હતાં. નિશ્ચિત રાગને કારણે એ શ્રવણ-મધુર તો થયાં જ છે, પણ એ માધુર્યમાં કોઈને કોઈ શબ્દ વિશેષ ફાળો આપી ગયો છે. અહીં એકાંતરે, પંક્તિને અંતે 'રે' વપરાયો છે. નાદમાધુર્યમાં એનો ફાળો નાનોસૂનો નથી તે ધ્યાનમાં લો.
- લોકટાળમાં રચાયેલા આ ભજનમાં 'હિન-રાત' કે 'સતત' જેવા શબ્દોને બદલે 'આઠ પછોર' શબ્દો વપરાયા છે. 'પછોર' એટલે પ્રહર-બરાબર ગાણ કલાક થાય. ચાર પ્રહર દિવસના અને ચાર રાત્રિના ગણાય... આમ ચોવીસ કલાક થાય.
- સરળ-સહજ રીતે ગંગાસતીએ શીલવંત સાધુનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. સાધુઓ તો ઘણા હોય પણ સાધુ શબ્દ આગળ મુકાયેલું 'શીલવંત' વિશેષજ્ઞ 'સાધુ' અને 'કહેવાતા સાધુ' વચ્ચે તફાવત બતાવી દે છે તે સમજાયું હશે.
- અહીં 'વચન' અને 'સંગત'ના બહુવચનરૂપ 'વચનું' અને 'સંગતુ' વપરાયાં છે જે પ્રાદેશિક ખાસિયત બતાવે છે. બહુવચન માટે 'ઓ' ને બદલે 'ઉ' પ્રત્યયનો થતો ઉપયોગ સૌરાષ્ટ્રની પ્રાદેશિક ખાસિયત બતાવે છે.

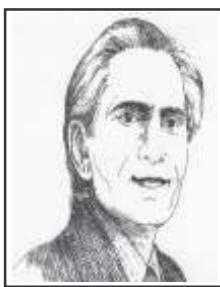
શિક્ષકની ભૂમિકા

ચારિત્ર્યવાન હોય તેને જ સાધુ કહેવાય. વેશધારણ કરનારા બધા શીલવંત સાધુ ના પણ હોઈ શકે. સાચા સાધુની ઓળખ કેવી રીતે કરવી તે માટેનાં લક્ષણો ગંગાસતીએ આ ફૂતિમાં રજૂ કર્યા છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી.

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં 'જેને જાગી ગયો તૂરિયાનો તાર રે' એવો ઉલ્લેખ આવે છે. તૂરિયા એટલે તૂરીવાદ દ્વારા ઈશ્વર સાથે તંતુ જોડવો કે તંબૂર દ્વારા પ્રભુનું ધ્યાન લાગી જવું એવા સીમિત અર્થને બદલે તેનો વ્યાપક અર્થ સ્પષ્ટ કરવો. મનુષ્યજીવનની વિવિધ અવસ્થાઓ જેવી કે જાગ્રત, સ્વખા, સુષુપ્તિ પછી ચોથા પ્રકારની અવસ્થા તે તુરિયાવસ્થા છે જેને ધ્યાનાવસ્થા પણ કહી શકાય તેવી સમજ આપવી.

‘અજવાણું હવે અજવાણું, ગુરુ આજ તમ આવ્યે અજવાણું...’ અને
‘ગુરુ બિન કૌન બતાવે બાટ’ જેવાં ગુરુનો મહિમા દર્શાવતાં અન્ય કવિઓનાં ભજનોનો સંદર્ભ આપવો.

રઘુવીર ચૌધરી

(જન્મ: 5-12-1938)

રઘુવીર દલસિંહ ચૌધરીનું વતન બાપુપુરા (જિ.ગાંધીનગર) છે. નવલકથા, વાર્તા, નાટક, એકાંકી, નિબંધ, વિવેચન, રેખાચિત્ર, પ્રવાસ, ચિંતન, સંપાદન એમ સાહિત્યના મોટાભાગના પ્રકારોમાં તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. ‘અમૃતા’, ‘વેણુવત્સલા’, ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’, ‘લાગણી’, ‘ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા’, ‘સોમતીર્થ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે; ‘આકસ્મિક સ્પર્શ’, ‘નંદીધર’, ‘પ્રાણપ્રતિજ્ઞા’ તેમના મહત્વના વાર્તાસંગ્રહો છે; ‘અશોકવન’, ‘ગૂલતા મિનારા’, ‘સિકંદર સાની’, નાટકના અને ‘દિમલાઈટ’, ‘ત્રીજો પુરુષ’ એકાંકીના નોંધપાત્ર સંગ્રહો છે; ‘સહરાની ભવ્યતા’ અને ‘તિલક’ રેખાચિત્રનાં પુસ્તકો છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ અને સાહિત્ય અકાદમી ડિલ્હીનો એવોર્ડ, દર્શક એવોર્ડ તથા સાહિત્ય માટેનો સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રીય શાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયા છે.

આ એકાંકીમાં સંબંધ, વિચ્છેદ અને ફરી સંબંધ બંધાવાની ઘટનાઓ છે. અને તેનું કારણ પિતા વિરાટનું પુત્રી મનીષાની ક્ષમતા વિશેનું અજાણપણું છે. મનીષા અને નરેન લગ્ન ન કરી શક્યાં, પરંતુ તેમનો પ્રેમ જળવાયો છે. આખું ઉપર પર્વતારોહણ દરમિયાન એક કુટુંબને રોંધથી બચાવવાનું મનીષાનું પરાકરમ સૌને નવેસરથી વિચાર કરવા પ્રેરે છે. બાબુ બનાવો અને અંદર વહેતા પ્રવાહને લેખકે સંવાદમાં એવી રીતે ગુંથા છે કે એકાંકીનું રહસ્ય, પાત્રોનો પરિચય અને સુખદ અંત અહીં અખંડ રીતે પ્રગટ થાય છે. લેખકની સંવાદશક્તિ આ એકાંકીને બળકટ બનાવે છે.

પાત્રો : સલોની, નરેન, મનીષા, કનોજ, આનંદ, વિરાટ

(આખું પર પર્વતારોહણ-શિબિરમાં આવેલાં સલોની અને કનોજ ખબે દોરડાં ભરાવી સ્ફૂર્તિથી ચાલ્યાં આવે છે. એમની વચ્ચે (૧) બાળપણના સ્નેહી નરેનને જોઈને મનીષા ભાષણ કરતાં અટકી ગયેલી. (૨) અકસ્માતો નડવા છતાં એણે હિમાલયનાં શિખરો સર કરેલાં અને (૩) ગઈ કાલે એણે એક કુટુંબને રોંધ સામે રક્ષણ આપી બચાવી લીધું - એ વિશે વાતચીત થાય છે. એ બંને હવે વનાધિકારી નરેનના નિવાસે આવી પહોંચ્યાં છે.)

સલોની: નરેનભાઈ, ગઈ કાલે ચારેકના અરસામાં તમે ભરત ટેન્ક પાસે થઈને પસાર થયા હતા?

નરેન: (પુસ્તક બાજુ પર મૂક્તાં)હા, તમે લોકો એ વિસ્તારમાં હતાં ? તો મને બોલાવ્યો કેમ નહીં ? અહીં જંગલમાં કોઈ ઓળખીતો અવાજ કાને પડે એવું બનતું જ નથી. - મને કોઈ એ બોલાવેલો ?

સલોની: ના, તમને જોઈને કોઈક બોલતાં અટકી ગયેલું.

નરેન: મારા જેવા સાદા માણસને તારી આ ગોપિત વાણી નહિ સમજાય.

સલોની: લો, આ સમાચાર વાંચો. લો. એમાં ફોટો છે અને સમાચાર તમારા માટે અજાણ્યા નથી. બધાં પર્વતારોહકો જાણે છે. દીદીએ રોંધના હુમલામાંથી પેલા સુરતી કુટુંબને બચાવ્યું નહોતું ?

કનોજ: અહીનાં રોંધ વિશે તો નરેનભાઈ જાણતા જ હશે.

નરેન: હા, એ માનવભક્તી નથી હોતાં. માણસને જોઈને ઝનૂનથી પ્રતિકાર કરે છે, એમના હાથના પંજા આપજા મોં પર વાગી ગયા તો ભારે જોખમ અને આ સમાચાર મુજબ તો ભાગ્યે જ બચત. આઠ-દસ વર્ષનાં બે બાળકો સાથે નીકળનાર એ કુટુંબને ધન્ય છે.

કનોજ: કદાચ રસ્તો ભૂલ્યાં હશે અથવા અમારી ટુકડીને દૂરથી જોઈને ટૂંકો રસ્તો લીધો હશે.

સલોની: એમને ખબર હતી કે અહીં કોચ તરીકે સેવાઓ આપતાં બહેન સુરતનાં છે, મનીષા દેસાઈ !

નરેન : (ધીમેથી) મનીખા ? સુરત ? ખેર, જે હોય તે . સારું થયું. આ સમાચાર છપાયા તેથી લોકો જરા સંભાળીને ફરશે.

સલોનીઃ આમાં પણ તમને કશું રોમાંચક ન લાગ્યું ?

નરેન: તું કેમ આજે બધું આ રીતે પૂછે છે ? છે શું સલોની ?

સલોનીઃ એ જ કે હું પૂછું છું એ બધું એણે જાય છે. તમે આવા શુષ્ણ કયારથી થઈ ગયા ? મમ્મી તો કહેતી હતી કે મામાના નરેનભાઈ મોટા કવિ થશે.... કહે છે કે નૈસર્જિક સૌદર્ય પાછળ તમે ગાંડા હતા તેથી તો ફોરેસ્ટ ઓફિસરની તાલીમ લીધેલી.

નરેન: એમાં તથ્ય હશે. પણ મારી રીતે કહું તો હું માનવ - હદ્યના સૌદર્ય પાછળ ગાંડો હતો. પ્રકૃતિ એની બાધ છબિ હતી. પણ જીવનમાં એક અણાધારી ક્ષણ આવી, ઊંડો આધાત કરી ગઈ. મૂળ વસ્તુ ગુમાવ્યા પછી એની બાધ છબિનો - આ નૈસર્જિક સૌદર્યનો પણ એટલો મહિમા ન રહ્યો. હવે માત્ર નોકરી કરું છું, અલબંત નિષ્ઠાથી.

સલોનીઃ તમે લગ્નનાં બધાં માગાં કેમ પાછાં ઠેલો છો ? એટલા માટે કે મનીખા દેસાઈ નામની એક નમણી ને નાજુક કન્યા પર તમે કવિતાઓ લખતા પણ એણે લગ્નની ના પાડી-

નરેન: એ નમણી અને નાજુક હતી એ ખરું, પણ એના પર કવિતા નહોતો લખતો. હું એને જ કવિતા માનતો હતો. અને બીજું , એણે ના નહોતી પાડી. ખેર, એ નાજુક કન્યાનું નામ મનીખા હતું , અટક દેસાઈ અને ગામ સુરત હતું. તેથી આ ખડતલ અને નિર્બય કન્યાને હું મારા પૂર્વજીવનની મનીખા માની લઉં ? હવે તો એની અટક પણ બદલાઈ ગઈ હશે.

સલોનીઃ અને ન બદલાઈ હોય તો ? જે વ્યક્તિ નાજુક અને નમણી હોય એ જ ખડતલ અને નિર્બય ન થઈ શકે ? આ મુદ્દા પર તો અમને કુમારી મનીખા દેસાઈએ એક દિવસ ભાષણ આપેલું જુઓ, જરા ફોટો ધ્યાનથી જુઓ.

નરેન: આંખો તો એવી જ છે પણ સૈનિકબાળા જેવો યુનિફોર્મ ? ના ના, સલોની, એ ન હોય.

સલોનીઃ તમે આ ફોટા સાથે તમારી કલ્યાનામૂર્તિને સરખાવો છો કે મૂળ વસ્તુને ? મનીખા દેસાઈને ?

નરેન: એ મનીખાનું આવું રૂપાન્તર ? મારે અભિનંદન આપવા આવવું જોઈએ, જો ખાતરી થાય કે-

સલોનીઃ પ્રયત્ન કરી જોઈએ. મનીખાબહેનને ખ્યાલ ન આવે એ રીતે.

નરેન: કનોજ, તું આનંદને અહીં મોકલશે ? હું પછી એની સાથે કેમ્પ પર આવી જઈશ.

સલોનીઃ ચાલો વરંડામાં બેસીએ ! સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં સુધીમાં આ તમારા બંગલાના ફૂલછોડની શોભા જોઈએ.

નરેન: તું ચાલ, ખુરશીઓ હું લાવું છું. મારી અત્યાર સુધીની નોકરીમાં આ સહૃથી સુંદર મકાન મળ્યું છે ! જાણો કે હું અહીંનો માનવંતો મહેમાન ન હોઉં !

સલોનીઃ અરે ! પેલો ગુલમોર કેવો ખીલ્યો છે !

નરેન: એની ઉભર ખબર છે ? આપણા બંનેની ઉભરના સરવાળાથી પણ વધારે હશે. નજર પડી ત્યારે મને પણ આવો જ પ્રશ્ન થયેલો ! આટલું ઘરડું ઝડ આટલું પ્રફુલ્લિત થઈ શકે ?

(દૂર જોતાં)

અરે, આ પેલો દોડતો આવે એ તો મનીખાનો નાનો ભાઈ ! આટલાં વર્ષ્ય બાળક જ રહ્યો ! બરાબર ચાર-સાડાચાર વર્ષ હું એને જોઉં છું.

સલોનીઃ હવે કંઈ બાકી છે ખાતરી કરી લેવામાં ?

નરેન: હા, મૂળ વસ્તુ, મનીષાનું મન.

સલોની: તમને દૂરથી જોતાં જ જેની વાણી ખોવાઈ ગયેલી, તેના મન વિશે બાતમી આપનાર મારાથી ચિહ્નાતું તમને મળવાનું નથી. એ તમને ચાહે છે. એના પ્રેમમાંથી જ એનું આ શૌર્ય જાગ્યું હશે.

નરેન: શક્ય છે. આવ આનંદ ! કેમ આમ દોડતો આવ્યો ?

સલોની: અહીં આવ્યા પછી એ ચાલવાનું ભૂલી ગયા છે. બસ દોડે છે.

આનંદ: આજે તો કારણ પણ હતું. કનોઝે કહ્યું કે મને અહીં બોલાવ્યો છે. તમને મળીને પાછું બસ સ્ટેન્ડ જવું છે. તાર હતો. પણ અ વવાના છે. હું અને દીદી એમને લેવા જતાં હતાં ત્યાં કનોઝે અમારી કાર રોકી અને એ મારી જગાએ ગયો !

નરેન: પણ તારા પણ આમ એકાએક ?

આનંદ: આ મનીષાના પરાકમ વિશે છાપામાં વાંચ્યું હશે. અભિનંદન આપવા પધારતા હશે.

નરેન: મનીષા કોણ ?

આનંદ: હું ? તમે પૂછો છો ? મનીષા કોણ ? એની હાજરીમાં આવો પ્રશ્ન ન કરતા, નહિ તો એ આત્મહત્યા કરશે.

નરેન: અત્યાર સુધી જીવી છે તો હવે કદાપિ એવું ન કરે.

આનંદ: દીદીનું ભલું પૂછ્યું, અહીના ઊંચામાં ઊંચા શિખર પર જઈનેય કૂદ. જેને કાજે આવું આકરું તપું કરીને સિદ્ધિ મેળવી એ પૂછે કે મનીષા કોણ તો પછી -

નરેન: ખરેખર ? હું તો ભૂતકળ બાદ કરી ને જીવતો હતો.

આનંદ: મનીષા યાદ કરીને જીવતી હતી. ખરેખર તો એમ કહેવું જોઈએ કે એ ભવિષ્ય માટે જીવતી હતી. પણ એ તમારી સાથે એની સગાઈની ના પાડી એનો આધાત સમજવાની ત્યારે મારી ઉંમર ન હતી. છતાંય મેં એની તરફેણમાં દલીલ કરી હતી. પણ એ મને કહેવું : જા, મનીને કહે કે એક ગરોળી પકડી લાવે. તુરત હા પાડી દઉં એમની વાત સાચી હતી. મનીષા ત્યારે સુકુમાર તો હતી જ, ડરપોક પણ હતી. પણ આતરી હતી કે સિંહની એકાદ નાડ સાંભળીને જ મનીષા મરી જશે અને નરેન્દ્રકુમારે વિધુરનું જીવન જીવવું પડશે. પણ હવે આખી વાત બદલાઈ ગઈ છે. પણ ઘણા વખતથી તમારું સરનામું શોધતા હતા. એ મનીષા પાસેથી જાણશે તો સીધા અહીં જ આવશે.

નરેન: આ બધું માન્યામાં આવે એવું નથી. વધુ પડતું સારું લાગે છે. જેને માટેની મારી યોગ્યતા મેં કદી કલ્પી પણ ન હતી.
(જીપનું હોર્ન સંભળાય છે.)

આનંદ: દીદી હોર્ન વગાડતી લાગે છે. હું જાઉ.

નરેન: ખરેખર તો મારે જવું જોઈએ. પણ જો એ અહીં આવવા માગતા ન હોય તો- કહેજો કે કાલે સવારે અભિનંદન આપવા કેમ્પ પર આવીશ.

સલોની: પાંચ વાગે અમે તાલીમ માટે નીકળી જઈએ છીએ.

નરેન: અને સાડા દસે આવી જાઓ છો.

સલોની: ખબર તો ઘણી રાખો છો.

નરેન: મારી જવાબદારીનો ભાગ છે.

કનોઝ: (પ્રવેશતાં) સલોની, ચાલ તારે નથી આવવું ?

સલોની: કેમ દીદી અહીં નથી આવતાં ?

કનોજ: એ આવે છે પણ હું અને આનંદ વિરાટબાબુને ગેસ્ટ હાઉસમાં મૂકવા જઈએ છીએ.

સલોની: એમને નરેનભાઈ વિશે કશી ખબર નથી ?

કનોજ: દીદીએ કશું કહ્યું નથી.

સલોની: તો જ્પ અહીં કેમ લાવ્યાં ?

કનોજ: આનંદ અને તને લેવા. ચાલ, આવજો, નરેનભાઈ.

નરેન: આવજો !

(સલોની અને કનોજ જાય છે, નરેન થોડાંક ડગલાં ચાલે છે. જ્પ ઉપડવાનો અવાજ) અરે ! એક માણસને મૂકીને જ્પ ઉપડી ગઈ ! શું એને માટે એમાં જગા નહીં હોય કે - એ મનીષા હશે ! અહીં જ આવે છે. (સામે જતાં) આવ મનીષા, આ છોકરાંઓએ ભૂમિકા તૈયાર કરી ન હોત તો હું તને ઓળખી શક્યો ન હોત. તું તો જાણો કે સુન્દરીમાંથી શક્તિ બની ગઈ છે. તેં એક કુટુંબને બચાવ્યું એ બદલ અભિનંદન.

મનીષા: આભાર ! મને હતું કે આ સ્વરૂપે જોઈને તું મને ભેટી પડશે.

નરેન: તું પહેલાં એટલી સુકુમાર હતી કે આવેશથી ભેટી પડતાં સંકોચ થાય. અને હવે તું એવી દીપ્તિવંત લાગે છે કે તારા તેજની અદબ રાખવાનું મન થાય. સાચે જ, એક એક પલકારે પ્રશ્ન થયા કરે છે કે તું એ જ મનીષા છે ?

મનીષા : હું અને નથી. નહોતી તે થઈ શકી એનો આનંદ છે. ગરોળીથી ડરનાર હવે મગર સાથે પણ લડી શકે એમ છે.

નરેન : બહુ આનંદ થયો. તને આમ ખડતલ થયેલી જોઈને.

મનીષા: પણ મારા પખ્યાને થયો છે એટલો નહિ. બસસ્ટેન્ડ પર એમણે મને ઊંચકી લીધી અને બધા પેસેન્જરોને બતાવી. ગાંડા માણસની જેમ મોટેથી બબડાટ કર્યો. બધાં ભેગાં થઈ ગયાં અને એમને પોતાનું ઓડિયન્સ બનાવીને ભાષણ કર્યું. એમાં સાર્ત્રનો પણ હવાલો આપ્યો. કહ્યું કે કાયર માણસ બહાદુર થઈ શકે છે, સુકુમાર શક્તિશાળી થઈ શકે છે. એક શેર પણ બોલ્યા - ઈકબાલનો

ખુદી કો કર બુલંદ ઈતના કિ હર તકદીર સે પહુલે

ખુદા બંદે સે ખુદ પૂછે બતા તેરી રજા કયા હૈ ?

નરેન: વાહ ! હું ત્યાં હાજર હોત તો તારી પ્રશંસા સાંભળીને ધન્ય થઈ જાત.

મનીષા: અથવા મારા પખ્યાને સીધા દવાખાને લઈ જાત. આવેશ શમી જતાં એ રડવા લાગ્યા. એ તો અમે સોગંદ દઈને જ્પમાં બેસાડી દીધા, નહિ તો છાપા માટે એક બીજા સમાચાર બનત 'દીકરીના પરાકમથી પાગલ બની ગયેલા પિતા ! અને એમનો આનંદ, ખરેખર તો પોતે ખોટા પક્ખા તેનો હતો.

નરેન: કઈ બાબતે ?

મનીષા: ગરોળીથી ડરનારે રીંઘને ડરાવ્યાં એ ! પખ્યા મોટેથી કહેતા હતા : સાંભળો, હે મુસાફરો, દુનિયાથી થાકેલા લોકો, સાંભળો, માણસ માટે કશું અશક્ય નથી. સાર્ત્ર કહે છે તેમ એ આકાશના તારા સુધી પહોંચી શકે છે. હું કહીશ કે એ

આકાશના તારાને ફૂલની જેમ વીજી શકે છે... પપ્પા શિકારી હતા ને એક વાર મમ્મીને સાથે લઈ ગયેલા. એની ઈચ્છા નહોતી, આજ્ઞા માનીને ગયેલી. માંચડા પર હોવા છતાં નીચે વાધની છલાંગ જોઈને એ ચીસ પાડી ઉઠેલી. એ પછી હૃદયના ધબકારાનું દર્દ કોઈ ઉપાયે દૂર ન થયું, તે ન થયું. આજે મમ્મી જીવતી હોત તો આ સમાચાર વાંચીને એના ધબકારા કાયમ માટે શમી ગયા હોત- પપ્પા કહેતા હતા, એમની વાત મને સાચી લાગી.

નરેન: તું તો સાહસમાં મારાથી પણ આગળ નીકળી ગઈ. નિર્ભય થતાં જ તું પ્રેમસ્વરૂપ બની ગઈ અને સર્વત્મભાવે એક ભયંકર પ્રાણીના પંજા-

મનીષા: ખબર હતી કે જે ભયંકર લાગે છે એ હિંસક નથી. હવે તો મારો રોજનો અનુભવ છે કે આ પ્રકૃતિ માતા છે, વરદાત્રી છે. માણસો કેમ ભૂલી જાય છે કે -

(દૂરથી અવાજ આવે છે . શી ઈઝ ગ્રેટર ધેન મી, બીકોઝ શી ઈઝ માર્ટ ડોટર)

નરેન: મનીષા, આ કોનો અવાજ છે ?

(સહેજ નજીકથી અવાજ - હા, એ મારાથી પણ મહાન છે. સાક્ષાત્ શકિત છે. એ સિંહ પર સવારી કરે એવી છે તો પછી રીછનું શું ગજું)

મનીષા: (હસી પડતાં) આ તો પપ્પા , બીજું કોણ ? સાચે જ એમનું ચસકી ગયું છે.

(અવાજ - આ વિશ્વમાં સહુથી સુખી માણસ હું છું. ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય તો એની પાસેથી હું આખો પર્વત ખરીદી લઉં.)

વિરાટ: નો નેવર. હું કંઈ યુધિષ્ઠિર નથી, એકેય વાર શા માટે ખોટું બોલું?

આનંદ: યાદ કરી જુઓ, આ સજ્જનને ઓળખો છો ?

નરેન: નમસ્તે મુરજ્બી, પધારો

વિરાટ: નમસ્તે, યંગ મેન !

આનંદ: પપ્પા , આ નરેન્દ્રકુમાર છે આબુના ફોરેસ્ટ ઑફિસર - જેમની આગળ તમે એક વાર ખોટું બોલેલા.

વિરાટ: ઓહો પેલો કવિ, મનીષા પર કવિતા લખતો હતો એ?

નરેન: હવે કોઈના પર કવિતા લખતો નથી !

વિરાટ: તો મારા પર લખ ! હું આજે સહુથી સુખી છું - મોસ્ટ હોપી મેન ઈન ધ યુનિવર્સ. એક શું બે કવિતા લખ !

નરેન: દુઃખી માણસ સુખી વિશે લખે તો સાચો અર્થ ભાગ્યે જ મગટ થાય.

વિરાટ: તને શુ દુઃખ છે ભાઈ ? આ મારી પરી જેવી નાજુક છોકરી તારું નામ રટીરટીને તપ કરતી રહી અને એક પછી એક શિખર જતતી રહી ને તું તારી જાતને દુઃખી માને છે ?

આનંદ: પપ્પા, એમનું દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય તમારા હાથમાં છે.

વિરાટ: શુ મનીષા, આ તારો તોઝાની ભાઈ સાચું કહે છે. તારું મૌન સંમતિ સૂચવે છે. અદ્યા છોકરાઓ, પેલી મીઠાઈ લાવો ! અને આનંદ, તું જીપ લઈને જા, કોઈ જોશી - બોશીને પકડીને ઉઠાવી લાવ.

મનીષા: પણ પણ્યા, પાંચ પાંચ વરસ સુધી કોઈ કોઈને યાદ રાખી શકે ?

વિરાટ: હજુ ક્યાં પાંચ પૂરાં થયાં છે ? છ માસ બાકી છે. એ પહેલાં તો હું તમને પરણાવી દઈશ.

નરેન: એની ઉતાવળ નથી. મનીષા મનમાં હતી, છે અને રહેશે. જો પ્રેમ કોઈ મુદ્દી વસ્તુ હોત તો અમે આમ શિખરો ભણી ગતિ કરી ન હોત. રહેવા દે આનંદ !

મનીષા: હા . જોશીને બોલાવવાની જરૂર નથી. પહેલાં તો હું આ શિબિર પૂરી કરીશ. પછી અમે થોડા દિવસ સાથે હરી ફરીશું, જૂનો સમય તાજે કરીશું!

કનોઝ: સલોની , આ ધીરજ આપણે રાખી શકીશું ? આપણે તો નક્કી કર્યું હતું કે -

સલોની: માત્ર મીઠાઈ ખાવાનું નક્કી કર્યું હતું. આપણે આ શિબિરમાં સાહસ શીખવા આવ્યાં છીએ, દુઃસાહસ નહિ! ખરું ને દાદાજુ ?

વિરાટ: યસ, ધેર ઈજ અ પોઈન્ટ, મારી દીકરી તમને બધું બરોબર શીખવી રહી છે. મારા આશીર્વાદ છે. તમે લોકો બહાદુર જ નહીં, બુદ્ધિશાળી પણ બનશો ! અને તમારા પ્રેમમાંથી જ શૌર્ય જાગશે. લો આ મીઠાઈ , આશીર્વાદના ભાગ રૂપે ખાઓ અને ખવડાવો ! ગાઓ અને ગવડાવો. તમારા ભવિષ્યમાં પ્રેમશૌર્ય અંકિત ધજ ફરકાવો ! (બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે. વિરાટબાબુ ગાય છે :

- ધજ પ્રકાશશે જળ કસુંબી પ્રેમશૌર્યઅંકિત.

(‘ત્રીજો પુરુષ’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

પ્રતિકાર-સામનો; અણધારી-ઓચિંતી; નૈસર્જિક-કુદરતી; શૌર્ય-બહાદુરી, વીરતા; શુષ્ણ-નીરસ; ગોપિત-દૃપી; તથ્-હકીકત; રો-મરજુ, ઈચ્છા; બુલંદ-ભવ્ય,(અહીં) ઊંચી યોગ્યતાવાળું; સાર્વ-એક મહાન ફેંચ વિચારક

વિસુદ્ધાર્થી શબ્દો

અશક્ય × શક્ય; નિર્ભય × ભયભીત; સાહસ × દુઃસાહસ

રૂઢિપ્રયોગ

હૃદય છલકાઈ જવું-આનંદિત થઈ ગેઠવું; શિખરો સર કરવાં-સફળતા પ્રાપ્ત કરવી; ધજ ફરકાવવો-વિજય મેળવવો

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

માનવનું ભક્ષણ કરનાર-માનવભક્ષી; શારીરિક રીતે સશક્ત-ખડતલ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો. :

(1) મનીષા દેસાઈએ સુરતી કુટુંબને કોના હુમલામાંથી બચાવેલું?

(A) રોંધ

(B) વાધ

(C) દીપડો

(C) જંગલી ભૂડ

(2) નરેન કઈ તાલીમ મેળવી હતી ?

(A) ઘોડેસવારીની

(B) વન સંરક્ષણની

(C) પોલીસની

(D) પર્વતારોહણની

2. એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) રોંધ માણસને જોઈને શું કરે છે ?

(2) નરેન લગ્નનાં માગાં પાછાં શા માટે ઠેલતો હતો ?

3. બે - ગ્રાસ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) નરેન જે મનીષાને ઓળખતો હતો તે મનીષા કેવી હતી ?

(2) વિરાટભાઈએ મનીષા અને નરેનની સગાઈની ના પાડી કારણ કે...

4. સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો.

(1) મનીષાનું પાત્રચિત્રણ કૃતિને આધારે લખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- પર્વતારોહણને લગતી માહિતી અને ફોર્મ મેળવો. વેકેશનમાં તક મેળવીને પર્વતારોહણમાં ભાગીદાર બનો.
- તમારા પર્વતારોહણના અનુભવો લખીને બાલ સામયિકો અને દૈનિકોના બાલ વિભાગમાં પ્રગટ કરવા મોકલો.
- ‘વર્ટિકલ લિમિટ’ નામની પર્વતારોહણની સાહસપૂર્ણ ફિલ્મ જુઓ.
- મલાલા જેવી બહાદુર બાળાઓનો પરિચય મેળવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘મારી રીતે કહું તો હું માનવ-હૃદયના સૌંદર્ય પાછળ ગાડો હતો. પ્રકૃતિ એની બાબ્ય છબી હતી.’ એકાંકીના નાયક નરેન પાસે લેખકે આ વાક્ય બોલાવીને એનો પાત્ર પરિચય આપી દીધો છે. નાયકને પ્રકૃતિનું આકર્ષણ છે જ, પરંતુ એને વિશેષ જેંચાણ માનવહૃદયની સુંદરતાનું છે. વળી, લેખકે એ સંકેત આપી દીધો છે કે માનવની બાબ્ય સુંદરતા કે દેખાવ કરતાં આંતરિક સુંદરતા વધારે મહત્વની છે. આ શબ્દોથી આ સાચી વાત લેખકે રજૂ કરી છે - ‘કાળા માથાનો માનવી ધારે તે કરી શકે છે. આ વિચાર મનીષાના પાત્ર દ્વારા રજૂ કર્યો છે. માનવી સંકલ્પથી અને પ્રયાસથી સફળતાનાં શિખરો સર કરી શકે છે એ વાત કૃતિમાં નીચેનાં વાક્યો સમજાવે છે તે જુઓ:

- ગરોળીથી ડરનાર હવે મગાર સાથે પણ લડી શકે છે.

- માણસ માટે કશું અશક્ય નથી.
- એ આકાશના તારા સુધી પહોંચી શકે છે.
- તું તો જાણો સુંદરીમાંથી શક્તિ બની ગઈ છે.

નારી માટે વપરાતા વર્ણસગાઈના આ બે શબ્દો ‘સુંદરી’ અને ‘શક્તિ’ સાથે વપરાયા છે તેથી શબ્દ ચમત્કૃતિ સર્જાઈ છે. વળી, સુંદરીથી શક્તિ સુધીની યાત્રા એ કોમળાનું ‘શક્તિશાળી’માં થયેલું રૂપાંતર પડા મનીખાના પાત્રનો એક જ વાક્યમાં કેવો આબેહૂબ પરિચય પ્રગટ કરે છે તે પણ જુઓ.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સાચો અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ ઊર્ધ્વગતિ અર્પે છે. બ્યક્ઝિને મુક્ત, વિશાળ અને સાહસિક બનાવી શકે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. પ્રેમ એ મુદ્દતી વસ્તુ નથી, એ તો સ્થાયી આવિર્ભાવ છે. પ્રેમમાં ધૈર્ય, ગંભીરતા, સમજ અને જવાબદારી અનિવાર્ય છે.

પ્રકૃતિ, પણ અને પ્રાણીઓ સાથે સમજપૂર્વક આત્મીયતા કેળવવાની જરૂર છે. એ મનુષ્યને ઉપકારક બને છે તેથી મનુષ્યે સંહારક બનવું ન જોઈએ તે અંગે સ્પષ્ટતા કરવી.

કોમળ સ્ત્રી પડા સાહસિક બની શકે છે, ‘સ્ત્રીમાં ખૂબ શક્તિ છે, તેને માર્ગદર્શન અને તક આપવામાં આવે તો સિદ્ધિનાં શિખરો સર કરી શકે છે’ તે વિશે અન્ય ઉદાહરણો દ્વારા સમજ આપવી.

બ્યાકરણ

એકમ 1

ધ્વનિશ્રેષ્ટી, જોડણી, સંધિ, સમાસ

ધ્વનિશ્રેષ્ટી

ધોરણ-9માં શબ્દોને ધ્વનિશ્રેષ્ટી તરીકે જોતાં શીખ્યાં. આપણે જોયું કે કોઈ શબ્દ બોલાય છે ત્યારે આપણે ખરેખર કયા ધ્વનિઓ બોલીએ છીએ અને કયા કમમાં બોલીએ છીએ. જેમકે, ‘ગિરિધર’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ટી ‘ગૃ+ઈ+રૂ+ઈ+ધૂ+આ+રૂ’ કે ‘દૂરભીન’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ટી ‘દ્વ+ઉ+રૂ+આ+બૂ+ઈ+નૂ’ થશે.

આપણે જોયું હતું કે ‘વહાલો’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ટી ‘વૂ+આ+હૂ+આ+લૂ+ઓ’ થાય છે, પણ ‘ગોપાળ’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ટી ‘ગૃ+ઓ+પૂ+આ+નૂ’ થશે. એટલે ‘વહાલો’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ટીમાં અંતે ‘ઓ’ સ્વર છે પણ ‘ગોપાળ’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ટીના અંતે માત્ર ‘નૂ’ વંજનધ્વનિ છે. તેના પછી ‘અ’ સ્વર લખ્યો નથી. કારણકે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દના છેલ્લા વંજનધ્વનિ પછી ‘અ’ સિવાયના અન્ય સ્વર હોય તો જ બોલાય છે. એટલે કે, ગુજરાતી ભાષા વંજનાન્ત ભાષા છે.

પરંતુ, તમને ‘પદ્ય’, ‘સર્પ’, ‘સૂર્ય’ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ટીનો ખ્યાલ છે ? આ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ટી અનુકૂળે ‘પૂ+આ+દૂ+યૂ+અ’, ‘સૂ+આ+રૂ+પૂ+અ’ અને ‘સૂ+ઉ+રૂ+યૂ+અ’ થશે. આ ધ્વનિશ્રેષ્ટીના અંતે ‘અ’ સ્વર આવ્યો છે. તમને થશે કે ગુજરાતી વંજનાન્ત ભાષા છે, તો આ શબ્દોને અંતે ‘અ’ સ્વર શા માટે ? ચાલો, આ વાત સમજુએ. એક રમત રમીએ. નીચે કેટલીક શબ્દજોડ આપી છે. તમે તમારા બન્ને કાનમાં આંગળી નાંખી ઢો. તમે આ શબ્દજોડ બોલો અને ધ્યાનથી સંભળો.

વિભાગ અ	વિભાગ બ
રમ	રમ્ય
જશ	જશ્શ
જન	જન્મ
નિત	નિત્ય
કર	કર્ણ

તમને ખ્યાલ આવશે કે ‘રમ’ બોલતી વખતે અંતે ‘મ’ સંભળાય છે પણ જ્યારે ‘રમ્ય’ બોલો છો ત્યારે ‘ય’ વંજન પછીનો ‘અ’ પણ સંભળાય છે. શબ્દજોડ ફરીથી સંભળી જુઓ. વિભાગ અ-ના શબ્દો બોલતાં અંતે વંજન સંભળાશે, જ્યારે વિભાગ-બના શબ્દો બોલતાં અંતે સ્વર સંભળાશે. કારણ કે જોડાકરને યોગ્ય રીતે ઉચ્ચારવા તેની સાથે સ્વર બોલાય છે. ચાલો, આ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ટી જોઈએ.

વિભાગ અ	ધ્વનિશ્રેષ્ટી	વિભાગ બ	ધ્વનિશ્રેષ્ટી
રમ	રૂ+આ+મૂ	રમ્ય	રૂ+આ+મૂ+યૂ+અ
જશ	જૂ+આ+શૂ	જશ્શ	જૂ+આ+શૂ+નૂ+અ
જન	જૂ+આ+નૂ	જન્મ	જૂ+આ+નૂ+મૂ+અ
નિત	નૂ+ઈ+તૂ	નિત્ય	નૂ+ઈ+તૂ+યૂ+અ
કર	કૂ+આ+રૂ	કર્ણ	કૂ+આ+રૂ+યૂ+અ

તમને યાદ હશે કે ગયા વર્ષ અન્ય વિશિષ્ટ જોડાક્ષર જોયા હતા. છતાં ફરી એક વાર યાદ કરી લઈએ?

ક્ષ	ક્રુ+ખુ+અ
જ્ઞ	જ્રુ+ઝુ+અ
ત્ર	ત્રુ+રુ+અ

(નોંધ:- ‘જ્ઞ’ જોડાક્ષર ગુજરાતી ભાષામાં ‘ગ્રુ+ન્જુ+યુ+અ’ તરીકે સંભળાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાને અનુસરીને તે ‘જ’ વંજનનો જોડાક્ષર ગણાય છે. તેથી તેની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી ‘જ્રુ+ઝુ+અ’ તરીકે છૂટી પાડવામાં આવે છે.)

ગુજરાતી વંજનનો ‘દ’ અને ‘શ’ જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વંજન તરીકે આવે ત્યારે તેનું દેવનાગરી લિપિચિહ્ન પ્રયોજય છે તે પણ જોયું હતું.

‘દ’ના જોડાક્ષર

$$\begin{aligned} દ્રુ + દ &= દ \\ દ્રુ + ધ &= ધ \\ દ્રુ + મ &= મ \\ દ્રુ + ય &= ય \\ દ્રુ + ર &= ર \\ દ્રુ + વ &= વ \\ દ્રુ + ઞઃ &= ઞ \end{aligned}$$

‘શ’ના જોડાક્ષર

$$\begin{aligned} શ્રુ + ર &= શ \\ શ્રુ + વ &= વ \\ શ્રુ + ય &= ય \\ શ્રુ + ઞ &= ઞ \end{aligned}$$

‘ર’ વંજન જોડાક્ષરમાં પ્રયોજય ત્યારે જો એ પૂર્વ-અર્ધ વંજન તરીકે હોય તો જુદું ચિહ્ન પ્રયોજય છે અને અન્ય વંજન પૂર્વ-અર્ધ વંજન હોય ત્યારે ર વંજન માટે જુદું ચિહ્ન પ્રયોજય છે. યાદ છે ને !

‘ર’ પહેલાં આવે તો ‘ર’ તરીકે

અન્ય વંજન પહેલાં આવે તો ‘૰’ તરીકે

ધ્વનિશ્રેષ્ઠી	શબ્દ	ધ્વનિશ્રેષ્ઠી	શબ્દ
ક્રુ+આ+રુ+યુ+અ	કાર્ય	વ્રુ+રુ+અ+તુ	વ્રત
વ્રુ+અ+રુ+તુ+અ+નુ	વર્તન	ક્રુ+ર+અ+મુ	કમ

યાદ આવ્યું ને ! તો કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી તપાસીએ ? વિવિધ સ્વર અને વંજન ધરાવતી ધ્વનિશ્રેષ્ઠી, એકથી વધુ વંજનો ધરાવતા જોડાક્ષરની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી છૂટી પાડીશું ને?

હદ્ય	હ્રુ+ઘ્રુ+દ્રુ+અ+યુ
કટાક્ષ	ક્રુ+અ+ટુ+અ+ટુ+ખુ+અ
નિશ્ચિત	ન્જુ+ઈ+શ્રુ+યુ+ઈ+તુ
વિજ્ઞાપ્તિ	વ્રુ+ઈ+જુ+ગુ+અ+પુ+તુ+ઈ
અંત્યસ્તર	અ+ગ્રુ+ન્જુ+યુ+અ+સ્રુ+તુ+રુ+અ

તમે નીચેના શબ્દો સામે આપેલી ધ્વનિશ્રેષ્ટી સાચી છે કે કેમ, તે કહી શકશો ? જો એ ધ્વનિશ્રેષ્ટી ખોટી હોય તો તમે સુધારશો ને!

- (1) મુઢી - મૂ+ઉ+ટ્રુ+ં+ઈ
- (2) તૃષ્ણા - ત્રુ+ષ્ણ+ષ્ણુ+આ
- (3) સર્વોત્તમ - સૂ+અ+રૂ+વુ+ઓ+ત્રુ+અ+મૂ
- (4) પ્રાયશ્રિત - પ્રુ+રૂ+આ+યુ+અ+શ્રુ+ચ્છુ+ઈ+ત્રુ
- (5) કાર્યક્રમ - કુ+આ+રૂ+યુ+અ+રૂ+રૂ+અ+મૂ

ધ્વનિશ્રેષ્ટીઓ ધ્યાનથી વાંચી ને ! બોલો, કઈ કઈ ધ્વનિશ્રેષ્ટી સાચી છે ? બીજી અને ચોથી ધ્વનિશ્રેષ્ટી સાચી છે. તો બાકીની ધ્વનિશ્રેષ્ટી સુધારીએ?

- મુઢી - મૂ+ઉ+ટ્રુ+ં+ઈ
- સર્વોત્તમ - સૂ+અ+રૂ+વુ+ઓ+ત્રુ+ત્રુ+અ+મૂ
- કાર્યક્રમ - કુ+આ+રૂ+યુ+અ+કુ+રૂ+અ+મૂ

તમને ધ્યાલ આવ્યો હશે કે ‘કુ’ એ ‘ટ્રુ+ં+ઈ’ શ્રેષ્ટી નથી. પરંતુ, ‘ં+કુ+ઈ’ છે. ‘સર્વોત્તમ’ની ધ્વનિશ્રેષ્ટીમાં શું ધ્યાનમાં આવ્યું ? ત્યાં ‘ત્ત’ એ બેવડો ‘ત’ છે. ‘ઉત્તમ’, ‘મહત્ત્વ’, ‘સત્તા’ વગેરે જેવા શબ્દોમાં આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તો ‘કાર્યક્રમ’માં ‘યુ’ પહેલા ‘રૂ’ વંજન આવ્યો હોવાથી ‘ય’ પર રેફ છે તો ‘કુ’ પછી ‘રૂ’ આવ્યો હોવાથી ‘/’ નિશાની પ્રયોગાઈ છે.

આવા કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ટી જાતે છૂટી પાડીશું ?

ઉત્કૃષ્ટ
સ્નિગ્ધ
વિદ્વતા
જ્ઞાનચક્ષુ
નિઃસ્તબ્ધતા

જોડણી

સામાન્ય રીતે ‘જોડણી’ શબ્દ સાંભળો ત્યારે તાણ અનુભવાય છે. ખોટું લખાઈ જશે તો? એમ થાય કે કોઈ જાણુની લાકડી મળી જાય અને બધી જોડણી સાચી જ લખાય તો કેવી મજા પડી જાય! એના નિયમો સમજી શકાય તો કેટલું સારું થાય!

તમે ગુજરાતી શબ્દભંડોળ વિશે ભણી ગયા છો. ગુજરાતીમાં તદ્દ્વભવ, તત્સમ અને અંગ્રેજી, અરબી-ફારસી જેવા અન્ય ભાષાના શબ્દો છે, તે તમે જાણો છો. સાર્થ જોડણીકોશમાં આ તત્સમ, તદ્દ્વભવ કે અન્યભાષી શબ્દો માટે જુદા નિયમો છે. મહદંશે જોડણીના નિયમો તદ્દ્વભવ શબ્દોને લાગુ પડે છે. તત્સમ તથા અન્યભાષી શબ્દોની જોડણી તેમની મૂળ ભાષાની જોડણીને અનુસરીને કરવાની હોય છે. જેમ કે, ‘ઈરાક’ મૂળ અરબી જોડણી અનુસાર છુસ્વ ‘ઈ’ ધરાવે છે તો ‘ઈરાન’ ફારસી જોડણીને અનુસરીને દીર્ઘ ‘ઈ’ ધરાવે છે. ‘દિવેટ’ કે ‘દિવેલ’ જેવા શબ્દો તદ્દ્વભવ શબ્દો હોવાથી તે ગુજરાતી જોડણીના નિયમ અનુસાર છે પણ ‘દીવાન’ અરબી અને ‘દીવાલ’ ફારસી શબ્દ હોવાથી ગુજરાતી જોડણીના નિયમો તેને લાગુ પડતા નથી, તેથી તેની જોડણી જુદી થાય છે. એ સંજ્ઞોગોમાં સાચી જોડણી કરવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે, ખૂબ વાંચવું. આંખોને તેની આદત પાડવી તે. અહીં આપણે કેટલાક નિયમો જોઈશું. જેનું જોડણી સંદર્ભે ધ્યાન રાખવું જોઈએ તેવા સરખા લાગતા શબ્દોની યાદી પણ આપી છે. તમે તેનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરશો.

તદ્દ્વભવ શબ્દોની જોડણીના અભ્યાસના મુખ્ય આધાર નીચે મુજબ છે.

1. ઉચ્ચારણગત
2. અક્ષર (શબ્દમાં સ્થાન)
3. જોડાક્ષર
4. અનુસ્વાર
5. અંગસાધક પ્રત્યય

1. ઉચ્ચારણગત:

- 1) શબ્દને અંતે આવતો ‘ઈ’ દીર્ઘ હોય છે.

ઉદાહરણ: સખી, ધંટી, કીડી, શીશી, ગળી, ખાલી, ડાળી, મૂડી, દૂધી, સુખી, પૂજી વગેરે

(નોંધ: સંસ્કૃત તત્ત્વમાં શબ્દો નીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, સૃષ્ટિ - વગેરેને જુદો પ્રત્યય લાગ્યો હોવાથી છુસ્વ ઈ આવે)

- 2) ‘ય’ અક્ષર પહેલાં આવતો ‘ઈ’ હુંમેશાં છુસ્વ હોય છે.

ઉદાહરણ: પ્રિય, દરિયો, સાથિયો, ઘડિયાળ, વરિયાળી, ખાસિયત, હોશિયાર, અઠવાડિયું વગેરે.

2. અક્ષર: શબ્દમાં સ્થાન:

- 1) એકાક્ષરી શબ્દ:

સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર વગરના એકાક્ષરી શબ્દોમાં આવતાં ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

દીર્ઘ ‘ઈ’ ધી, ફી, બી, સ્ત્રી વગેરે

દીર્ઘ ‘ઉ’ જૂ, દૂ, ભૂ, રૂ, બૂ વગેરે

પરંતુ, જો એકાક્ષરી અક્ષર સાનુનાસિક હોય તો તે છુસ્વ હોય છે. જેમ કે,

છુસ્વ ‘ઉ’- હું, શું, તું વગેરે

- 2) બે અક્ષરના શબ્દ:

સામાન્ય રીતે બે અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમ કે,

દીર્ઘ ‘ઈ’- ગીધ, ચીજ, જીત, ફીણ, મીણ, રીત, શીખ, શીરો, હીરો, છીણી, ખીલી,

દીર્ઘ ‘ઉ’- ઊઠ, ઊડ, ઊન, કૂચ, ચૂનો, દૂધ, ધૂળ, ફૂલ, ફૂગ, દૂર, બૂચ, જૂન, ચૂલો

(નોંધ: ‘આદિ’ - તત્ત્વમાં શબ્દ, ‘દિલ’ - ફારસી શબ્દ, ‘ગુનો’ - અરબી શબ્દ - એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોજિતા અન્ય ભાષાના શબ્દોની જોડણી આ નિયમથી જુદી હોઈ શકે.)

- 3) ત્રણા અક્ષરના શબ્દ:

ત્રણા અક્ષરની જોડણી ખૂબ સરળ છે. તેમાં માત્ર તમારે એક જ વાત યાદ રાખવાની છે. સામાન્ય રીતે પહેલો અને બીજો - બન્ને અક્ષર સરખા નહીં હોય, એટલે કે બન્ને અક્ષર છુસ્વ કે બન્ને અક્ષર દીર્ઘ નહીં હોય. જો પહેલો અક્ષર છુસ્વ હોય તો બીજો અક્ષર દીર્ઘ અને પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો બીજો અક્ષર છુસ્વ હોય. બસ, આટલું જ યાદ રાખવાનું.

સામાન્ય રીતે ત્રાણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો પહેલો અક્ષર હુસ્વ હોય છે. જેમકે,

‘ઈ’ - ઈનામ, ઈરાદો, કિનારો, વિદાય, વિસાત, શિકાર, દિવેટ, દિવેલ, બિલાડી, સિસોટી વગેરે

‘ઉ’ - ઉધાર, ઉનાળો, કુહાડી, ગુલામ, સુથાર, ધુમાડો, દુકાણ, દુકાળ, ઉજાણી, ગુલાબી, ધુળેટી વગેરે

સામાન્ય રીતે ત્રાણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર હુસ્વ હોય તો પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

‘ઈ’ - કીમત, શીતળ, ચીપિયો, ધીરજ, કીટલી, દીકરી, ચીકણું વગેરે

‘ઉ’ - ઊપજ, ઊથલો, પૂનમ, સૂરત, ઊધર્થ, સૂતળી, ઊજળું, ઊલટું, દૂંજણું, કૂતરું, રૂપિયો વગેરે

4) ચાર કે તેથી વધુ અક્ષરના શબ્દ:

ચાર કે પાંચ અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર હુસ્વ હોય છે. જેમ કે,

હિલચાલ, ભુલામણી, બિસકોલી, કુતૂહલ, કિરતાર, કિફાયતી, સુવાવડ, પિચકારી, નિસરણી

તો મિત્રો, અક્ષરની સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને જોડણી સમજવી સહેલી થશે ને! હવે જોડાક્ષરને આધારે જે નિયમ છે તે વિશે જોઈએ.

3. જોડાક્ષર:

1) મુળ શબ્દમાં જોડાક્ષર પહેલાંના ‘ઈ’ અને ‘ઉ’ હુસ્વ હોય છે. જેમ કે,

‘ઈ’ - ઈસ્ત્રી, કિસ્સો, ચિઢી, જિલ્લો, ડિગ્રી, પિસ્તા, રિક્ષા, લિફ્ટ, લિજાંત, નિશ્ચાસ, પિસ્તાળીસ વગેરે

‘ઉ’ - ઉલ્લુ, કુસ્તી, ગુસ્સો, ફુંગો, મુઢી, તુક્કો, સુધ્ધાં, સુસ્તી, મુશ્કેલી, ઉજ્જડ, હુન્નર, ઉશ્કેરાટ વગેરે

(નોંધ: અહીં ઈસ્ત્રી, જિલ્લો, ડિગ્રી, લિફ્ટ, ગુસ્સો, ઉલ્લુ, હુન્નર વગેરે જેવા અન્યભાષી શબ્દો પણ ગુજરાતી જોડણીના નિયમોને સમાંતર જોડણી ધરાવતા હોવાથી, તમે સરળતાથી યાદ રાખવા તેની નોંધ લઈ શકો માટે નોંધ્યા છે.)

4. અનુસ્વાર:

અનુસ્વાર નાસિક્ય સ્વરનો નિર્દેશ કરવા માટે પણ પ્રયોજય છે અને અનુનાસિક વ્યંજન (ક, જ, શ, ન, મ)ની જગ્યાએ પણ પ્રયોજય છે. અનુનાસિક વ્યંજનના નિર્દેશ માટે પ્રયોજય ત્યારે તે વર્ગના વ્યંજન સાથે તે જોડાક્ષરના ભાગ રૂપે હોય. જેમકે, ‘ચંદ્ર’ - ‘ચન્દ્ર’, કિમત - કિભ્રત, પરંતુ, ‘આંસુ’ - ‘આન્સુ’ / ‘આન્સુ...નથી હોતું. કારણકે ‘ચંદ્ર’ લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે ‘કિમત’ બોલાય છે. અથવા ‘કિમત’ લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે આપણે જોડતા જ નથી. તેથી ‘ચંદ્ર’, ‘કિમત’ આદિ બોલતી વખતે જોડાક્ષરની જેમ ઉચ્ચારણમાં થડકો લાગે છે, જે ‘આંસુ’માં નથી લાગતો. તેથી ‘ચંદ્ર’, ‘કિમત’ આદિ અનુનાસિક વ્યંજનસૂચક અનુસ્વાર તીવ્ર કહેવાય છે, જ્યારે ‘આંસુ’, ‘ભીત’ આદિમાં ઉચ્ચારાતો અનુસ્વાર કોમળ કહેવાય છે.

તીવ્ર અનુસ્વાર ધરાવતો શબ્દ જોડાક્ષરનો નિયમ ધરાવે છે. તેથી તેમાં પૂર્વનો સ્વર હુસ્વ સ્વર લખાય છે. જેમકે,

ઈ - બિંદી, સિંધી, હિંદ, જિંદગી, ઠિંગુજી, લિંબોળી, શિંગણું, સિંધવ, હિંડોળો, હિંમત વગેરે

ઉ - કુંજો, કુંબ, બુંદી, ભુંડ, ઉંદર, ઉંબરો, ઉમર, કુંડળ, કુંભાર, ગુંજાશ, ગુંદર, ગુંબજ વગેરે

આ શબ્દોને ઉચ્ચારતાં ‘બિંદી’, ‘લિંબોળી’; ‘કુંમ્બ’, ‘ગુંદર’ એમ જુદું ઉચ્ચારાય છે, તેવો જ્યાલ આવશે. તેથી

‘બિ’-‘લિ’ કે ‘કુ’, ‘ગુ’ની સ્વરમાત્રા છુસ્વ છે.

પરંતુ, નાસિક્ય સ્વરસૂચક અનુસ્વાર હોય ત્યારે તેના ઉચ્ચારણને ‘કોમળ’ ગાણાવાય છે. તેની પહેલાં આવતાં ‘ઈ-ઉ’ દીઘ હોય છે. જેમ કે,

ઈ - ઈંક, પીઠી, ભીત, રોધ, ખીંટી, વીંટી, વીંઠી, રીંગણા, લીપણા, હીંચકો, જીડવું, પીજરું વગેરે

ઉં - ઉંટ, ઉંઘ, ખૂંટ, ગૂંથ, ઘૂંટ, ટૂંક, છૂંદો, સૂંઠ, હૂંઝ, સૂંઢ, પૂંછિની, ઉંચું, પૂંજું, હૂંડી, લૂંટારો વગેરે

આ શબ્દોને ‘ભીન્ત’ કે ‘ગૂંથ’ ઉચ્ચારી શકતા નથી. માત્ર ‘હીંચકો’ અને ‘હિંડોળો’ બોલી જોશો તો પણ ‘હિં’ અને ‘હી’ના ઉચ્ચાર વચ્ચેનો બેદ સમજાશે.

5. અંગસાધક પ્રત્યય:

તમે અગાઉ અંગસાધક પ્રત્યય વિશે ભણી ગયા છો. અંગસાધક પ્રત્યયની જોડણી યાદ રાખવાથી તેની સાથે જોડાઈને બનતા શબ્દોની જોડણી સરળતાથી યાદ રહી શકશે.

અ) છુસ્વત્વ ધરાવતા પ્રત્યયો:

1) પૂર્વ પ્રત્યય:

- ઉપ - ઉપકથા, ઉપગ્રહ, ઉપનામ, ઉપમંત્રી, ઉપાંગ, ઉપાંત્ય
- ઉત્ત - ઉત્કંઠા, ઉદ્યમ, ઉલ્લેખ, ઉદ્દ્યન
- સુ - સુપુત્ર, સુદૃઢ, સુદીર્ઘ, સુપાત્ર, સુમેળ, સુગંધ, સુરુચિ, સુશીલ
- કુ - કુવિચાર, કુસંસ્કાર, કુછિંદ, કુસંપ, કુદંચિ, કુપાત્ર
- અનુ - અનુકૂળ, અનુકરણ, અનુભૂતિ, અનુમતિ

(‘પદી’નો અર્થ: અનુજ, અનુચર, અનુસ્નાતક, અનુક્રમ)

(‘અન્ન’- પ્રત્યય: અનુત્તર- અન્ન + ઉત્તર, અનુચીત - અન્ન + ઉચીત, અનુપમ - અન્ન + ઉપમ)

- દુઃ/દુસ્/દુર્દઃ: દુર્જન, દુર્ગમ, દુર્ખાળ, દુરાચાર, દુર્ઘાષ્ય

● નિઃ/નિસ્/નિર્દ્દઃ

- નિઃ - નિઃશબ્દ, નિઃસત્ત્વ, નિઃશર્ષત્ર, નિઃશૂળક, નિઃસહાય, નિઃસંકોચ, નિઃસંતાન
- નિશ્ચ - નિશ્ચેતન, નિશ્ચલ, નિશ્ચામ, નિશ્ચળ, નિશ્ચંટક, નિશ્ચર્મ, નિશ્ચિય, નિશ્ચક્ષ
- નિર્દ્દ - નિર્મળ, નિર્દ્દ્વાષ, નિરંકુશ, નિર્દ્ય, નિરાભિષ, નિરાવરણ, નિરાશ, નિરાશ્રય, નિરાહાર, નિરુત્તર

(નોંધ: સ્વર અને ધોષ વંજન પહેલાં ‘નિર્દ્દ’, ‘દુર્દ્વાષ’; ઉભાક્ષરો પાસે ‘નિ’, ‘દુ’; ‘ચ,’ પહેલાં ‘શ’; ‘ક’, ‘પ’, ‘શ્વ’ પહેલાં ‘ષ’)

- વિ- વિકેન્દ્રિત, વિસર્જન, વિજીતીય, વિદેશ, વિદેહ, વિધવા, વિધર્મ વગેરે (વિ - વિરોધ, નકાર આદિ અર્થ)
- વિશિષ્ટ, વિખ્યાત, વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાન, વિજ્ય, વિનાશ, વિનમ્ર, વિદ્રોહ વગેરે (વિ - વિશેષનો અર્થ દર્શાવે)

- પરિ - (ચારે તરફનું, પરિપૂર્ણ) પરિકમા, પરિગ્રહ, પરિજન, પરિણામ, પરિણિત, પરિભાષા, પરિમાણ
પરિવર્તન, પરિવેશ, પરિતાપ, પરિપત્ર, પરિપાઠી, પરિપૂર્ણ, પરિબળ, પરિસર, પરિશ્રમ
- પ્રતિ - પ્રતિકૃતિ, પ્રતિહિંસા, પ્રતિસાદ, પ્રતિલિપિ, પ્રતિબિંબ, પ્રતિસ્પર્ધા, પ્રતિકૂળ, પ્રતિદિન
 - સંધિને કારણે - પરીક્ષા, પ્રતીક્ષા
- અધિ - (ઉપર) અધિકારી, અધિનિયમ, અધિપતિ
- અભિ- (-ના સંદર્ભમાં) અભિનવ, અભિમાન, અભિરુચિ, અભિજ્ઞાન, અભિપ્રેત
- પરિ - પરિભિત, પરિણીત
- પુરસ્કુ - (પહેલાં) પુરોહિત, પુરોગામી, પુરાતત્ત્વ
- બિન - બિનજડુરી, બિનઅનુભવી, બિનશરતી, બિનચૂક, બિનઆવડત, બિનઉપજાઉ, બિનજવાબદાર

2) પરમત્યય:

- ઈક - આ પ્રત્યય લાગે ત્યારે સામાન્ય રીતે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. અ-આ, ઈ/એ - ઐ, ઉ/ઓ - ઔ
 - અ/આ -(સમાજ) સામાજિક, (પ્રમાણ) પ્રામાણિક, (સમય) સામયિક, (શરીર) શારીરિક, વાર્ષિક
 - ઈ/એ - ઐ - (ક્રિતીય) દ્વેતીયિક, વૈજ્ઞાનિક, (દિન) દૈનિક, (સેના) સૈનિક, વૈદિક વગેરે
 - ઉ/ઓ - ઔ - (ઉદ્ઘોગ) ઔદ્ઘોર્જિક, (ભૂગોળ) ભૌગોલિક વગેરે
 - (ક્યારેક પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી: ધનિક, પંથિક, રસિક, અઠવાડિક, ક્ષણિક, ક્રમિક)
- ઈકા - લેખિકા, નાયિકા, બાલિકા, સંપાદિકા, માર્ગદર્શિકા, નવલિકા વગેરે
- ઈત - ગણિત, રચિત વગેરે
- ઈલ - ઊર્મિલ, જટિલ વગેરે
- ઈઝ - કનિઝ, સ્વાદિઝ, ધર્મિઝ વગેરે
- ઈમા - ગરિમા વગેરે
- ઈય - ભારત + ઈય = ભારતીય, નાટકીય, પૂજનીય વગેરે

જોડણીના આ નિયમો જોયા પછી કેટલીક જોડણી સમજવી અને તેથી યાદ રાખવી સરળ રહેશે. તમને ખબર છે કે અંગ્રેજ શબ્દોની ગુજરાતી જોડણી માટે પણ આવા કેટલાક નિયમો જોડણી સહેલી લાગી શકે?

1. જ્યાં ‘i’ આવે ત્યાં ડ્રસ્વ ઈ પ્રયોજાય. જેમકે, પોલિસી, ટાઈપિસ્ટ વગેરે
2. જ્યાં ‘u’ આવે ત્યાં ડ્રસ્વ ઉ પ્રયોજાય. જેમકે, યુનિટ, સ્યુટ વગેરે
3. જ્યાં ‘ee’, ‘ea’ અને ‘ie’ આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સીટ, ફી, બીયર વગેરે
4. જ્યાં ‘oo’ આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઉ’ ની માત્રા આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સ્કૂલ, ફૂટ, હૂક વગેરે
5. જ્યાં શબ્દના અંતે ‘ઈ’ ની માત્રા આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ની માત્રા પ્રયોજવી, અન્ય તમામ ‘ઈ’ ડ્રસ્વ માત્રામાં લખાશે. જેમકે, યુનિવર્સિટી, મ્યુનિસિપાલિટી, કમિશનર વગેરે.
6. અંગ્રેજના પહોળા ઉચ્ચાર દર્શાવવા ‘ઓ’ ની માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. જેમકે, કોઝી, ઓફિસ, ઓંગસ્ટ વગેરે

ફ્રસ્વ - દીર્ઘ ‘ઈ-ઈ, ઉ-ઉ’ કે અનુસ્વાર સંદર્ભે કેટલાક નિયમો જોયા. પણ ઘણી વખત લખતી વખતે બેદરકારીમાં, ઉત્તાવળમાં કે ઉચિત શબ્દ ધ્યાલ ન હોવાને કારણે કોશમાં હોય તેવી, પરંતુ સંદર્ભને યોગ્ય ન હોય તેવી જોડજી લખાઈ જાય છે. જેમ કે,

કલોરોફોર્મ એટલે શાસ્ત્રકિયા સમયે દરદીને બેહોશ કરવા વપરાતી દવા.

- ને બદલે આમ લખાય:

કલોરોફોર્મ એટલે શાસ્ત્રકિયા સમયે દરદીને બાહોશ કરવા વપરાતી દવા.

તમે ધ્યાનથી વાંચશો તો ધ્યાલ આવશો કે એકને બદલે પ્રયોજાયેલ અન્ય શબ્દ ‘શસ્ત્ર – શાસ્ત્ર’ અથવા ‘બેહોશ – બાહોશ’ કોશની દૃષ્ટિએ સાચા છે. પરંતુ સંદર્ભની દૃષ્ટિએ તે ઉચિત અર્થ ધરાવતા શબ્દ નથી. તેથી આ પણ સંદર્ભગત ખોટી જોડજી જ કહેવાય. આવા કેટલાક શબ્દો નીચે આપ્યા છે. તમારે લખતી વખતે હંમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

જોડજીબેદે અર્થભેદ:

અક્સમાતુ	- એકાએક, આણધાર્યુ	અપેક્ષા	- ઈચ્છા, આશા
અક્સમાત	- આણધાર્યો બનાવ	ઉપેક્ષા	- તિરસ્કાર, અવગાણના
અફર	- અચલ, નિશ્ચલ	અબજ	- સો કરોડ દર્શાવતી સંખ્યા
અફળ	- નિષ્ફળ	અજબ	- આશ્રય્કારક
અભિનય	- અદાકારી	અલિ	- ભમરો
અભિનવ	- તદ્દન નવું	અલી	- સખીને સંબોધન
અસ્ત્ર	- ફેંકવાનું હથિયાર	અંશ	- ભાગ
શસ્ત્ર	- હથથી લડવાનું હથિયાર	ઓંસ	- વજનનું એક માપ
આકરું	- કઠણા	આજ	- આજે
આકળું	- ઝટ ગુરુસે થનાર	આજ	- આ +નિપાત ‘જ’
આર	- કાંજી	આરસ	- સંગેમરમર
આળ	- આરોપ	આળસ	- સુસ્તી
ઈનામ	- બાંધશ	ઉદર	- પેટ
ઈમાન	- પ્રામાણિકતા	ઉદર	- એક પ્રાણી
ઉપહાર	- ભેટ	ઉદ્ધરવું	- મોટા થવું
ઉપાહાર	- નાસ્તો	ઉદ્ધળવું	- કૂદવું
કઠોર	- કઠણા, નિર્દ્ય	કડુ	- એક પ્રકારની કડવી ઔપધિ
કઠોળ	- એક પ્રકારનું અનાજ	કડું	- હાથનું ઘરેણું
કમર	- કેડ	કૂચી	- મહોલ્લો
કમળ	- એક ફૂલ	કૂચી	- ચાવી

કેશ	- વાળ	કોશ	- ભંડાર
કેસ	- મુક્કદમો	કોસ	- ગાઉ -દોડ માઈલ
ખાધ	- ખોટ	ગુણ	- મૂળ લક્ષણ, કાયદો
ખાદ્ય	- ખવાય એવું	ગૂણ	- થેલો (ચાર મણ)
ખાંધ	- ખબો.		

આ નિયમોને સમજવાની કોશિશ કરવાથી, લખતી વખતે ધ્યાન રાખવાથી જોડણીની ભૂલો ઓછી થશે. પણ ભાષા અને જોડણી પર પ્રભુત્વ મેળવવા સતત વાંચવું અને સતત લખવું - એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે.

તમે જો પાઠ ધ્યાનથી વાંચ્યો હશે તો તમને ક્યાંક આશ્રમ થયું હશે, જેમકે, સામાન્ય રીતે 'કિંમત' લઘ્યું-વાંચ્યું હશે પણ અહીં નિયમો વાંચતી વખતે ત્રણ અક્ષરના નિયમ વખતે 'કીંમત' જોડણી વાંચી, તમને થશે કે આમાંની કઈ જોડણી સાચી હોઈ શકે. હા, તેને વૈકલ્પિક જોડણી કહે છે. સાર્થ જોડણીકોશ અનુસાર ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ એક શબ્દની બે, ત્રણ કે ચાર વૈકલ્પિક જોડણી જોવા મળે છે. તમારા પરિચય માટે કેટલીક વૈકલ્પિક જોડણી નીચે મુજબ છે.

ચડાઈ- ચડાઈ

દરભ્યાન- દરમિયાન

રાષ્ટ્રીય- રાષ્ટ્રીય

વિગત-વીગત

સુતાર-સુથાર

સૂચિ-સૂચી

નિશ્ચાસ-નિઃશાસ

વિનતી-વિનંતી-વિનંતિ

હંમેશા-હંમેશા-હમેશા-હમેશાં

નોંધ: અનુસ્વાર સંદર્ભ કવિ સુંદરમ્ભ રચિત કાવ્ય 'અનુસ્વાર-અષ્ટક' મેળવીને વાંચો.

સંધિ

ગયા વર્ષ આપણે જોયું કે જ્યારે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભ પરિવર્તન આવે - તે સંધિ, એટલે કે સંધિ એ 'બોલવા' -નો વિષય છે. હવે તમે સ્વરસંધિ, વંજનસંધિ અને વિસર્ગસંધિથી પરિચિત છો.

આપણે પુનરાવર્તન કરીએ? ગયા વર્ષ જોયેલા સંધિના નિયમો યાદ હશે. તમે સ્વરસંધિ, ગુણસંધિ, યણ સંધિ, અયાદિ, વિસર્ગસંધિ અને વંજનસંધિ જોઈ હતી. તો થોડાક સ્વાધ્યાય કરીને સંધિ વિશે પુનરાવર્તન કરીએ?

નીચેનાં વાક્યો વાંચો, આ વાક્યોમાં સંધિ છે. તમે ઓળખી શકશો?

- 1) મનીષાબહેનને બધા પર્વતારોહકો જાણો છે.
- 2) અરવલ્લીનો પિંડ, પ્રાણમાં ધબકે છે રત્નાકર
- 3) સમયનો સદૃપ્યોગ કરવા અમે જીવલાના ખેતરમાં ઊપર્યા.
- 4) એકલતાના શૂન્યાવકાશમાં સુશીને કોઈ સાદ દેતું હતું.
- 5) સત્રોત્સવ નિમિત્તે મંબોજંબોના નગરમંદિરના શશગાર પણ આ પવિત્ર અવસરને છાજે એવા હતા.

ખ્યાલ આવ્યો? ઉપરનાં વાક્યોમાં તમને કયા સંધિશબ્દો મળ્યા?

ચાલો, સાથે જોઈએ. 1) પર્વતારોહક, 2) રત્નાકર, 3) સદૃપ્યોગ, 4) શૂન્યાવકાશ, 5) સત્રોત્સવ.

આ સંધિને છૂટી પાડી શકશો? તમે પ્રયત્ન કરો. પછી ઉત્તર આપણે સાથે જોઈએ.

પર્વતારોહક - પર્વત + આરોહક

રત્નાકર - રત્ન + આકર

સદુપયોગ - સત્તુ + ઉપયોગ

શૂન્યાવકાશ - શૂન્ય + અવકાશ

સત્તોત્સવ - સત્તૃ + ઉત્સવ

દૃઢીકરણ માટે વિશેષ સ્વાધ્યાય કરીએ? ચાલો, નીચે આપેલી સંધિનો યોગ્ય વિગ્રહ કરો.

દિગંબર, તદાનુસાર, વાક્પતિ, સન્મતિ, સચ્ચારિત્ર.

ધ્યાન રાખીને પ્રયત્ન કરજો. સાથે ઉત્તર જોઈએ.

સંધિશબ્દ	વિગ્રહ	નિયમ
દિગંબર	દિક્કુ + અંબર	અધોપ વ્યંજન + સ્વર - ધોપ વ્યંજન
તદાનુસાર	તત્તુ + અનુસાર	અધોપ વ્યંજન + સ્વર - ધોપ વ્યંજન
વાક્પતિ	વાક્કુ + પતિ	અધોપ વ્યંજન + અધોપ વ્યંજન - યથાવતુ
સન્મતિ	સત્તુ + મતિ	સ્પર્શ વ્યંજન + અનુનાસિક વ્યંજન - વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન
સચ્ચારિત્ર	સત્તુ + ચારિત્ર	તુ + તાલવ્ય વ્યંજન - બેવડાય

બીજી સંધિનો વિગ્રહ તમે કરી શકશો?

વિદ્યુલ્લેખા, ઘડરિપુ, સદ્ગૃહસ્થ, ઉત્તરાયણ.

સંધિના વિગ્રહ જોઈએ?

- 1) વિદ્યુલ્લેખા - વિદ્યુતુ + લેખા
- 2) ઘડરિપુ - ઘડ્કુ + રિપુ
- 3) સદ્ગૃહસ્થ - સત્તુ + ગૃહસ્થ
- 4) ઉત્તરાયણ - ઉત્તર + અયન

તમે આ સંધિ છોડી શક્યા હતા ને! અહીં આપેલા સંધિવિગ્રહ સાથે જવાબ મેળવી જુઓ. જવાબ મળે છે? તમે વિગ્રહ સાથે નિયમ વિચારવાની, સમજવાની આદત પાડજો. જવાબનો તાળો એની જાતે જ મળતો જશે.

ચાલો, તો બીજી રીતે સંધિનો અભ્યાસ કરીએ. નીચે વિગ્રહ આપ્યો છે. તમારે સંધિ કરવાની છે. આ તો સરળ છે ને!

1. સત્તુ + નારી
2. વાક્કુ + બાણ
3. દિક્કુ + અન્ત
4. નિઃ + વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી

ચાલો આ શબ્દોની સંધિ કરીએ.

1. સત્તુ + નારી - સત્તારી
2. વાક્ય + બાણ - વાગ્બાણ
3. દિક્કુ + અન્ત - દિગંત
4. નિઃ + વિવાદ - નિર્વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી - શાળોપયોગી

સંધિ જોડી શક્યા હતા ને!

ચાલો, એક રમત રમીએ. તમને સંધિનું જૂથ આપવામાં આવે. તેમાંથી વિગ્રહ સંદર્ભે ક્યા વિકલ્પની ખોટી સંધિ થઈ છે તે તમારે જણાવવાનું.

1) (ક) મનુ + અંતર - મન્વંતર	(ખ) સુ + અલ્પ - સ્વલ્પ
(ગ) અનુ + એષણા - અનેષણા	(ધ) વન + ઔષધિ - વનૌષધિ
2) (ક) વિદ્યા + ઉપાસના - વિદ્યોપાસના	(ખ) સપ્ત + ઋષિ - સપ્તર્ષિ
(ગ) ગંગા + ઉદ્ક - ગંગોદક	(ધ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણદ્ધાર
3) (ક) યથા + ઈષ - યથેષ	(ખ) તથા + એવ - તથોવ
(ગ) ઉમા + ઈશ - ઉમેશ	(ધ) રાજ + ઈશ્વર - રાજેશ્વર
4) (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર	(ખ) હદ્ય + ઐક્ય - હદ્યૈક્ય
(ગ) સદા + એવ - સદૈવ	(ધ) વિશ્વ + એકતા - વિશ્વેકતા
5) (ક) નિઃ + મળ - નિર્મળ	(ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ
(ગ) પરમ + ઈશ્વર - પરમેશ્વર	(ધ) દુઃ + ગમ - દુર્ગમ

જો જો, બધા વિગ્રહ અને સંધિ ધ્યાનથી વાંચવા પડશે. તો જ કઈ સંધિ ખોટી છે, તે ખબર પડશે. સાથે ઉત્તર જોવા છે? ચાલો, તો સાથે ઉત્તર જોઈએ. પણ પછી તમારે સાચી સંધિ કઈ હોઈ શકે જણાવવાનું.

1. (ગ) અનુ + એષણા - અનેષણા	સાચો ઉત્તર.....
2. (ધ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણદ્ધાર	સાચો ઉત્તર.....
3. (ખ) તથા + એવ - તથોવ	સાચો ઉત્તર.....
4. (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર	સાચો ઉત્તર.....
5. (ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ	સાચો ઉત્તર.....

સંધિના ઉત્તર જણાવી શકો: 1. અનેષણા, 2. જીર્ણદ્ધાર, 3. તથોવ, 4. વિગ્ર, 5. પરાવરણ. ઉત્તર સ્પષ્ટ છે ને!

તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને સંધિ, વિગ્રહ અને તે દ્વારા નિયમનું દફીકરણ કરો.

સમાસ

નવમા ધોરણમાં તમે સમાસ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે શીખ્યા હતા કે બિનજરુરી પુનરાવર્તન ટાળવા, લાઘવ સાધવા જે પ્રયુક્તિ યોજાય છે તે સમાસ છે. જ્યારે ભાષાવ્યવહારમાં સમાસ પ્રયોજાય ત્યારે તેનું અર્થધટન મહત્વનું હોય છે. એટલે કે સમાસને સમજવા માટે ઉપરથી - બહારથી અર્થનું આરોપણ નથી કરવાનું હોતું. પણ તેની રચના વખતે જે વીગતો ટાળવામાં આવી હોય તે અર્થ સમજવાનો હોય છે. આ ‘નહીં મુકાયેલી’ વીગતોને ફરીથી મૂકવાની કિયાને ‘સમાસવિગ્રહ’ કહે છે. સમાસને સમજવા માટે, ઓળખવા માટે વિગ્રહ અનિવાર્ય બાબત છે.

તમે સમાસના દ્વાંદ્વ, તત્પુરુષ, કર્મધારય અને ઉપપદ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમને આ સમાસ યાદ છે ? ચાલો, પાછળ કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી દ્વાંદ્વ અને તત્પુરુષ સમાસ ઓળખી તેમને જુદા તારવો.

1. દસ રૂપિયે હારો ભાત, એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુ.
2. સૂર્યમંદિરે ગુંજરતો હું ધવલતેજનો ભૃત્યા.
3. રિક્ષાભાડાના જવા-આવવાના બીજા અંશી રૂપિયા થયા.
4. દશેરાના દિવસે રાવણવધ કરવાની જરૂર નથી.
5. શરીર ડાકુઓ ગરીબ પ્રજાના હાડમાંસ ચૂંથવામાં અરેરાઠી નહોતા અનુભવતા.

તારવી શક્યાં ? સમાસને તારવ્યા બાદ શું કરવાનું... ? સમાસનો વિગ્રહ કરવાનો. વિગ્રહને આધારે પ્રકાર નક્કી કરવાનો... યાદ આવ્યા સમાસ? ચાલો, તમે તારવેલા સમાસને તપાસીએ. સાથે વિગ્રહ કરીએ અને ઓળખીએ.

1. ચીજવસ્તુ	- ચીજ, વસ્તુ વગેરે	- દ્વાંદ્વ
2. સૂર્યમંદિર	- સૂર્યનું મંદિર	- તત્પુરુષ
3. રિક્ષાનું ભાડું	- રિક્ષાનું ભાડું	- તત્પુરુષ
4. જવા-આવવાના- જવાના અને આવવાના - દ્વાંદ્વ		
5. રાવણવધ	- રાવણનો વધ	- તત્પુરુષ
6. હાડમાંસ	- હાડ અને માંસ	- દ્વાંદ્વ

હવે સમાસ તારવીને ઓળખી શક્શો ને? તો નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને તેમાં રહેલા સામાસિક શબ્દોને ઓળખીને તેનો વિગ્રહ કરીને ઓળખાવો.

1. જે વ્યક્તિ દાવપેચ રમે અને છળકપટમાં રાચે તેનું શરીર સાવ નીરોગી ન રહી શકે.
2. ભણેલા લોકો ખાવાપીવામાં અભણની માફક વર્તે છે.
3. દાળયોખા આપું તે ખીચડી બનાવી લાખ(નાખ)!
4. ભણવાગણવાની ઉંમરે ને રમવાની ઉંમરે કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો.
5. જીવલો આવે ત્યારે બાનું થોડુંથણું કામ પણ કરી જાય.

આ વાક્યોમાં કયા કયા સામાસિક શબ્દો છે. ધ્યાનથી વાંચજો, કોઈ રહી ન જાય. તારવ્યા? તેનો વિગ્રહ કર્યો? તો જ પ્રકાર ઓળખી શકાશે... નીચે આ સામાસિક શબ્દો અને તેના વિગ્રહ આપીને પ્રકાર ઓળખાવ્યો છે. તમે જવાબનો તાળો મેળવી જુઓ:

1. દાવપેચ	- દાવ અને પેચ	- દ્વાર્દ્ધ
2. છણકપટ	- છણ, કપટ વગેરે	- દ્વાર્દ્ધ
3. ખાવાપીવામાં	- ખાવામાં અને પીવામાં	- દ્વાર્દ્ધ
4. દાળચોખા	- દાળ અને ચોખા	- દ્વાર્દ્ધ
5. ભાષાવાગષાવાની	- ભાષાવાની અને ગષાવાની	- દ્વાર્દ્ધ
6. થોડુંઘણું	- થોડું કે ઘણું	- દ્વાર્દ્ધ

તમે આ સમાસ તારવી શક્યાં હતાં? દ્વાર્દ્ધ સમાસ ઓળખી શક્યા હતા? જો ઓળખી શક્યા હોવ તો આગળ વધો ને નીચેનાં વાક્યો વાંચો, સામાસિક શબ્દ શોધો, તેનો વિગ્રહ કરો અને પ્રકાર ઓળખો.

1. શ્રી વીરચંદ ગાંધીનો દેશપ્રેમ તેમની વાતોમાંથી જળકતો હતો.
2. આવી રીતે તો જીવલો ક્યારેય ઋષામુક્ત નહીં થઈ શકે.
3. વજન વધે તો વધે, પણ મનગમતું ખાવાનું, એવી આપણી જીવવાની શૈલી.
4. બાપુજીના સ્વર્ગવાસ પદ્ધી બધું બાએ સંભાળી લીધું.
5. તમે પ્રયોગ વાંચીને શીખો તેના કરતાં પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરીને શીખો, એની તો મળા જ જુદી છે.

અહીં નીચે આપેલા ઉત્તર જોયા વિના તમારી નોટબુકમાં સામાસિક શબ્દો ઓળખાવી તેના પ્રકાર શોધો. પદ્ધી અહીં આપેલા ઉત્તર સાથે મેળવો. તમારા કેટલા વિગ્રહ અને પ્રકારની ઓળખ સાચાં છે તે ચકાસો.

સામાસિક શબ્દ	વિગ્રહ	પ્રકાર
દેશપ્રેમ	દેશ માટેનો પ્રેમ	તત્પુરુષ
ઋષામુક્ત	ઋષામાંથી મુક્ત	તત્પુરુષ
મનગમતું	મનને ગમતું	તત્પુરુષ
સ્વર્ગવાસ	સ્વર્ગમાં વાસ	તત્પુરુષ
પ્રયોગશાળા	પ્રયોગ માટેની શાળા	તત્પુરુષ

હવે નીચેના સમાસ વાંચો અને ગંભીરતાથી વિચારો કે આ સમાસનો વિગ્રહ શું થઈ શકે...

1. ખાઈબંડાર
2. ભાડાખત
3. કન્યાકેળવણી
4. મિલમજૂર
5. મૂડીરોકાણ

વિગ્રહ સહેલો લાગે છે ને!

1. ખાઈનો ભંડાર 2. ભાડાનો ખત 3. કન્યા માટેની કેળવણી 4. મિલનો મજૂર
 5. મૂડીનું રોકાણ

બરાબર! કે આના સિવાય બીજો કોઈ વિગ્રહ કર્યો છે? પણ... તમે ખરેખર વિચારો કે

1. ખાઈનો ભંડાર એટલે શું?

- 1) ખાઈનો બનેલો ભંડાર,
- 2) ખૂબ ખાઈ જ્યાં ભેગી કરવામાં આવી છે તેવો ભંડાર,
- 3) ખાઈનું વેચાણ કરતો ભંડાર

અને આવા અન્ય વિગ્રહો પણ હોઈ શકે... તમને ક્યા વિગ્રહનો અર્થ વધુ યોગ્ય લાગે છે? (૩). બરાબર ને! એટલે કે જ્યારે તમે ‘ખાઈનો ભંડાર’ કહો છો ત્યારે તમારા મનમાં રહેલો ખરેખર અર્થ છે - ‘ખાઈનું વેચાણ કરતો ભંડાર’. એટલે કે વિગ્રહ બદલાઈ ગયો. પહેલી નજરે ‘ખાઈનો ભંડાર’ વિગ્રહ સાચો લાગે તેવો છે. પણ તે અધૂરો છે. એટલે સમાસની દણિએ છેતરામણો છે. જો તમે માત્ર ‘-નો’, ‘-ની’, ‘-નું’, ‘-માં’, ‘-થી’, ‘-માટે’ - વગેરે ઉમેરો તો તત્પુરુષ સમાસ થાય. પણ યોગ્ય અર્થ મેળવવા વિગ્રહ કરતી વખતે વચ્ચે અન્ય પદ ઉમેરવાં પડે તો એ સમાસને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહે છે. કારણકે આ સમાસની રચના કરવા માટે મધ્યના - વચ્ચેના પદનો લોપ કરવો પડે છે.

હવે તમે ઉપરના સમાસનો વિગ્રહ ફરીથી કરશો?

2. ભાડાખત	ભાડાનો ખત	ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત
3. કન્યાકેળવણી	કન્યા માટેની કેળવણી	કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણી.
4. મિલમજૂર	મિલનો મજૂર	મિલમાં કામ કરતો મજૂર

તમને થશે કે બધા સમાસનું આવું જ થાય? તો પછી તત્પુરુષ સમાસ છે જ નહીં. બધામાં વચ્ચે એક શબ્દ ઉમેરી દો એટલે મધ્યમપદલોપી થઈ જાય... પણ એવું નથી. તત્પુરુષ સમાસમાં તમે ઈચ્છો તો પણ વચ્ચે શબ્દ નહીં ઉમેરી શકો. અને કદાચ ઉમેરશો તો એ યોગ્ય નહીં હોય. જેમ કે,

5. મૂડીરોકાણ મૂડીનું રોકાણ.

તમે અહીં બીજા શબ્દો ઉમેરી જુઓ. શું લાગે છે? તમે વાક્યમાં પ્રયોગ કરી જુઓ એટલે ખ્યાલ આવશે.

2. બાએ મને ભાડાખત સાચવવા આપેલો.

બાએ મને ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત સાચવવા આપેલો.

3. ભગવતસિંહજીએ કન્યાકેળવણીને મહત્વ આપ્યું. -

ભગવતસિંહજીએ કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણીને મહત્વ આપ્યું.

4. શેઠે બધા મિલમજૂરોને બોલાવ્યા. -

શેઠે મિલમાં કામ કરતા મજૂરોને બોલાવ્યા.

5. મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીરોકાણ કરેલું.

મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીનું રોકાણ કરેલું.

તમે જુઓ કે વાક્ય 5.માં યોગ્ય અર્થ મેળવવા માટે અન્ય પદને ઉમેરવું પડ્યું નથી. તેથી ‘મૂડીરોકાણ’ તત્પુરુષ સમાસ જ છે. પણ 1. ખાઈબંડાર, 2. ભાડાખત, 3. કન્યાકેળવણી, 4. મિલમજૂર - એ મધ્યમપદલોપી સમાસ છે.

સમજાયું?

ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધી તેનો વિગ્રહ કરો.

- 1) સંગ્રામસભિતિની બેઠક ચાલે છે.
- 2) શિલાલેખ કે કોઈ તામ્રનો પટ નહીં માંગું.
- 3) ભજનાનંદ તાણમાં ઘટાડો કરે છે.
- 4) મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.
- 5) મારી આ પત્રચેષ્ટા ગમી ને!

મધ્યમપદલોપી સમાસ મળ્યા? સારું, ચાલો સાથે જોઈએ, તેનો વિગ્રહ કરીએ.

- 1) સંગ્રામસભિતિ - સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સભિતિ
- 2) શિલાલેખ - શિલા ઉપર લખાયેલો લેખ
- 3) ભજનાનંદ - ભજનમાંથી મળતો આનંદ
- 4) ભજનમંડળી - ભજન ગાતી મંડળી / ભજન ગાવા ભેગી થતી મંડળી
- 5) પત્રચેષ્ટા - પત્ર લખવાની ચેષ્ટા.

તમે આ વિગ્રહનો ઉપયોગ કરીને વાક્યો ફરીથી લખો. જેમ કે,

1. સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સભિતિની બેઠક ચાલે છે....

બાકીનાં વાક્યો તમે લખો.

વધુ દઢીકરણ માટે નીચેનાં વાક્યોમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધો, વિગ્રહ કરો અને વિગ્રહનો ઉપયોગ કરી ફરીથી વાક્ય લખો:

1. ઋણરાહતનો ત્યારે કોઈ કાયદો નહોતો.
2. એણે જકાતનાકે છકડો ઊભો રાખ્યો.
3. આ મુખપરિવર્તન મહત્તું ચેમતકારિક લાગ્યું.
4. મંબોજંબો દેવાધિદેવનો એ ઈજનસાદ!

5. એમનાં પ્રવચનોમાં સહુને ભારતીય જીવનશૈલી પ્રત્યેનો આદર જોવા મળ્યો.

મધ્યમપદલોપી સમાસ ઓળખી શક્યા ને ! ચાલો, વિગ્રહ સાથે જોઈએ.

1. ઋણરાહત - ઋણમાં અપાતી કે ઋણમાંથી મળતી રાહત

2. જકાતનાકે - જકાત લેતા કે આપવાના નાકે

3. મુખપરિવર્તન - મુખ પર આવેલું પરિવર્તન

4. ઈજનસાદ - ઈજન - આમંત્રણ આપતો સાદ

5. જીવનશૈલી - જીવન જીવવાની શૈલી.

તો, હવે મધ્યમપદલોપી સમાસ સ્પષ્ટ છે?

તમે ગયા વર્ષે જે સમાસ શીખ્યાં હતાં, તેમાં એક સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિશેષજ્ઞ-વિશેષ્યનો સંબંધ મળતો હતો, યાદ છે? પરમેશ્વર - પરમ ઈશ્વર, વૃદ્ધાવસ્થા - વૃદ્ધ અવસ્થા, બાળવય - બાળ વય. યાદ આવ્યું? કયો સમાસ હતો? એ હતો કર્મધારય સમાસ. આ સમાસનો પણ એક પ્રકાર છે, તમને ખબર છે? નીચે કર્મધારય સમાસના આ પ્રકારનાં ઉદાહરણ આખ્યાં છે. એ તમે વાંચો અને વિચારો કે આ સમાસની વિશેષતા શી છે?

ત્રિકોણ

પંચાંગ

ષડુર્ધન

સમપદી

અષટદિશા

તમે થોડું વિચારો તો તરત સમજાય એવું છે. જ્યાલ આવ્યો? વિશેષજ્ઞ - વિશેષ્ય છૂટાં પાડી શક્યા છો? ચાલો વિશેષજ્ઞ-વિશેષ્ય છૂટાં પાડીએ, એટલે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ત્રિકોણ - ત્રણ કોણનો સમૂહ

પંચાંગ - પંચ અંગનો સમૂહ

ષડુર્ધન - ષડુ-છ દર્શનનો સમૂહ

સમપદી - સાત પગલાં (સાથે ચાલવાની વિવિ)

અષટદિશા - આઠ દિશાનો સમૂહ.

હવે જ્યાલ આવ્યો, બિલકુલ સાચું. અહીં ત્રણ, પાંચ, છ, સાત, આઠ - એવાં સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે. જ્યારે પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ હોય ત્યારે તેને દ્વિગુ સમાસ કહે છે. છે ને સાવ સહેલો સમાસ! ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આખ્યાં છે. તેમાં દ્વિગુ સમાસ પ્રયોજાયેલો છે. તમે એને ઓળખીને બાજુમાં લખો.

1. તમે ચાતુર્માસમાં ઘરે રહો ને પ્રભુભજન કરો.

2. તમને નવરાત્રિમાં ગરબા રમવા જવાનું ગમે?

3. સીતાજીને પંચવટીમાં રાખવામાં આવ્યાં.

4. શિવજીની મૂર્તિ પાસે હંમેશાં ત્રિશૂળ અને ડમરુ જોવા મળશે.

5. મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય છે અને તેનું મગજ વધુ વિકસિત છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં દ્વિગુ સમાસ છે, મળ્યા? લખ્યા? ચાલો, એનો વિગ્રહ કરીએ.

1. ચાતુર્માસ - ચાર માસનો સમૂહ
2. નવરાત્રિ - નવ રાત્રિનો સમૂહ
3. પંચવટી - પાંચ વડનો સમૂહ
4. ત્રિશૂળ - ત્રણ શૂળનો સમૂહ
5. પંચેન્દ્રિય - પાંચ ઈન્ડ્રિયનો સમૂહ

સમજાય એવું છે ને! આ સમાસની વિશેષતા ખબર છે? તે હંમેશાં સમૂહનો નિર્દેશ કરે છે. અને સમાસ પોતે એકવચનમાં પ્રયોજય છે, સમૂહવાચક સંજ્ઞાની જેમ જ.

દ્વિગુ સમાસ સમજાઈ ગયો? તો હવે એ વિચારો કે ‘દશાનન’ દ્વિગુ કહેવાય કે નહીં? ‘દશાનન’નો સંધિવિગ્રહ તો કરી શકો: ‘દશાનન’, ‘આનન’ એટલે ‘મસ્તક’. તો શું ‘દશાનન’ એટલે ‘દશ મસ્તકનો સમૂહ’ કહી શકાય? કોઈ વર્ગમાં દસ જગત બેઠા હોય ત્યાં તમે કહી શકશો કે ‘એ વર્ગમાં દશાનન છે’....? નહીં કહી શકાય. એનો અર્થ એ કે ‘દશાનન’નો અર્થ ‘દશ માથાનો સમૂહ’ નથી થતો. એટલે એ દ્વિગુ સમાસ નથી. અર્થાત્ જેનો પહેલો શબ્દ - પૂર્વ પદ સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ હોય તે બધા જ દ્વિગુ સમાસ હોય તે જરૂરી નથી.

તો ‘દશાનન’ કહેતાં તમારા મનમાં કયો અર્થ આવ્યો? કયો શબ્દ આવ્યો? ‘રાવણ’. શા માટે? કારણ કે તમે એનો અર્થ સમજો છો - ‘જેને દશ માથાં છે તે’ બરાબર? તો તમે જુઓ અત્યાર સુધીના સમાસ કરતાં અહીં કંઈક જુદું છે. તમે જ્યારે ‘ચીજવસ્તુ’ સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે સંદર્ભમાં ‘ચીજ’ અને ‘વસ્તુ’ બનેની વાત કરો છો. તમે જ્યારે ‘દેશપ્રેમ’ સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે ‘પ્રેમ’ની વાત કરો છો, ‘દેશ’ના સંદર્ભમાં. જ્યારે ‘દશાનન’ કહો છો ત્યારે ન ‘દશ’ની વાત છે, ન ‘આનન - મસ્તક’ની વાત છે. ‘જે દશ મસ્તક ધરાવે છે તે’-ની અર્થાત સમાસમાં જે બે પદ છે તે સિવાયના-અન્ય પદની. આ સમાસને ઓળખવાની સૌથી સરળ રીત છે - તેનો પ્રયોગ. આ સમાસ એવો છે, જે હંમેશાં વિશેષજ્ઞ તરીકે જ આવશે. તેનાં ઉદાહરણ જોઈએ તો આ વિભાગ - બાબતનો ખ્યાલ આવશે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો, તેમાંના સામાસિક શબ્દ પર વર્તુળ કરો.

1. એ જ વખતે ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો.
2. વહાણમાં છુસ્તાત બંદૂકધારી આરબો હતા.
3. મેદનીએ ગગનભેદી નાદ કર્યો.
4. ધોંઘાટ અને કણ્ણપ્રિય સંગીત વચ્ચે કોઈ ભેદ જ નહીં!!!
5. સૌએ એકમેકની સામે ચિંતાતુર નજરે જોયું.

ક્યા સામાસિક શબ્દો તારવ્યા છે? 1. ચિંતાતુર 2. બંદૂકધારી 3. ગગનભેદી 4. કણ્ણપ્રિય 5. ધોધમાર

આ સમાસનો વિગ્રહ પણ કરી જ શકાય: 1. ધોધ જેવો માર 2. બંદૂકને ધારનાર 3. ગગનને ભેદનાર 4. કણ્ણને પ્રિય

5. ચિંતાથી આતુર.

અર્થાત્ તત્પુરુષ, ઉપપદ કે કર્મધારય જેવા આ સમાસ લાગે. પણ તમે એનો પ્રયોગ જુઓ.

ચિંતાતુર - ચિંતાતુર નજર

બંદૂકધારી - બંદૂકધારી આરબ

ગગનભેટી - ગગનભેટી નાદ

કષ્ટપ્રિય - કષ્ટપ્રિય સંગીત

ધોધમાર - ધોધમાર વરસાદ

તમે જોઈ શકો છો કે પ્રયોજાયેલો સમાસ અન્યનું વિશેષણ છે. અને આ સમાસ પ્રયોજાયા વિના પણ વાક્યપ્રયોગ થઈ શકે છે -

- એ જ વખતે વરસાદ તૂટી પડ્યો.

- વહાણમાં છ-સાત આરબો હતા.

- મેદનીએ નાદ કર્યો.

અર્થાત્, આ સમાસ વિશેષણનું કાર્ય કરે છે, વિશેષના અર્થને વધુ ચોક્કસ કરવાનું. એટલે તેના અન્ય સમાસ સાથેના દેખીતા સામ્યથી મુંજાયા વિના તેના કાર્યને તપાસી, તે અન્ય પદનું વિશેષણ હોય તો તેને બહુગ્રીહિ સમજવો.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી વધુ સમાસ શોધો, તેનો યોગ્ય અર્થ આપતો વિગ્રહ કરો અને તેનો પ્રકાર નિશ્ચિત કરો.

અશોક ચાવડા 'બેટિલ'

(જન્મ: 23-8-1978)

અશોક પીતાંભર ચાવડાનું વતન સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું મનડાસર ગામ છે, હાલ ગુજરાત આયુર્વેદિક યુનિવર્સિટીમાં મદદનીશ રજિસ્ટ્રાર તરીકે કાર્યરત છે. 'પગલાં તળાવમાં', 'પગરવ તળાવમાં' તેમના ગાજલસંગ્રહો છે. 'ડાળખીથી સાવ છૂટા' પ્રતિબદ્ધ કવિતાનો સંગ્રહ છે. સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો યુવા પુરસ્કાર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના યુવા ગૌરવ પુરસ્કાર તથા અન્ય પુરસ્કારોથી તેઓ પુરસ્કૃત થયા છે.

આ કાવ્ય ગાજલ સ્વરૂપ છે. તેમાં વહાલનો દરિયો એવી દીકરીના ગૌરવભર્યા સ્થાન અને માનની સંવેદનાનું આલેખન થયું છે. જાણે સ્વર્ગની એકેક દેવીની જલક દીકરીમાં જોવા મળો છે. દીકરી સ્નેહનું ઝરણું છે. તેની હાજરી સુગંધ અને શીતળતા આપે છે. ખડકમાંથી શિલ્પ કોતરાય એમ માબાપ દીકરીને ઉછેરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો દ્વારા દીકરીનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થયું છે. મોટી થયા પછી સમજણી દીકરી બાપને હાથ દે છે, સહાયભૂત થાય છે એ નાજુક ચિત્ર યાદગાર છે. દીકરીની વિદાય પછી ભીની થતી પાંપણમાં દરેક વખતે દીકરી પ્રત્યક્ષ થાય છે. પિતાની નજરે આલેખાયેલું દીકરીનું વત્સલ અને મધુર વ્યક્તિત્વ છે. દીકરીના વ્યક્તિત્વની મહત્ત્વ અને માતાપિતાના મનોભાવોને ગાજલમાં સુંદર વાચા આપવામાં આવી છે.

સ્વર્ગની એકેક દેવીની જલકમાં દીકરી:

છે સુખડ-ચંદન ને કુમકુમનાં તિલકમાં દીકરી.

સ્નેહનું ઝરણું ફૂટે અનું જ આ પરિણામ છે,
કોતરે છે કોઈ વરસોથી ખડકમાં દીકરી.

લાજ-મર્યાદા, શરમ, ગૌરીવ્રતોની હારમાં
ગુછરે છે રોજ કાયમથી ફડકમાં દીકરી.

જ શિરે હું હાથ ફેરવતો, હવે એ હાથ દે,
વિસ્તરે છે એમ સમજણાના ફલકમાં દીકરી.

સૂર, શરણાઈ, સગાંસંબંધીઓની ભીડમાં,
રોજ ભીની થાય છે ભીની પલકમાં દીકરી.

(‘પગરવ તળાવમાં’ માંથી)

શબ્દ-સમૂજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

સ્નેહ-પ્રેમ; ફડક-ચિંતા; શિર-મસ્તક, માથું; ફલક-વિસ્તાર; પલક-પાંપણાનો પલકારો; જલક-શોભા, તેજસ્વિતા; ખડક-ધારદાર ભેખડ; ગૌરીવ્રત-ગૌરી (પાર્વતી) પૂજાનું વ્રત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શરમ × બેશરમી; સમજ × અણસમજ; ભીનું × સૂકું; સ્વર্গ × નરક

રૂઢિપ્રયોગ

માથે હાથ ફેરવવો-આશિષ આપવા, કાળજ લેવી; હાથ દેવો-સહારો આપવો, હુંફ આપવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને લખો.

- (1) દીકરી સ્વર્ગમાં ક્યા સ્વરૂપે દેખાય છે ?
 (A) દેવોની જલકમાં (B) પરીની જલકમાં
 (C) દેવીઓની જલકમાં (D) આખરાની જલકમાં
- (2) દીકરીની સમજણ વિસ્તરી છે તેવું ક્યા કારણે કહી શકાય ?
 (A) પિતાને સહારો આપે છે તેથી (B) પિતાને ખર્ચ કરાવે છે તેથી
 (C) સાસરે જાય છે તેથી (D) ABC માંથી એકપણ નહિ

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યમાં લખો.

- (1) કવિ સ્નેહનું ઝરણું કોને કહે છે ?
 (2) ‘દીકરીને માથે હાથ ફેરવવો’ અને ‘દીકરી હાથ દે’ એમાં શો ફરક છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના પાંચ-સાત વાક્યોમાં ઉત્તર લખો.

- (1) દીકરીનો ઉછેર કેવી રીતે થવો જોઈએ તે તમારા શબ્દોમાં લખો.
 (2) નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો.

‘સ્વર્ગની એક એક દેવીની જલકમાં દીકરી

છે સુખડ-ચંદન ને કુમકુમનાં તિલકમાં દીકરી’.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ગજલ સ્વરૂપે લખાયેલી આ કૃતિમાં કવિએ પ્રયોજેલા રદીફ્-કાફિયા જુઓ ; ‘ઝલકમાં દીકરી’, ‘તિલકમાં દીકરી’, ‘દીકરી’, ‘ખડકમાં દીકરી’, ‘ફલકમાં દીકરી’, ‘પલકમાં દીકરી’ ખૂબ જ અસરકારક અને અર્થસભર બની રહ્યા છે. નાદવૈભવમાં શબ્દ પસંદગી વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે તે તમને સમજાયું હશે. પ્રતીકોનો ઉપયોગ પણ સાંકેતિક રીતે થયો છે, જે કાવ્યાર્થને વધુ ભાવવાહી બનાવે છે, તે નોંધો.

ગજલમાં પ્રત્યેક શે’રનો સ્વતંત્ર અર્થ હોય છે છતાં સમગ્ર ગજલમાંથી ઉપસતું દીકરીનું વ્યક્તિત્વ વૈવિધ્યસભર રંગોથી રણીયમણું બનેલું અનુભવાય છે. આંસુ માટે યોજાયેલ શબ્દ-પસંદગી અર્થોચિત બની છે તે જુઓ: ‘રોજ ભીની થાય છે ભીની પલકમાં દીકરી’

શિક્ષકની ભૂમિકા

માતાપિતાના જીવનમાં દીકરી કેટલી વ્યાપ્ત છે તેની ઉદાહરણ સાથે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. માત્ર માતા-પિતા જ નહિ; કુટુંબ, સમાજ, ધાર્મિક વિધિ, પ્રસંગ અને પૃથ્વી ઉપરાંત સ્વર્ગની દેવીમાં પણ જેની ઝલક દેખાય તેવી દીકરી સાપનો ભારો નહિ પણ સમજણાનું પ્રતીક છે તે સ્પષ્ટ કરવું. આવી દીકરી વ્યક્તિ, સમાજ કે કોમના ભય વગર જીવી શકે તે જોવાની આપણી સૌની ફરજ છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને જગત કરવા. સ્ત્રીદાદ્વારા, નારી સન્માન અને સમાનતાની ભાવના વધુ વ્યાપક બને તેવી ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.

ગુણવંત શાહ

(જન્મ: 12-03-1937)

ગુણવંત ભૂપણલાલ શાહનું વતન સુરત જિલ્લાનું રાંદેર છે. તેમણે વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, અમેરિકાની મિશિગન યુનિવર્સિટી અને દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપેલી છે. ‘કાર્ડિયોગ્રામ’, ‘રણ તો લીલાંઘમ’, ‘વગડાને તરસ ટહુકાની’, ‘વિચારોના વૃંદાવનમાં’ તેમના નોંધપાત્ર નિબંધસંગ્રહો છે. ‘બિલ્બો ટિલ્લો ટચ’ અને ‘જાત ભણીની જાગ્રા’ તેમની આત્મકથા છે. ‘ગાંધીનાં ચશમાં’, ‘રામાયણ : માનવતાનું મહાકાવ્ય’ અને ‘મહાભારત : માનવસ્વભાવનું મહાકાવ્ય’ તેમના વ્યક્તિ-વિચાર-ચિંતનના ગ્રંથો છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા ‘દર્શક’ એવોર્ડ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર દ્વારા ‘સાહિત્યરત્ન’ એવોર્ડ મળ્યો છે. ભારત સરકારના ‘પન્ચશ્રી’ પુરસ્કારથી પણ તેઓ સન્માનિત થયા છે.

આ નિબંધમાં લેખકે આપણા સમાજની અનેક મર્યાદાઓ તરફ આંગળી ચીંધી છે. આપણે આરોગ્યની કાળજી બરોબર લેતા નથી, જેના કારણે અનેક હઠીલા રોગો શરીરમાં ઘર કરી જાય છે. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા’ એ આપણે ત્યાં કહેવત છે, પણ જીવનમાં ભાગ્યે જ કોઈ ઉતારે છે. કુટેવો અને આરોગ્ય એક સિક્કાની બે બાજુ છે. અહીં લેખક આપણનું ધ્યાન દોરે છે કે જો સફાઈનો મહિમા થશે તો આપોઆપ આરોગ્યમાં પણ સુધારો થશે. એ જ રીતે પાન, ગુટ્ટા, સિગારેટ જેવાં વ્યસનોમાં લોકો દૂબેલા છે. માત્ર પ્રેમતત્વ જીવનને સુંદર બનાવે છે એ સંદેશ પણ આ નિબંધમાં પડેલો છે. સરળ ગદ્યમાં અનેક મહાનુભાવોના સંદર્ભો દ્વારા લેખકે પોતાની વાતને ધારદાર બનાવી છે અને પ્રજાકીય જાગૃતિનું કામ કર્યું છે.

એક જમાનામાં ચીનના લોકો ગામમાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરતા. સેમ્યુઅલ બટલરે એક એવા આદર્શ સમાજની કલ્પના કરેલી જેમાં માંદા પડનાર માણસને કેદની સજા થાય. બટ્રોડ રસેલે એક નિબંધમાં ભારે ગમ્ભીર કરી છે. કાર ખોટકાઈ પડે તો એનો માલિક થોડોક શરમાય છે, પરંતુ માણસ પોતાનું શરીર ખોટકાય તેની વાત બીજાઓ આગળ ગૌરવપૂર્વક કરે છે.

માણસ પોતાના જ શરીર સાથે નિર્દ્યતાપૂર્વક વર્તે છે. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં અભિજાની માફક વર્તે છે. ડોક્ટરો પણ પોતાના આરોગ્ય અંગે ક્યારેક દરદી જેવા જ બેદરકાર જોવા મળે છે. વર્ષો સુધી શરીર અપમાનિત થતું રહે છે. ખાટલામાં પડેલું નાની ઊભરનું શરીર, એ તો અપમાનો અસહ્ય બની ગયાં ત્યારે શરીર દ્વારા શરૂ થયેલો સવિનય કાનૂનભંગ છે. હદ્યરોગનો હુમલો કંઈ મફતમાં નથી મળતો. એ માટે વર્ષો સુધી મથવું પડે છે. શરીરને પોટલું સમજ્ઞને કલાકો સુધી ઓફિસની ખુરશીમાં બેસાડી રખવું પડે છે અને ગમે તે સમયે, ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ખાવું પડે છે. હદ્યરોગના હુમલા વખતે માણસને પરસેવો વધુટી જાય છે. જીવનમાં કદી પણ પરસેવો નથી વળ્યો તેથી શરીરે પોતાના માલિકને કરેલો એ કૂર કટાક્ષ ગણાય! રોગ થાય તે માટે સુખી લોકો જે સ્થળ સાધના કરે તેને બેઠાડુપણું કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં આવા ‘સાધકો’ની સંઘ્યા ઓછી નથી!

હોસ્પિટલની શોભા વધારવા શું થઈ શકે? ઘણાખરા ખાટલા ખાલી પડી રહે એ જ તો હોસ્પિટલની ખરી શોભા ગણાય. માણસ નછૂટકે ડોક્ટર પાસે જાય તેમાં કશું ખોટું નથી. ખરેખર તો સંપૂર્ણપણે નીરોગી હોય તેવા માણસોએ નિયમિતપણે ડોક્ટર પાસે જઈને લોહી, કાર્ડિયોગ્રામ અને બીજી બાબતોની ચકાસણી કરાવી લેવી જોઈએ. પોતાનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે તે માટેનાં સૂચનો ડોક્ટર પાસે- કોઈ ફરિયાદ ન હોય ત્યારે- માગવાં જોઈએ. દાંતના ડોક્ટર પાસે કોઈ પણ પ્રકારનો દુખાવો ન હોય ત્યારે સમયાંતરે જઈ આવવું જોઈએ. ડોક્ટર

રોગની જાળવણી માટે છે કે આરોગ્યની ? આ પ્રશ્ન ડૉક્ટરોની કમાડી પર સીધો પ્રહાર કરનારો છે. ઓ.પી.ડી.માં કીર્તિયારું ઊભરાય એ તો સભ્ય ગણાતા સમાજની શરમ છે. અનાથાશ્રમમાં બાળકોની અને ઘરડાંઘરમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા વધે એ કંઈ તંદુરસ્ત સમાજની નિશાની નથી. સંકટ સમયની સાંકળ વારંવાર વપરાય તે યોગ્ય નથી.

ડૉક્ટરને તાવની ફરિયાદ કરનારા દર્દીઓને કાને આજકાલ બે શબ્દો અચૂક પડે છે : ‘વાઈરલ ઈન્ફેક્શન.’ વાઈરલ ઈન્ફેક્શન એટલે મોકલનારના સરનામા વગરનું વી.પી. પાર્સલ. ડૉક્ટરને કંઈ જ ન સમજાય ત્યારે આ બે શબ્દો એની મદદે આવે છે. ડૉક્ટરોનો એમાં કોઈ જ વાંક નથી. જે દેશમાં જાહેર આરોગ્ય આટલું પાંગળું હોય ત્યાં ઢગલાબંધ વસતિમાં જથ્થાબંધ મહામારી હોવાની જ. જ્યાં ઈન્સાન અને ઉકરડો અડબેપડે મળી સમજીને રહેતા હોય ત્યાં હોસ્પિટલો પણ ગંદી હોવાની. સ્વચ્છ હોસ્પિટલો વધારે પડતી મૌંધી હોય છે. સ્વચ્છ હોસ્પિટલમાં લીલા પાટિયા પર સુંદર લખાણ (અવતરણ) હોય છે, જે થોડે થોડે દિવસે બદલાતું રહે છે.

ભારતની પ્રજામાં ગંદકી પ્રત્યે જે સૂગ હોવી જોઈએ તે જારી જોવા નથી મળતી. ગંદકી આપણને બહુ ખલેલ નથી પહોંચાડતી. ગંદકીનો આવો સ્વીકાર દુનિયામાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે. ગંદકીથી ભારે ખલેલ પામનારા ભારતના સૌપ્રથમ સાધુ સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. ગરીબી અને ગંદકી વચ્ચેનાં બહેનપણાંને કારણે આપણી હોસ્પિટલોમાં ઢગલાબંધ દરદીઓ બણાબણાતા રહે છે. વેદ-ઉપનિષદ-ગીતાના વારસા અને વैભવ અંગે ગૌરવ લેનારી આપણી પ્રજાનો બહુ મોટો વર્ગ અભણ છે. આપણે ત્યાં રોગ નિયમ છે અને આરોગ્ય અપવાદ છે. સભ્ય સમાજમાં એથી ઊલટી પરિસ્થિતિ હોવી જોઈએ. ગાંધીજી માંદગીને લગભગ અપરાધ ગણાતા અને પોતાની માંદગીને તો આધ્યાત્મિક ભૂલ તરીકે જોતા.

તમાકુના ગુટખા ખાનારને સફરજન મૌંધું પડે છે. સિગારેટના ધુમાડા કાઢનારને ખજૂર, અંજીર, આલૂ કે કાજુ મૌંધાં પડે છે. નાસ્તામાં તળેલી વાનગી જ હોય, ફળ હોઈ જ ન શકે ! લગ્નના રિસેપ્શનમાં પાર્ટી આપનાર યજમાનનો પ્રેમાળ ઈરાદો જમવા આવેલાં નરનારીઓનાં પેટની હાલત બગાડવાનો હોય એવો વહેમ પડે તેવી સ્થિતિ છે. લોકો બસ ખાદી રાખે છે, પીધી રાખે છે અને જીવે રાખે છે. માંદગીને ખાટલે ઘણુંખરું તો વેડફાઈ ચૂકેલું જીવન પેલું હોય છે. ખાંસી વારંવાર આવે તોય કફ છૂટો નથી પડતો, પરંતુ સમજણ છૂટી પડી જાય છે. રોગના મૂળમાં સમજણ સાથેના છૂટાછીડા રહેલા છે. જે પોતાના શરીરને ન સમજે, તે વળી બીજાને શું સમજે ?

મનની સ્વસ્થતાનો શરીરની તંદુરસ્તી પર સીધો પ્રભાવ પડે છે. જેનું મન ભાંગી પડે તેનું શરીર પણ ભાંગી પડે છે. મનની પ્રસન્નતા પાચનશક્તિને જાળવી લેનારી છે. ઈર્ષા ઓસિટિટી વધારે એવો પૂરો સંભવ છે. માનસિક તાણ બ્લડપ્રેશરને સળી કરે છે. અતિશય ચિંતા પેટના અલ્સરને ખો આપે એમ બને. પતિ-પત્ની વચ્ચેનો સંબંધ બન્નેના સ્વાસ્થ્યને સીધી અસર પહોંચાડે છે. કેટલાંક પરિવારોમાં ખડખડાટ હાસ્ય મહિને એક વાર પણ સાંભળવા નથી મળતું. માણસે હસવાની એક પણ તક છોડવી ન જોઈએ. મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે. ભજનાનંદ તાણમાં ઘટાડો કરે છે. પ્રાર્થનામાં તાણને સખણી રાખવાની અદ્ભુત તાકાત રહેલી છે. રામે તાડકા નામની બયંકર રાક્ષસીનો વધ કરેલો. આપણે તાણ નામની વાંસા વગરની ચૂદેલનો નાશ કરવાનો છે. દશોરાના દિવસે રાવણવધ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ આપણા અહંકારનો વધ કરવાનો છે. અહંકાર એક એવો રોગ છે, જે અસંખ્ય પરિવારોને પજવે છે અને પ્રજાણે છે. સરળ વ્યક્તિનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહે એવી શક્તિના પ્રમાણમાં વધારે રહે છે. જે વ્યક્તિ દાવપેચ રમે અને છણકપટમાં રાયે તેનું શરીર પણ સાવ નીરોગી ન રહી શકે. મનનો મેલો હોય તેવો આદમી ઘણુંખરું શારીરિક તકલીફ વગરનો ન હોઈ શકે. અસ્વચ્છ અને અસ્વસ્થ મન નશા તરફ જલદી વળે છે. સિગારેટનો ધુમાડો મનની બેચેનીનું જ વાયુસ્વરૂપ ગણાય. ક્યારેક ધૂમ્રપાન કરનારો અને શરાબસેવન કરનારો માણસ લાંબું જીવી જાય ત્યારે લોકો એક કુત્ક ચલાવે છે : ‘જેમ જીવનું હોય તેમ જીવો !’ ફિલાણા ભાઈને સિગારેટ પીવાથી શું નુકસાન થયું ? એક સ્ત્રીનો ફોટો અખબારોમાં છિપાયો. ૧૨૭ વર્ષની એ સ્ત્રી ધૂમ્રપાન કરી રહી હતી. તેણે મુલાકાતમાં જણાવ્યું કે હવે તેણે સિગારેટની સંખ્યા ઘટાડી કાઢી છે. આવા દાખલા બને તેથી ધૂમ્રપાન ચાલુ રાખવું ? એ ઘરડો તર્ક છે.

પ્રત્યેક માણસને મા, બહેન, ભાભી, પિતા, મિત્ર કે પત્ની તરફથી ભરપૂર સ્નેહ મળી રહે તો કદાચ શરાબની જરૂર નહીં પડે. હજુ આપણે ત્યાં પ્રેમનો ઉપચાર તરીકે સ્વીકાર નથી થયો. ‘લવ થેર્પી’ માટે હોસ્પિટલ

કે સાઈકીએટ્રિસ્ટ પાસે જવું ન પડે. ભર્યોભર્યો પ્રેમાળ પરિવાર તન અને મનના આરોગ્ય માટેની પૂર્વશરત છે. જીવનવીમો જરૂરી છે, પરંતુ જીવનશ્રદ્ધા એથીય વધારે જરૂરી છે. એમાં સમર્પણ એ જ રોકાણ અને સ્નેહ એ જ ડિવિંડ ! માંદા પડવાનું આપણે માનીએ તેટલું સહેલું નથી.

(‘મરો ત્યાં સુધી જવો’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

બેદરકાર-કાળજી વગરનું; મથવું-મહેનત કરવી (અહીં) પ્રયત્ન કરવો; વાઈરલ-રોગ પેદા કરનાર અતિસૂક્ષ્મ જંતુવાળું; સાધના-સાધવું તે; નીરોગી-તંદુરસ્ત, આરોગ્યમય; પ્રહાર-ધા; કાર્ડિયોગ્રામ-હદ્યના ધબકારા આલેખતું યંત્ર; સંકટ-આપત્તિ, આફિત; અહેંકાર-અભિમાન; સાઈકીએટ્રિસ્ટ-મનોચિકિત્સક

તળપદા શબ્દો

વધૂટી જવું-નીકળી જવું (અહીં) રેબજેબ થઈ જવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

માંદું×સાજું; અસહા×સહા; સ્વીકાર×અસ્વીકાર; સ્વસ્થ×અસ્વસ્થ; સ્થૂળ×સૂક્ષ્મ ગંદકી×સ્વરષ્ટતા; સ્વચ્છ×અસ્વચ્છ

રૂઢિપ્રયોગ

સૂગ હોવી-ચીતરી ચડવી; મનના મેલા હોવું-ખરાબ દાનતના હોવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

બંગમાં કહેવું તે-કટાક્ષ; જેની કોઈ સંભાળ રાખનાર નથી-અનાથ; જેને કોઈ રોગ નથી-નીરોગી

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) એક જમાનામાં ચીનના લોકો ગામમાં કોઈ માંદું પડે તો શું કરતા ?

(A) દવાખાને જતા	(B) ડૉક્ટર પાસે જતા
(C) દાક્તરને સજા કરતા	(D) ખબર કાઢવા જતા
- (2) હોસ્પિટલની શોભામાં શાનાથી વધારો થઈ શકે ?

(A) હોસ્પિટલ દર્દીઓથી ગુભરાતી હોય તેનાથી	(B) હોસ્પિટલના મોટાભાગના ખાટલા ખાલી પડી રહેવાથી
(C) રંગ-બેરંગી લાઇટ કરવાથી	(D) ફૂલોથી શાણગારવાથી

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) ખાવા - પીવાની બાબતમાં કોણ બેદરકાર છે ?
- (2) ભારતમાં ગંદકીથી ભારે ખલેલ પામનાર સંત કોણ હતા, તે પાઈના આધારે જજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) લેખક કઈ બાબતોને તંદુરસ્ત સમાજની મર્યાદાઓ ગણાવે છે ?
- (2) લેખકના મતે ઘરમાં કોનો પ્રેમ મળવાથી માણસ વ્યસની બનતો અટકી જશે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) આરોગ્ય જાળવણી માટેના લેખકના વિચારો તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (2) લેખકે સૂચવેલાં સામાજિક જાગૃતિનાં પગલાં જજાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- આસન-પ્રાણાયામને તમારા ફૈનિક જીવનમાં સ્થાન આપો.
- ઘર અને શાળાની આસપાસ સફાઈ કરવાનું આયોજન કરો.
- શાળામાં “વર્ગખંડ સુશોભન” સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- વ્યસનથી થતા ગેરલાભ વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- એક સિદ્ધહસ્ત શિલ્પીના હાથે મૂર્તિ કંડારાય એમ અહીં વિચારોમાંથી શબ્દરચનાઓ સાકાર થતી અનુભવાય છે. લેખક સાદી હકીકિતને કેવી માર્ભિક શૈલીમાં, કટાક્ષથી રજૂ કરીને આપણાને વિચારતા કરી મૂકે છે ! જુઓ...
 - રોગ થાય તે માટે સુખી લોકો જે સ્થૂળ સાધના કરે તેને બેઠાઉપણું કહેવામાં આવે છે.
 - ઈન્સાન અને ઉકરડો અરખેપડખે મળી સમજીને રહેતા હોય ત્યાં હોસ્પિટલો પણ ગંદી હોવાની.
 - તમાકુના ગુટખા ખાનારને સફરજન મૌંઘું પડે છે.
- “રોગના મૂળમાં સમજણ સાથેના છૂટાછેડા રહેલા છે.”
ઓછી સભાનતા કે સમજણને લીધે આપણે શરીર પ્રત્યે બેદરકાર રહીએ છીએ - આ સાદી વાત લેખક કેવી સરસ રીતે રજૂ કરે છે તે ધ્યાનમાં લો.
- લેખકે અહીં પૂછેલા કેટલાંક માર્ભિક પ્રશ્નો જુઓ. આ પ્રશ્નો સામાન્ય પ્રશ્નોથી કેવી રીતે અલગ છે તે વિચારી જુઓ...
 - હોસ્પિટલની શોભા વધારવા શું થઈ શકે ?
 - ડોક્ટર રોગની જાળવણી માટે છે કે આરોગ્યની ?
 - પોતાના શરીરને ન સમજે તે વળી બીજાને શું સમજે ?

શિક્ષકની ભૂમિકા

આપણી જીવનશૈલી પર કટાક્ષ કરતો આ નિબંધ ‘જીવન કેમ જીવું’ તે શીખવે છે.

શું ખાવું ? કેટલું ખાવું ? કેવી રીતે ખાવું અને શા માટે ખાવું ? તેની સમજણ વિનાના લોકોથી ‘ખાઉધરા ગલીઓ’ અને ‘ફાસ્ટફૂડ’ની લારીઓ છલકાતી હોય છે, તેનાં ભયસ્થાનો દર્શાવી બાળકોને સુટેવોથી માહિતગાર કરવાં.

બસન, માંદગી અને તનાવ એ ગૌરવ લેવાની નહિ પણ શરમની બાબત છે તેની સમજણ કેળવવી. સંતુલિત જીવનશૈલી માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા. સ્વચ્છતા જાળવવાના આગ્રહી બનાવવા.

પ્રેમ એ દરેક દર્દનું મારણ છે તે વિશે ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓમાં પારિવારિક ‘પરસ્પર દેવો ભવઃ’ ની ભાવના કેળવાય તેવું મુક્ત વાતાવરણ પૂરું પાડવું.

વિનોદ જોશી

(જન્મ: 13-08-1955)

વિનોદ હરગોવિંદાસ જોશીનું વતન બોટાદ છે. તેઓ ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં ભાષાભવનમાં પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ તરીકે કાર્યરત છે. ગીત, દીર્ઘકાવ્ય અને વિવેચનમાં તેમનું વિશેષ પ્રદાન છે. ‘આલર વાગે જૂઢડી’, ‘શિખંડી’, ‘તુણિલતુણિકા’ તેમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘અભિપ્રેત’ ‘નિવેશ’, ‘રેઝિયો નાટક સ્વરૂપ સિદ્ધાંત’, ‘સોનેટ’ તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે. તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કારો અને ગુજરાત રાજ્યનો સાહિત્ય ગૌરવ એવોડ એનાયત થયા છે.

ગુજરાતના મહિમાનું વર્ણન કરતાં કાવ્યોમાં આ એક વિશિષ્ટ કાવ્ય છે. ગુજરાતી હોવાના ગૌરવથી ગીતરચનાની શરૂઆત થાય છે. પ્રકૃતિએ સર્વ વિશેષતાઓથી ગુજરાતને રળિયાત કર્યું છે. અહીં નદીઓ, પહોળો, રણ, જંગલ અને સમુદ્ર બધું જ મળ્યું છે એ કારણે ગુજરાતી પ્રજાનું ખમીર ખીલી ઉઠ્યું છે. અહીં ગાંધી-સરદાર જેવા પ્રેરણા પુરુષો પાક્યા છે જે સદીઓ સુધી વિશ્વને જ્યોત બનીને માર્ગ બતાવતા રહેશે. ગુજરાત સંતો અને શૂરવીરોની ભૂમિ છે. કિંહો જેવી અનેક વિરલ પ્રજાતિને ગુજરાતની પ્રજાએ સાચવી છે. એની સાંસ્કૃતિક વિરાસત પણ અનન્ય છે. આ બધું જ હોવા છતાં ગુજરાતી હોવાનું પ્રાદેશિક અભિમાન નહિ પણ ભારતમાતાના એક અંશ હોવાના ગૌરવ સાથે ગીત વિરભ્યું છે. ગુજરાત એની સમગ્ર વિશેષતાઓ સાથે આ ગીતમાં નિરૂપાયું છે.

હું એવો ગુજરાતી,

જેની;

હું ગુજરાતી એ જ વાતથી ગજ ગજ ફૂલે છાતી...

અંગે અંગે વહે નર્મદા, શાસોમાં મહીસાગર,

અરવલ્લીનો પિંડ, પ્રાણમાં ધબકે છે રત્નાકર;

હું સાવજની ગ્રાદ, હું જ ગરવી ભાષા લચકાતી

...હું એવો ગુજરાતી...

નવરાત્રિનો ગર્ભદીપ હું, હું શત્રુંજય-શુંગ,

સૂર્યમંદિરે ગુંજરતો હું ધવલ તેજનો ભૂંગ;

હું જિરનારી ગોખ, દ્વારિકા હું જ સુધારસ પાતી

...હું એવો ગુજરાતી...

દુષા-છંદની હું રમજાટ, હું ભગવું ભગવું ધ્યાન,

મીરાંની કરતાલ હું જ, હું નિત્ય એક આખ્યાન;

વિજાણંદનું હું જંતર, હું નરસૈની પરભાતી

....હું એવો ગુજરાતી...

હું ગાંધીનું મૌન, હું જ સરદાર તણી છું હાક,

હું જ સત્યનું આયુધ જેની દિગ્દિગંતમાં ધાક;

હું સંતોનું સૌમ્ય સ્મિત, તલવાર શૂરની તાતી

...હું એવો ગુજરાતી...

હું મારી માટીનો જાયો, હું ગુર્જર અવતાર,

મારે શિર ભારતમાતાની આશિષનો વિસ્તાર;

હું કેવળ હું હોઉં છિતાં, હું સદા હોઉં મહાજાતિ

...હું એવો ગુજરાતી...

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

રત્નાકર-સમુદ્ર, રત્નોના ભંડારરૂપ સાગર; સાવજ-સિંહ; સુધા-અમૃત; આયુધ શસ્ત્ર, હથિયાર; પિંડ-આકાર, ઘાટ; ભૂંગ-ભમરો, બ્રમર; પ્રાણ-થાસ (અહીં) અસ્તિત્વ; ફૂલે-વિકસે

તળપદા શબ્દો

પરબાતી-પ્રભાતિયાં; જંતર-વાજિંગ (તંતુવાદ)

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ધ્વલ × શ્યામ; સુધા × વિષ; સ્મિત × રુદ્ધન; આશિષ × અભિશાપ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

નવ રાત્રીઓનો સમૂહ-નવરાત્રી

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) આ કાવ્યમાં કઈ નદીનો ઉલ્લેખ થયો છે ?
 (A) શેત્રુંજ (B) મચ્છું
 (C) તાપી (D) નર્મદા
- (2) આ કાવ્યમાં કવિ નરસિંહ મહેતાને શા માટે યાદ કરે છે ?
 (A) કવિતા માટે (B) પ્રભાતિયાં માટે
 (C) ભક્તિ માટે (D) ભજન માટે
2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
 (1) આ કાવ્યમાં કવિ મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલલભભાઈની કઈ વિશેષતાને યાદ કરે છે ?
 (2) કવિની છાતી શા માટે ગજ ગજ ફૂલે છે ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :
 (1) સત્યના આયુધની કઈ વિશેષતા છે ?
 (2) ગુજરાતી વ્યક્તિના શાસોમાં અને પ્રાણોમાં શું રહેલું છે ?
4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :
 (1) આ કાવ્યમાં ગુજરાતી પોતે ગુજરાતી હોવાનું ગૌરવ કયાં-કયાં કારણોસર અનુભવે છે ?
 (2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો -
 “હું મારી માટીનો જાયો, હું ગુર્જર અવતાર
 મારે શિર ભારતમાતાની આશિષનો વિસ્તાર”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ગુજરાતની વિશેષતા દર્શાવતું “ગુજરાત દર્શન” નામનું પ્રદર્શન શાળામાં ગોકર્ણો. એક એક પ્રદેશનું પ્રદર્શન પણ ગોકર્ણી શકાય. દા.ત. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, રાજ્યસ્થાન.
- શેષી-વિજાણંદની વાર્તા ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માંથી વાંચી વર્ગખંડમાં કહો.
- ગુજરાતગૌરવનાં અન્ય ગીતો ઈન્ટરનેટના માધ્યમથી મેળવી વર્ગખંડમાં સંભળાવો.
દા.ત. જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,
હું ગુર્જર ભારતવાસી
- દુહા-ફંદનું ગાન કરો.
- વર્ષમાં કોઈપણ એક દિવસે “ગુજરાતી દિન”ની ઉજવણી કરવી. તેમાં ગીત-નાટક-વેશભૂષા-નૃત્ય-પ્રદર્શન વગેરે રાખી શકાય.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ કાવ્યનો ઉઘાડ જ અનોખો છે. ‘જેની’ સાપેક્ષ સર્વનામથી આ કાવ્ય શરૂ થાય છે. ગુજરાતી તરીકેની ઓળખ અપાતી જાય છે અને ‘હું એવો ગુજરાતી’ શબ્દો સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.
- અર્થને અનુકૂળ શબ્દવૈભવ કરવામાં કવિ કુશળ છે. એમણે ગુંથેલાં શબ્દગુંથ જુઓ... ‘શત્રુંજય શુંગ’, ‘તેજનો ભૂંગ’, ‘સરદાર તણી છું હાક’, ‘દિગદિગંતમાં ધાક’, ‘શાસોમાં મહીસાગર’, ‘પ્રાણમાં ધબકે રત્નાકર’.
- ‘ગાંધીનું મૌન’ અને ‘સરદારની હાક’, ‘સૌભ્ય સ્મિત’ અને ‘તલવાર તાતી’ જેવા વિરોધાભાસી અર્થો ધરાવતા શબ્દપ્રયોગો એક જ પંક્તિમાં છે જે આ કાવ્યની નોંધનીય બાબત છે.
- ‘હું સત્યનું આયુધ, જેની દિગદિગંતમાં ધાક’. આ અદ્ભુત પંક્તિમાં કવિએ સત્યને (એટલેકે પોતાને, એક ગુજરાતીને) આયુધનું રૂપક આપ્યું છે. જગતના હિતિહાસમાં અનેક આયુધો આવ્યાં છે અને આવશે પણ ગાંધીજીની આગેવાનીમાં સફળતાથી ચલવાયેલા આ આયુધની અસર કેવી ? કવિ તો કહે છે, ‘જેની દિગદિગંતમાં ધાક’ સત્યરૂપી શસ્ત્ર હોય અને એની ધાક હોય ! કલ્પના જ કેટલી સુંદર છે !

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનું ગૌરવ દર્શાવતા આ કાવ્યમાં કવિએ ગુજરાતના વિસ્તારો, મહાનુભાવો, તીર્થસ્થાનો, સાધુ-સંતો, દેશભક્તો અને યોજ્ઞાઓની શૂરવીરતાની યશગાથા રજૂ કરી છે. તે વિશે ઉદાહરણો આપી વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી.

અરવલ્લીનો પિંડ, ભગવું ધ્યાન, મીરાંની કરતાલ, નિત્ય એક આખ્યાન, ગાંધીનું મૌન, સરદારની હાક, વિજાણંદનું જંતર, સત્યનું આયુધ જેની દિગદિગંતમાં ધાક જેવા શબ્દસમૂહો જે - તે સંદર્ભો સાથે મૂક્યા છે તે અંગેની સ્પષ્ટતા વિદ્યાર્થીઓને કરવી.

વિદ્યાર્થીઓમાં વતનપ્રેમ, દેશભક્તિની ભાવના વિકસે એવું વાતાવરણ સર્જવું.

રતિલાલ બોરીસાગર

(જન્મ: 31-08-1938)

રતિલાલ મોહનલાલ બોરીસાગરનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના સાવરકુંડલામાં થયો હતો. તેઓ વર્ષો સુધી અધ્યાપક રહ્યા હતા. ત્યારબાદ ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં નાયબ નિયામક તરીકે રહ્યા હતા. ‘મરક મરક’, ‘આનંદલોક’, ‘એન્ઝોયગ્રાફી’, ‘તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયા’ વગેરે તેમના હાસ્યકેખોના નોંધપાત્ર સંગ્રહો છે. તેમણે ‘સંભવામિ યુગેયુગે’ હાસ્યનવલ લખી છે. હાસ્યસાહિત્યનું સંપાદન તેમણે સૂક્ષ્મતાથી કરેલું છે. ‘બાલવંદના’ તેમનું બાળસાહિત્યનું પ્રદાન છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, મારવાડી સમેલન-મુંબઈ તથા સાહિત્ય સભાના વિવિધ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

‘ઇત્તી’ હાસ્યનિંદધમાં લેખકના ઇત્તી સાથેના અનેક પ્રસંગો નિરૂપાયા છે. ઇત્તીની ખરીદી વખતે થતા અનુભવ અને વારંવાર ઇત્તી ખોવાઈ જવાથી એને સાચવી રાખવા માટેના ઉપાયોમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. અંતે ઇત્તી ખોવાઈ જતાં એના ઉપર લખેલા નામ, સરનામાના કારણે ઇત્તી જેને મળી છે તેનો પત્ર આવે છે ને લેખક ઇત્તી લેવા ચાજકોટ જાય છે. પણ પાછા આવે છે ત્યારે બસમાં ફરી પાછા ઇત્તી ભૂલીને આવે છે. આમ માણસનું ભુલકણાપણું ઇત્તી જેવી સામાન્ય લાગતી વસ્તુ સાથે જોડિને લેખકે નિર્દ્દીષ હાસ્ય નિષ્પન્ન કર્યું છે.

મોસમનો પહેલો વરસાદ પડ્યો ત્યારે હું ઇત્તી લેવા શહેરના એક જાણીતા સ્ટોરમાં ગયો અને નાની નાજુક ઇત્તી બતાવવા કર્યું. દુકાનદારે જુદી જુદી સાઈઝની કેટલીક ઇત્તીઓ બતાવી. એક શ્યામલ શ્યામા ઇત્તી મને ગમી. મેં એ ઇત્તી ખરીદી. દુકાનદાર ક્યારના મારી સામે ધારીધારીને જોઈ રહ્યા છે ને કશુંક યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એમ મને લાગ્યું. કોઈ ગ્રાહક ઉધાર ઇત્તી ખરીદી ગયો હશે અને મારા જેવો જ દેખાતો હશે તો શું થશે એ વિચારે હું થોડો ગભરાયો. ઇત્તીના પૈસા આપી, ઇત્તી લઈ હું જવા કરતો હતો ત્યાં દુકાનદારે પૂછ્યું, ‘સાહેબ ! (કાકા ને બદલે સાહેબ કર્યું એ મને ગમ્યું - પરિસ્થિતિમાં જોકે એનાથી ખાસ કશો ફરક નહોતો પડતો તોય જરા સારું લાગ્યું !) તમે ગઈ સાલ ઇત્તી લેવા આવેલા ખરા ?’

‘ગઈ સાલ જ નહિ, એની પહેલાંની સાલે પણ ઇત્તી લેવા આવેલો. ગઈ સાલની પહેલાંની સાલે પણ મેં ઇત્તી ખરીદેલી. અલબંત, એ બીજી કોઈ દુકાનેથી ખરીદેલી.’

‘પણ સાહેબ, અમારી ઇત્તી એમ વરસ દિવસમાં તૂટી ન જાય. અમારી ઇત્તી ખૂબ ટકાઉ હોય છે.’

‘તે હશે. હું ના નથી પાડતો. તમારી ઇત્તી ટકાઉ હશે જ. પણ તમારી ઇત્તી મારી પાસે ટકતી નથી. ખોવાય જ નહિ એવી ઇત્તી તમે રાખો છો ?’

‘એવી ઇત્તી તો અમે નથી રાખતા, કદાચ કોઈ નહિ રાખતું હોય, એટલે ઇત્તી તમારી પાસે ટકે એવો ઉપાય તમારે જ શોધી કાઢવો પડે.’

પોતાના કુંવરને કાંટો ન વાગે એ માટે આખા રાજ્યની ધરતી ચામડાથી મદ્દી દેવાનો હુકમ કરનારા રાજાને એક માણસે કુંવર માટે ચામડાના બૂટ સીવી આપ્યા હતા. કદાચ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આ કાવ્ય છે. જગતને સુધારવાના મિથ્યા પ્રયત્નો છોડી જાતને સુધારવાનો ઉપદેશ કવિવરે આ કાવ્ય દ્વારા આપ્યો છે. ઇત્તીની દુકાનના માલિકે ટાગોરનાં કાવ્યો કે વાર્તાઓ કદાચ નહિ વાંચ્યાં હોય - કદાચ ટાગોર વિશે એ ખાસ કશું જાણતા પણ નહિ હોય. પરંતુ તેઓ મને કદી ખોવાય નહિ એવી ઇત્તી શોધવાનાં ફંકાં મારવાનું છોડી ઇત્તી ખોવાય જ નહિ એવો ઉપાય શોધવા સમજાવી રહ્યા હતા. તેમની વાત મને સાચી લાગી. પરંતુ જ્ઞાન મળવા માત્રથી કશું વળતું નથી અને મળેલા જ્ઞાનને આચરણમાં મૂકવાનું એટલું સહેલું નથી.

ઇત્તી ન ખોવાય એ માટે મેં કશા ઉપાયો કર્યા જ નથી એવું ન કહેવાય. ઇતાં મારા સાન્નિધ્યમાં કોઈ પણ ઇત્તી એટલી બધી ચંચળ બની જાય છે કે મારો ત્યાગ કરતાં એને સહેજે વાર લાગતી નથી. દુકાનેથી લઈને ઘર સુધી પહોંચતાં સુધીમાં પણ ઇત્તી ખોઈ નાખવાના વિકમો મેં એકથી વધુ વાર નોંધાવ્યા છે !

‘તમે ગળામાં માળાની જેમ મોટી દોરી રાખો, એ દોરી સાથે ઇત્તી બાંધો, ઇત્તી ખૂલી શકે એટલી મોટી દોરી રાખજો. વરસાદમાં ભીની થયેલી ઇત્તીથી શર્ટ ભીનું ન થાય એ માટે ઉપરના ભાગે ઓછાડ વીટી રાખજો.’

‘તમે ઇત્તી સાચવવા તમારી સાથે ને સાથે ફરે એવો પગારદાર માણસ રાખો. કેટલાક લોકો બહાર જવાનું હોય તેટલા વખત પૂરતો પ્રાઈવર રાખે છે તેમ તમે આવો બે-ત્રણ કલાક પૂરતો પગારદાર માણસ રાખી શકો.’

‘તમે ચાતુર્માસમાં ઘરે જ રહો. એકટાણાં કરો ને પ્રભુભજન કરો. ઇત્તી ખરીદવી જ નહિ પડે એટલે પછી ખોવાવાનો પ્રશ્ન જ નહિ રહે !’

‘ઇત્તી ઉપર તમારું નામ-સરનામું લખાવો. કદાચ કોઈને જરૂર તો પોસ્ટકાર્ડ લખીને તમને જાણ કરી શકે.’

ઇત્તી ન ખોવાય એ માટે ઉપરની ને ઉપરના જેવી ઘણી સલાહો મને મળી. કેટલીક સલાહો તો મળ્યા પછીની પાંચ જ મિનિટમાં હું ખૂલી ગયો. કેટલીક સલાહોનો અમલ કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ લાગ્યું. પણ ઇત્તી પર નામ-સરનામું લખાવવાની સલાહોનો અમલ કરવા જરૂર છે એમ મને લાગ્યું. એટલે આ વખતે લીધેલી નવી ઇત્તી પર મારું પૂરું નામ, વીગતવાર સરનામું, ટેલિફોન- નંબર વગેરે બધું જ લખાવ્યું. વરસાદના પાણીથી ભૂંસાઈ ન જાય એવા પાકા રંગથી લખાવ્યું. મારો વિચાર તો મારો આખો બાયોડેટા લખાવવાનો હતો પણ મેં સંયમ રાખ્યો.

ઇત્તી પર નામ-સરનામું લખવાનો ઉપાય ખરેખર કારગત નીવડ્યો. ઇત્તી લીધાના વીસેક દિવસ પછી મને રાજકોટથી પત્ર મળ્યો. અમદાવાદ-રાજકોટની મુસાફરી દરમિયાન પોતાની ઇત્તીને બદલે ખૂલથી મારી ઇત્તી આવી ગયાનો એકરાર એ પત્રમાં હતો. ક્ષમાયાચના કરી હતી ને એમની ઇત્તી મારી પાસે ન આવી હોય તો પણ મારી ઇત્તી લઈ જવા ઘટતું કરવા જણાવ્યું હતું. આ દિવસોમાં વરસાદ નહોતો એટલે મારી ઇત્તી ખોવાઈ છે એની ખબર મને આ પત્ર મળ્યો ત્યારે જ પડી ! જે માણસ પોતાની ઇત્તી સાચવી ન શક્યો એ માણસ બીજાની ઇત્તી સાચવીને લઈ આવ્યો હોય એવી પત્રલેખકની શ્રદ્ધા ચોક્કસ વધુ પડતી હતી. મેં પત્ર લખીને આ સજ્જનનો આભાર માન્યો અને એમની ઇત્તી મારી પાસે ન હોવાનું જણાવી દિલગીરી વક્ત કરી અને મારી ઇત્તી મેળવી લેવા ઘટતું કરવાનું વચ્ચે આપ્યું.

રાજકોટ રૂબરૂ જરૂરી પત્રમાં આપેલા સરનામેથી ઇત્તી મેળવી લેવા સિવાય ઇત્તી પાછી મેળવવાનો બીજો કોઈ ઉપાય સૂઝ્ય્યો નહિ. આ ઉપાય મારા સિવાય સૌને નકામો લાગ્યો.

રાજકોટ જવા-આવવાના બસ ભાડાના ઓછામાં ઓછા બસો પચાસ રૂપિયા થાય. બીજો વધારાનો ખર્ચ ગણીએ - રિક્ષાભાડાં-ચા-પાણી-નાસ્તો વગેરે - તો ત્રણસો-સાડાત્રણસો રૂપિયા થઈ જાય. એટલે રાજકોટ ઇત્તી લેવા જવાનું વ્યવહારું ન કહેવાય. કદાચ મૂર્ખાઈભર્યું કહેવાય એવો સૌનો મત હતો. પણ હું મક્કમ રહ્યો. આમાં પૈસાનો પ્રશ્ન નહોતો. પોતાની ઇત્તી ખોવાઈ હોવા ઇતાં બીજા માણસની ઇત્તી એને પરત કરવાની એમની ભાવના અને પ્રામાણિકતાની કદર કરવાનો પ્રશ્ન હતો. પણ આવી સૂક્ષ્મ રીતે આ જગતમાં કેટલા લોકો વિચારે છે ! બધાં ભલે ગમે તે કહે, પણ ઇત્તી લેવા રાજકોટ તો શું રણિયા જવું પડે તોપણ જવું જોઈએ એવો મારો દટ મત હતો.

રાજકોટ ગયો. ઇત્તી પાછી મેળવી. પેલા સજ્જનનો આભાર માન્યો. વળતી બસમાં અમદાવાદ પાછો આવ્યો... પણ... પણ... અમદાવાદ ઊતરતી વખતે બસમાં ઇત્તી ખૂલી ગયો ! ઘરે ગયા પછી સૌએ પૂછ્યું તારે જ યાદ આવ્યું. તરત પાછો બસની ઓફિસે ગયો પણ કોઈએ ઇત્તી જમા કરાવી નહોતી. રિક્ષાભાડાના જવા આવવાના બીજા એંશી રૂપિયા થયા.

પછીના દિવસે ઇત્તીના સ્ટોરમાં જરૂર મેં ઇત્તી માગી. દુકાનદારે સ્મિત કર્યું. મેં પણ સામું સ્મિત કર્યું.

(‘અં હાસ્યમુંમાંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

સાઈઝ-કદ, માપ; ઉપાય-ઈલાજ (અહીં) યુક્તિ; ટકાઉ-ટકી રહે તેવું, મજબૂત; મિથ્યા-ફોગટ, વ્યર્થ, નકામું; આચરણ-વર્તન; સાન્નિધ્ય-સમીપતા; ક્ષમાયાચના-ક્ષમા માગવી તે; કારગત-સફળ; વાર-વિલંબ; જડવું-મળવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સજજન × દુર્જન; વ્યવહારુ × અવ્યવહારુ

રૂઢિપ્રયોગ

આચરણમાં મૂકવું-પાલન કરવું, અમલમાં મૂકવું; કદર કરવી-લાયકાત જોઈ યોગ્ય બદલો આપવો; ફાંફાં મારવાં-વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવો.

શબ્દસમૂહ માટે ઓક શબ્દ

અડગ રહેવું તે-મક્કમ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) દુકાનદારે સ્મિત કર્યું, મેં પણ સામું સ્મિત કર્યું કારણ કે...

- (A) લેખક છત્રી ખોઈને ફરી છત્રી લેવા આવ્યા હતા.
- (B) દુકાનદાર લેખકને હસાવવા ઈચ્છતો હતો.
- (C) દુકાનદાર બધા સામે સ્મિત કર્યા કરતો હતો.
- (D) લેખકની ચતુરાઈ જોઈ હસતો હતો.

(2) લેખક છત્રી લેવા રાજકોટ જવાની વાતમાં મક્કમ રહ્યા કારણ કે...

- (A) લેખક પાસે પૈસા ન હતા.
- (B) લેખકને રાજકોટ જવું ગમતું હતું.
- (C) તે બીજાની પ્રમાણિકતાની કદર કરવા ઈચ્છતા હતા.
- (D) છત્રી હવે વેચાતી મળતી ન હતી.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) દુકાનદારે લેખકને કઈ સલાહ આપી ?
- (2) પોતાના કુંવરને કાંટો ન વાગે એ માટે રાજાએ શું કર્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાણ વાક્યોમાં કારણો આપો :

- (1) રાજકોટ છત્રી લેવા જવાની વાતમાં લેખક મક્કમ રહ્યા કારણ કે...
- (2) રાજકોટ છત્રી લેવા જવાની વાત સૌને મૂર્ખાઈભરી લાગતી હતી કારણ કે...

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) છત્રી ન ખોવાય એ માટે લેખકને કેવી - કેવી સલાહો મળી હતી ?
- (2) અમદાવાદ - રાજકોટની મુસાફરી દરમિયાન ખોવાયેલી છત્રીની કથા પાઠના આધારે લખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- વર્તમાનપત્રની પૂર્તિમાં આવતા હાસ્યનિબંધો વર્ગખંડમાં વાંચો.
- હાસ્ય માટેના ઉચ્ચિત એસ.એમ.એસ.નો સંગ્રહ કરો.
- હાસ્યકથા મેળવી તેનું નાટ્યરૂપાંતર કરો અને ભજવો.
- સામયિકોમાં અને અન્યત્ર પ્રગટ થતા જોક્સ મેળવી તે રજૂ કરવાની સ્પર્ધા ગોઠવો.
- જ્યોતીન્દ્ર દવે તથા બકુલ ત્રિપાઠીના હાસ્યનિબંધો મેળવી વાંચવા.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- વાત સાદી હોય કે ગહન હોય, લેખક એને કેવી હળવાશથી કહી શકે છે અને એ દ્વારા કેવી સરસ રીતે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે તે નીચેનાં ઉદાહરણોથી સમજવા પ્રયાસ કરો.
 - ‘ખોવાય જ નહિ એવી છત્રી તમે રાખો છો ?’
 - ‘દુકાનેથી લઈને ઘર સુધી પહોંચતા સુધીમાં પણ છત્રી ખોઈ નાખવાના વિકમો મેં એકથી વધુ વાર નોંધાવ્યા છે !’
 - ‘તમે ચાતુર્માસ ઘરે જ રહો... છત્રી ખરોદવી જ નહિ પડે. એટલે પછી ખોવાવાનો પ્રશ્ન જ નહિ રહે !’
- “સાથે ફરે એવો પગારદાર માણસ રાખો.”

અહીં ‘પગાર’ને ‘દાર’ (ધરાવનાર) પ્રત્યય લાગ્યો છે. આપણી ભાષામાં ‘દાર’ પ્રત્યયવાળા બીજા ઘણા શબ્દો છે. જેમકે... જમીનદાર, વગદાર, આબરુદાર, ઈમાનદાર, ધારદાર... આવા બીજા શબ્દોની નોંધ કરો.
- “...પણ આવી સૂક્ષ્મ રીતે જગતમાં કેટલા લોકો વિચારે છે !”

ખોવાયેલી વસ્તુ ફરી મેળવવા માટે તેની મૂળ કિંમત કરતાં વધુ પૈસા ખર્ચ કરવા એ મૂર્ખાઈ છે. છતાં લેખક એ બાબતની પ્રશંસા કરી વ્યંગથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘ઇત્તી’ જેવા વિષયમાં પણ હાસ્ય નિષ્પન્ન થઈ શકે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ હાસ્યનિબંધ છે. ભાષા દ્વારા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની કલાના પ્રસ્તુત પાઠમાંથી વાક્યો પસંદ કરીને ચર્ચા કરવી જેમકે... ‘મારો વિચાર તો મારો આખો બાયોડેટા લખાવવાનો હતો પણ મેં સંયમ રાખ્યો...’ વગેરે. સાહિત્યના અન્ય પ્રકારો કરતાં હાસ્ય નિબંધમાં લેખકની કલાનો કસબ અહીં કેવી રીતે ખીલ્યો છે તે જણાવવું. વિદ્યાર્થીઓને પાઠમાં રજૂ થયેલા પ્રસંગો, તે માટે વપરાયેલાં વાક્યોમાંથી અને વિચારોથી નિષ્પન્ન થતા હાસ્યથી અવગત કરવા.

હાસ્ય જીવન માટે અત્યંત અનિવાર્ય છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી તેઓ હસતાં હસતાં ભણો તેવું વાતાવરણ પૂરું પાડવું.

હાસ્યકલબોની વધતી સંઘા, હાસ્ય નિષ્પન્ન કરતી ટી.વી. પર પ્રસારિત થતી સિસ્ટ્રિયલો, આપણા હાસ્ય લેખકો, હાસ્ય મુશાયરાઓ, હાસ્ય કલાકારો વગેરે વિશે ચર્ચા કરવી. ઇત્તીની આત્મકથા લખાવીને તેની વિશેષતા ચર્ચવી.

વ्याकरण

એકમ 2

સંજ્ઞા, વિશેષજ્ઞા, કિયાવિશેષજ્ઞા અને તેના પ્રકારો

સંજ્ઞા

મિત્રો, ગયા વર્ષે તમે સંજ્ઞાના વિવિધ પ્રકારો ઓળખતાં શીખ્યા હતા. કયા પ્રકારો હતા, તે યાદ છે? આપણો એ પ્રકારો ફરી એક વાર યાદ કરી લઈએ!

જાતિવાચક સંજ્ઞા : જ્યારે કોઈ શબ્દ દ્વારા આખો વર્ગ સૂચવાતો હોય ત્યારે તેને જાતિવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમ કે, વિદ્યાર્થી, ચિત્ર

વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા : જ્યારે કોઈ શબ્દ દ્વારા કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ, પ્રાણી કે પદાર્થ સૂચવાતો હોય ત્યારે તેને વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમ કે, નર્મદા, સાબરમતી, અમૃતા (ઉરી) વગેરે.

દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા : ગણી ન શકાય તેવા પદાર્થને દર્શાવતી સંજ્ઞાને દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા કહેવાય છે. જેમ કે દૂધ, ચોખા વગેરે.

સમૂહવાચક સંજ્ઞા : સંજ્ઞા કોઈ જૂથ કે સમૂહનો નિર્દેશ કરતી હોય ત્યારે તે સંજ્ઞાને સમૂહવાચક સંજ્ઞા કહેવાય છે. જેમ કે, સભા, સેના વગેરે.

ભાવવાચક સંજ્ઞા : ભાવનો નિર્દેશ કરતી સંજ્ઞાને ભાવવાચક સંજ્ઞા કહેવાય છે. જેમ કે, તકલીફ, દયા વગેરે.

કિયાવાચક સંજ્ઞા : કિયા દર્શાવનાર સંજ્ઞાને કિયાવાચક સંજ્ઞા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે, ‘રમવું’ કિયા છે પણ - ‘મને રમવું ગમે છે’માં ‘રમવું’નો સંજ્ઞા તરીકે પ્રયોગ થયો છે. અથવા તેના પરથી બનતો શબ્દ ‘રમત’ કિયા દર્શાવનાર સંજ્ઞા છે.

નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી તમારે સંજ્ઞાઓ અલગ તારવવાની છે. અને બાજુમાં આપેલી જગ્યામાં ફરીથી લખવાની છે. સંજ્ઞા ઓળખતાં તો અવડશે જ ને !

1. વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે. _____, _____
2. ગંગાસતી એમ બોલીયાં રે _____
3. દબાયેલું ધૂસરું એના કંઠમાંથી નીકળી ગયું. _____, _____
4. અહીંના રીછ વિશે તો નરેનભાઈ જાણતા જ હશે. _____, _____
5. ઘર એક જ હો એવું, જ્યાં ના હોય દીવાલો _____, _____
6. સ્ટેશન પર તેને તરુણે મોકલેલી એક ચિઠી મળી હતી. _____, _____, _____

‘વैષ્ણવજન’, ‘પીડ’, ‘ગંગાસતી’, ‘ધૂસરું’, ‘કંઠ’, ‘રીછ’, ‘નરેનભાઈ’, ‘ઘર’, ‘દીવાલો’, ‘સ્ટેશન’, ‘તરુણ’, ‘ચિઠી’ - સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ છે. આ સંજ્ઞાઓ જોતાં જ્યાલ આવ્યો હશે કે ‘વैષ્ણવજન’, ‘કંઠ’, ‘રીછ’ વગેરે જાતિવાચક સંજ્ઞા છે, ‘પીડ’ ભાવવાચક સંજ્ઞા છે. ‘ધૂસરું’ એ કિયાવચક સંજ્ઞા છે. તો ‘ગંગાસતી’, ‘નરેનભાઈ’, ‘તરુણ’ વગેરે વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓ છે.

તમને જો વિશેષજ્ઞ યાદ હશે તો તમને થશે કે ‘તરુણ’ શબ્દ - એ વિશેષજ્ઞ છે કે સંજ્ઞા ? ગુજરાતી ભાષામાં ‘યુવાન’નો અર્થ ‘ધરાવતો શબ્દ ‘તરુણ’ ખરેખર તો વિશેષજ્ઞ છે. પરંતુ ‘ચંદ્રનું અજવાણું’ કૃતિમાં દર્શાવાયું છે તેમ જો તે ચોક્કસ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરે ત્યારે તે સંદર્ભે તે વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા છે.

આમ તો તમે ગયા વર્ષ જાતિવાચક, વ્યક્તિવાચક, સમૂહવાચક, ભાવવાચક આદિ સંજ્ઞાઓ તારવી જ હતી.

અહીં આપણો પુનરાવર્તન દ્વારા તેનું દઢીકરણ કરીશું.

નીચેનાં વાક્યોમાંથી જાતિવાચક સંજ્ઞાઓ ઓળખાવો :

- (1) તેનો પુત્ર ગોવિંદ પણ હેર (શહેર) જોવાની લાલચે આવે.
- (2) ઇત્તી ન ખોવાય એ માટે મેં કશા ઉપાયો કર્યા જ નથી એવું ન કહેવાય.
- (3) રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર, યુવાન તું.

(4) જંગલવાસીઓએ રામજીભાને પોતાના પ્રેમ, મિત્રભાવનાથી ભીસવા માંડ્યો.

(5) કાઠાં વર્ષોમાં જીવલાની સ્થિતિ બહુ કૃપરી થઈ ગયેલી.

ઉપરના વાક્યમાંથી માત્ર જાતિવાચક સંજ્ઞા જ તારવવાની છે. તારવી શક્યાને ? ચાલો, સાથે તપાસીએ : પુત્ર, હેર (શહેર), છત્રી, ઉપાય, સંહાર, જંગલવાસી, વર્ષ, સ્થિતિ. બસ, આટલા જ. જો વધારે સંજ્ઞા તારવી હોય તો તપાસી જુઓ, એ સંજ્ઞા વ્યક્તિવાચક કે ભાવવાચક તો નથી ને !

વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓ ઓળખી શકો ને! ચાલો, નીચેનાં વાક્યોમાંથી વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા ઓળખો અને તેને વર્તુળ કરો :

(1) ગોવિંદે ભાવળનાં દાતણ કાપી આપ્યાં.

(2) લ્યો, હવે આહવાની વાત કરું.

(3) મારગાની ધૂળને ઢેઢોળી પૂછે, મારા માધવને દીકો છે ક્યાંય?

(4) ગાંધીજી માંદગીને લગભગ અપરાધ ગણતા.

(5) ગંગાસતી એમ બોલીયાં રે, પાનબાઈ જેને વચ્ચનુંની સાથે વેવાર રે.

દાતણ, ધૂળ, માંદગી વગેરે સંજ્ઞાને તો પસંદ નથી કરી ને! કારણ કે આ જાતિવાચક અથવા ભાવવાચક સંજ્ઞા છે. ઉપરનાં વાક્યોમાં ગોવિંદ, આહવા, માધવ, ગાંધીજી, ગંગાસતી તથા પાનબાઈ - આ વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓ છે.

વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓ તારવવાનું ખૂબ સરળ લાગે, નહીં! ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેની સાથે અપાયેલાં વિકલ્પોમાંથી કયો વિકલ્પ વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા નથી, તે જણાવો.

(1) ધરમપુરથી પાંચેક માઈલ દૂર મરધમાળ ગામે રાનીપરજ કોમના જીવલા નામના ઝેડૂત પાસે અમારું લેણું નીકળે.

(ક) ધરમપુર (ખ) માઈલ (ગ) મરધમાળ (ધ) રાનીપરજ

(2) ભરુચીનાકાથી બોરભાઈ થઈને આગળ જતાં આવતી બેખડવતી નર્મદાને કારણે અંકલેશ્વર મારી પ્રિયા જગ્યા છે.

(ક) ભરુચીનાકા (ખ) બોરભાઈ (ગ) બેખડવતી (ધ) નર્મદા

(3) કનોજ અને આનંદ વિરાટબાબુને મૂકવા ગેસ્ટહાઉસ જાય છે.

(ક) કનોજ (ખ) આનંદ (ગ) વિરાટબાબુ (ધ) ગેસ્ટહાઉસ

(4) છત્રી લેવા અમદાવાદથી રાજકોટ તો શું રચિયા જવું પડે તો પણ જવું જોઈએ.

(ક) છત્રી (ખ) અમદાવાદ (ગ) રાજકોટ (ધ) રચિયા

(5) જમણી તરફના સામા પ્રવાહે જાઉં તો કબીરવડ, નારેશ્વર, જબલપુર ને અમરકંટક સુધીના તમામ મદેશો ફરી વળું.

(ક) પ્રવાહ (ખ) કબીરવડ (ગ) નારેશ્વર (ધ) અમરકંટક

ધ્યાનથી વાંચીને વિકલ્પો પસંદ કરજો. તમારે એ વિકલ્પ પસંદ કરવાના છે, જે વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા નથી. બરાબર ? ચાલો તો ઉત્તર જોઈએ. 1. (ખ) માઈલ, 2. (ગ) બેખડવતી, 3. (ધ) ગેસ્ટહાઉસ 4. (ક) છત્રી, 5. (ક) પ્રવાહ (નોંધ : કોશ અનુસાર 'આનંદ' ખરેખર ભાવવાચક સંજ્ઞા છે. પરંતુ અહીં 'ભૂલી ગયા પછી કૃતિ' સંદર્ભ તે વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા છે.)

આ 'પ્રવાહ' વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા નથી. બરાબર. તો એ કઈ સંજ્ઞા હશે? 'પ્રવાહ' સંજ્ઞાનો પ્રકાર કેવી રીતે વિચારશો? તમને યાદ હશે કે જે સંજ્ઞા અગણ્ય હોય તેને દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા કહેવાય છે. યાદ છે ને, કે બીજા ઉદાહરણ જોવા છે?

1. જીવલો કહે, 'પોયરા, દાળ, ચોખા આપું તો ખીચડી બનાવી લાખ.'

2. વસિયતનામું લખી, કરો જળ પર સહી-સિક્કા.

ઉપરનાં પહેલા વાક્યમાં 'જીવલો', 'પોયરા', 'દાળ', 'ચોખા', 'ખીચડી' - આ પાંચ સંજ્ઞાઓ છે. તેમાં 'જીવલો' વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા છે, 'પોયરા' જાતિવાચક સંજ્ઞા છે. પણ 'દાળ', 'ચોખા', 'ખીચડી' - આ દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા છે. બીજા વાક્યમાં 'વસિયતનામું', 'જળ', 'સહી', 'સિક્કા' - આ ચાર સંજ્ઞાઓ છે. જેમાં 'વસિયતનામું' 'સહી' તથા 'સિક્કા' - એ ત્રણ જાતિવાચક સંજ્ઞાઓ છે. પણ 'જળ' દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા છે. હવે, દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા યાદ આવી ગઈ? સ્વાધ્યાય કરી

જોઈએ? ચાલો, નીચેનાં વાક્યોમાંથી દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞાઓ તારવીને બાજુમાં આપેલી જગ્યામાં લખો.

1. સુશીની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. _____
2. એની બાજુમાં ચા બનાવવાનો સામાન હતો. _____
3. યમુનાનાં વેણુ તમે મુંગા છો કેમ ? _____
4. સોંઘરતના એ જમાનામાં દસ રૂપિયે હારો ભાત, અને એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુઓ. _____
5. એમ ત્રણ જડા શીરો ખાવા બેઠા. _____

આ વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો અને વિચારો કે કઈ સંજ્ઞા અગણ્ય - દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞાના જૂથમાં આવી શકે? સાથે શોધીએ ? 1. આંસુ, 2. ચા, 3. વેણુ, 4. ભાત, 5. શીરો. તમને થશે કે ‘આંસુ’ દ્રવ્યવાચક કહેવાય ? એ ગણી ન શકાય ? ગણાય તો આંસુનાં ‘ટીપાં’ હોય તે. પણ કોઈ રોતું હોય તો તેનાં વહેતાં આંસુ ગણી શકશો ?

જે સંજ્ઞા ‘અગણ્ય’નો નિર્દેશ કરે તે દ્રવ્યવાચક કહેવાય. પણ જ્યારે ગણવાની વાત જ ન હોય, જે સંજ્ઞા દ્વારા કોઈ જૂથ સૂચવાતું હોય તેને સમૂહવાચક સંજ્ઞા કહેવાય. તમને યાદ છે ગયા વર્ષે તમે ‘ધણ’, ‘ભારો’, ‘મૂડી’ વગેરે જેવી સમૂહવાચક સંજ્ઞાઓ વિશે ભણ્યા હતા. કેટલાંક વાક્યોમાંથી સમૂહવાચક સંજ્ઞા શોધવાની હોય તો તમે શોધી શકશો ?

નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી સમૂહવાચક સંજ્ઞાઓ તારવીને તેને વર્તુળ કરો.

- (1) લળી લળીને હેત કરતા વાંસનાં ઝુંડનાં ઝુંડ.
- (2) ભણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઈકોતેર તાર્યાં રે.
- (3) એણે એક સુરતી ફુટુંબને બચાવી લીધું.
- (4) સેમ્યુઅલ બટલરે એક આદર્શ સમાજ વિશે કલ્પના કરેલી.
- (5) મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.

સમૂહવાચક સંજ્ઞા ઓળખી શક્યા છો ને! જવાબોની ખાતરી કરી લઈએ? (1) ઝુંડ (2) કુળ (3) ફુટુંબ (4) સમાજ (5) (ભજન) મંડળી. આ શબ્દોના અર્થ જોતાં તેનો ‘સમૂહ’નો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જશે. ઝુંડ - જૂથ, ટોળું ; કુળ - વંશ; ફુટુંબ - ધરનાં માણસોનો સમૂહ ; સમાજ - સમુદ્ધાય; મંડળી - ટોળી. સમૂહને દર્શાવનાર આ સંજ્ઞાઓ સમૂહવાચક સંજ્ઞાઓ છે. આ અર્થો ઉપરથી તમને એ પણ ખ્યાલ આવશે કે સમૂહ, સમુદ્ધાય, વંશ, જનતા વગેરે જેવી સંજ્ઞાઓ પણ સમૂહ દર્શાવે છે. તમે આવી અન્ય સમૂહવાચક સંજ્ઞાની યાદી બનાવી શકો. મૂળ અંગ્રેજીના પણ હાલમાં ગુજરાતીમાં સહજ રીતે વપરાતા શબ્દો, ગ્રૂપ, ટીમ વગેરે સમૂહવાચક સંજ્ઞા જ છે.

તમને ભાવવાચક સંજ્ઞાઓ યાદ છે ને! ભાવનો નિર્દેશ કરતી સંજ્ઞા તે ભાવવાચક સંજ્ઞા. નીચે આપેલાં વાક્યોમાં વિવિધ સંજ્ઞાઓ છે. તેમાંથી ભાવવાચક સંજ્ઞા ઓળખો અને ફરીથી લખો.

- (1) જીવલાની અજ્ઞાન વફાદારી હું મૂક સાક્ષીની જેમ જોયા કરતો. _____
- (2) એનો ગરીબડો પુત્ર, ખુદ દરિદ્રતાને પણ શરમ આવે એવો. _____, _____
- (3) બધે છે આર્ડ્રતા છાઈ તેમાં કેં ભળવું ભલું. _____
- (4) લળી લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝુંડનાં ઝુંડ. _____
- (5) અજ્ઞાન રાની પરજ ખેડૂતો લાચારી અનુભવે. _____

ભાવવાચક સંજ્ઞા ઓળખી શક્યા? મદદની જરૂર લાગે છે? ચાલો, સાથે જોઈએ. વાક્ય (1) માં ‘અજ્ઞાન’ કે ‘મૂક’ તો વિશેખણ છે. ભાવનો નિર્દેશ કરતી સંજ્ઞા કઈ છે? ‘વફાદારી’. ખ્યાલ આવ્યો? ચાલો, તો બાકીનાં વાક્યો ફરીથી વાંચો. ઉત્તર શોધો. સાથે જોઈએ? (2) દરિદ્રતા, શરમ (3) આર્ડ્રતા (4) હેત (5) લાચારી. ભાવવાચક સંજ્ઞા સ્પષ્ટ થઈ છે ને! તમારા પાઠ્યપુસ્તકના પહેલા જ કાવ્ય ‘વૈષ્ણવજન’ વાંચીને તેમાં કઈ કઈ ભાવવાચક સંજ્ઞાઓ છે. તે ઓળખી અલગ તારવો.

ગયા વર્ષ લેખન, મારણ, તાઢન, સ્મરણ, માગડી, ભાળવણી વગેરે જેવી સંજ્ઞાઓ પણ જોઈ હતી. આ સંજ્ઞાઓ દ્વારા કિયા સૂચવાય છે તેથી તે કિયાવચક સંજ્ઞા તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ જોયું હતું. આ વર્ષે પણ તમારા પાઠ્યપુસ્તકના ‘ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ’માંથી આવી સંજ્ઞાઓ જોઈએ. જેમ કે,

- એમાં બચત શી રીતે થાય ?
- બા મને ઉધરાણીએ મોકલે.
- બે ગ્રાણ વર્ષમાં પૈસા વસૂલ કરશે તેવી જીવલાને શ્રદ્ધા હતી.
- શાહુકારો દ્વારા રાંકડી, ભોળી પ્રજાનું શોખણ થતું.
- મને થયું મારું ભણતર, મારા ગાંધીવાદી વિચારો - બધું દંબ ?

ખરેખર તો કિયાવાચક સંજ્ઞાનો અભ્યાસ વધુ ઊંડાણ માંગે તેમ છે. જેમ કે, ‘લખવું’ ધ્યાતુ પરથી લેખ, લેખક, લેખન, લેખણ, લેખિકા, લખાણ વગેરે જેવી અનેક સંજ્ઞા બને. પણ એ બધી જ સંજ્ઞા કિયાવચક સંજ્ઞા ન કહી શકાય. જેમ કે, ‘લેખન’ કિયાવાચક સંજ્ઞા છે. પરંતુ ‘લેખક’ કર્તૃવાચક - જીતિવાચક સંજ્ઞા બને છે. આ કક્ષાએ કિયાવાચક સંજ્ઞાની આટલી વિગતે ચર્ચા મુંજવી શકે. તેથી આ વર્ષે સંજ્ઞાના આ પ્રકારને માત્ર નોંધ લેવા પૂરતો જ મર્યાદિત રાખ્યો છે.

અહીં નીચે આપેલાં વાક્યોમાં અધોરેખા દ્વારા કેટલીક સંજ્ઞા સૂચવાઈ છે. તમારે આ અધોરેખિત સંજ્ઞાનો માત્ર પ્રકાર ઓળખવાનો છે. તમે ઓળખી શકશો ને?

- (1) સુશી ટેલિફોન પાસેથી ખસી ગઈ.
- (2) રાજકોટ જવા-આવવાના બસભાડાના ઓછામાં ઓછા બસો પચાસ રૂપિયા થાય.
- (3) એનો ગરીબો પુત્ર, ખુદ દરિદ્રતાને પણ શરમ આવે એવો.
- (4) આજે દાસકાકા ફરી હિસાબ કરશે.
- (5) ગોવિંદ વાડામાંથી વાલોળ અને રીગણા લઈ આવ્યો.

તમે આ સંજ્ઞાના પ્રકાર ઓળખી જ શકશો તેની ખાતરી છે. તેથી ઉત્તર આપ્યા નથી.

આપણે સંજ્ઞાના વિવિધ પ્રકાર જોયા. વાક્યોમાં એકથી વધુ સંજ્ઞાઓ હોઈ શકે છે, તે હવે તમે જાણો છો. આ સંજ્ઞાઓને તારવી તેનો પ્રકાર ઓળખવાનો પ્રયાસ કરી શકો?

ઉદાહરણ :

- (1) ભણે નરસૈંયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઈકોતેર તાર્યા રે
નરસૈંયો - વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા, દરશન - ભાવવાચક સંજ્ઞા, કુળ - સમૂહવાચક સંજ્ઞા
- (2) હિંમતથી એ તરુણ સાથે બીજા શહેરમાં ભાગી જવા નીકળી હતી.
હિંમત - ભાવવાચક સંજ્ઞા, તરુણ - વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા (કૃતિ સંદર્ભ અનુસાર).
શહેર - જીતિવાચક સંજ્ઞા.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કોઈપણ કૃતિઓમાંથી દસ-પંદર વાક્યો લઈ આ રીતે સંજ્ઞાઓ તારવી તેના પ્રકારો ઓળખી જુઓ. સંજ્ઞાની વિભાવના એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

વિશેષજ્ઞા

મિત્રો, તમે ધોરણમાં આવ્યાં છો. તમે ગયા વર્ષે ધોરણમાં ભણતાં હતાં. તમારું પરિણામ આવ્યું હશે, એવી આશા છે. - શું થયું ? ન સમજાયું ? ચાલો, આ જ વાત ફરી એકવાર-

મિત્રો, તમે દસમા ધોરણમાં આવ્યાં છો. તમે ગયા વર્ષે નવમા ધોરણમાં ભણતાં હતાં. તમારું સારું પરિણામ આવ્યું હશે એવી આશા છે. - હવે સમજાયું ? શું ફેર પક્યો ? બીજ વાર વાત કરી એમાં દસમા, નવમા, સારું જેવા શબ્દો ઉમેરાયા... વિશેષજ્ઞા ઉમેરાયાં તેથી અર્થ સ્પષ્ટ થયો.

વિશેષજ્ઞ એટલે માત્ર વધારાનો અર્થ આપનાર જ ઘટક નહીં, પણ સંજ્ઞાના અર્થને વધુ ચોક્કસ કરનાર ઘટક. ગયા વર્ષે આપણે વિશેષજ્ઞ વિશે આવી બાબતોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, યાદ છે ને!

નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. આ વાક્યોમાં એકથી વધુ વિશેષજ્ઞ છે. વાક્યો સાથે અપાયેલા વિકલ્પોમાંથી વિશેષજ્ઞ ન હોય તેવો વિકલ્પ જગ્ઝાવવાનો છે. એટલે કે વિશેષજ્ઞ ઓળખીને જે વિકલ્પ વિશેષજ્ઞ નથી તે શોધો.

1. મને એક નાની, નાજુક, શ્યામલ છત્રી ગમી.

(ક) મને (ખ) એક (ગ) નાજુક (ધ) શ્યામલ

2. બોરડી પરથી સરસ મજાનાં મીઠાં રાંદેરી બોર પાડ્યાં.

(ક) બોરડી (ખ) સરસ (ગ) મીઠાં (ધ) રાંદેરી

3. નાનકડી પાતળી પથારીમાં, વેરણછેરણ પુસ્તકો અને બાજુમાં થોડો સામાન હતો.

(ક) નાનકડી (ખ) વેરણછેરણ (ગ) થોડો (ધ) સામાન

4. મોટા શહેરની ગીય વસ્તીમાં આવેલી એકદમ ગંદી સસ્તી હોટલ.

(ક) મોટા (ખ) વસ્તી (ગ) ગંદી (ધ) સસ્તી

5. સુંદર નવપલ્લવિત વૃક્ષ ઊગી જવાની એ તીવ્ર પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

(ક) સુંદર (ખ) નવપલ્લવિત (ગ) તીવ્ર (ધ) પ્રતીક્ષા

ઉત્તર જોઈએ ? 1 (ક) મને, 2 (ક) બોરડી, 3 (ધ) સામાન, 4 (ખ) વસ્તી, 5 (ધ) પ્રતીક્ષા.

તમે ‘વિશેષજ્ઞ’ સાથે તેના પ્રકાર વિશે પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેના પ્રકારો વિશે બહુ યાદ નથી આવતું ? વાંધો નહીં. ચાલો, ફરી એકવાર એ પ્રકારો પર નજર નાખી લઈએ. બધું યાદ આવી જશે.

પ્રકાર	કાર્ય		ઉદાહરણ
અર્થગત પ્રકાર	ગુણવાચક વિશેષજ્ઞ	વિશેષ્ય (સંજ્ઞા)ના આકાર, કદ, રંગ, ગુણ, કાર્ય આદિનો નિર્દેશ	લાંબુ, ત્રિકોણ, ચાલાક, જંગલી, વિવેકી વગેરે.
	સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ	સંખ્યાવાચક	એક, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ડાન, કોડી (૨૦)
		ક્રમિક સંખ્યાવાચક	પહેલું, ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું
		માત્રાસૂચક	ખૂબ, તદ્દન, સફળ, તમામ, સર્વ, સાવ
		આશરેવાચી	અંદાજે, શુમારે, અડસહે (આશરે સંખ્યા બારેક, પચાસેક
રચનાગત પ્રકાર	સર્વનામ	પુરુષવાચક, સમયવાચક...વગેરે	આપણું, તેમનું, ક્યારનું, કોઈક આદિ
	સંબંધવાચક	સંજ્ઞા+ -નો, -ની, -નું, -ના -નાં...	કારની ઝડપ, બારણાનો રંગ.
પ્રકાર	વિકારી	વિશેષ્યના લિંગ-વચન અનુસાર બદલાય	ઉંચું ટેબલ, ઉંડો ખાડો ઉંચી છોકરી, ઉંડી ખીંચ.
	અવિકારી	વિશેષ્ય (સંજ્ઞા)ના લિંગ-વચન અનુસાર ન બદલાય.	હોંશિયાર વિદ્યાર્થી, સુંદર શાળા હોંશિયાર વકીલ, સુંદર બાગ

નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં ગુણવાચક વિશેષજ્ઞ પ્રયોજયેલું છે. તમે તે વિશેષજ્ઞ શોધી શકશો?

વિકલ્પની જરૂર છે? ભલે, વાક્ય સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી ગુણવાચક વિશેષજ્ઞ શોધો.

1. મોહ માયા વ્યાપે નહીં તેને, દઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે.
(ક) મોહ (ખ) માયા (ગ) દઢ (ઘ) વૈરાગ્ય
2. સાંકડી પરસાળમાંથી બહાર નીકળતાં સુશી ટેલિફોન પાસે અટકી ગઈ.
(ક) સાંકડી (ખ) પરસાળ (ગ) સુશી (ઘ) ટેલિફોન
3. નાની બહેનનાં લગ્ન વખતે આર્થિક સંકડાશને કારણો ખેતર વેચી દેવું પડ્યું.
(ક) બહેનના (ખ) વખતે (ગ) સંકડાશ (ઘ) આર્થિક
4. શીલવંત સાધુને વારેવારે નમીએ
(ક) શીલવંત (ખ) સાધુને (ગ) વારેવારે (ઘ) નમીએ
5. ઊડતું આવે જો અહીં મોરપીછે તો તો અમે, સાચવશું સુંવાળા રંગ.
(ક) ઊડતું (ખ) અહીં (ગ) સુંવાળા (ઘ) રંગ

ઉપરનાં વિકલ્પોમાં એક જ વિકલ્પ વિશેષજ્ઞ ધરાવે છે. ઉત્તર શોધવા સરળ છે ને! ઉત્તર જોઈએ?

- 1 (ગ) દઢ, 2 (ક) સાંકડી, 3 (ઘ) આર્થિક, 4 (ક) શીલવંત 5 (ગ) સુંવાળા. આ તમામ વિશેષજ્ઞો ગુણવાચક વિશેષજ્ઞ છે. તેની નોંધ લેશો.

હવે નીચેનાં વાક્યો જુઓ. આ વાક્યોમાં સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે. આ વિશેષજ્ઞ ધરાવતો વિકલ્પ શોધો.

1. ઉધરાણીએ જઈએ ત્યારે સાથે બે-ત્રણ મિત્રો હોય.
(ક) ઉધરાણી (ખ) સાથે (ગ) બે-ત્રણ (ઘ) મિત્ર
2. ગોવિંદને મોકલી ગાયનું પાશેર ધી મંગાવ્યું.
(ક) ગોવિંદ (ખ) પાશેર (ગ) ગાયનું (ઘ) ધી
3. કેટકેટલાં લોકો અહીં આવે ફોન કરવા !
(ક) કેટકેટલાં (ખ) લોકો (ગ) અહીં (ઘ) ફોન
4. આઠે પહોર મનમસ્ત થઈને રેવે, જેને જાગી ગયો તૂરિયાનો તાર રે
(ક) આઠે (ખ) પહોર (ગ) હરફ (ઘ) અરધોપરધો

વિકલ્પો ધ્યાનથી વાંચજો, તો જ સાચો ઉત્તર મળશે. કારણ કે વિકલ્પોમાં ‘ગાયનું’, ‘તૂરિયાનું’ જેવાં સંબંધવાચક વિશેષજ્ઞ કે ‘તમારો’ જેવાં સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ પણ છે. ઉપરના વાક્યોમાં સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ ધરાવતા વિકલ્પો જોઈએ તો - 1. (ગ) બે-ત્રણ, 2. (ખ) પાશેર, 3. (ક) કેટકેટલાં, 4. (ક) આઠે, 5. (ઘ) અરધોપરધો. સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞો શોધી શક્યા હશો. આવાં અન્ય કેટલાંક વાક્યો જોઈએ, જેમાં સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ પ્રયોજયાં છે.

1. સકળ લોકમાં સહૃને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે
2. જીવલાના ત્યાંથી બે થેલીઓ ભરીને શાકભાજી લઈ આવ્યો.
3. હું એ વખતે દસમા ધોરણમાં ભણ્યું.
4. આ સર્વ અનિશ્ચિતતાઓનો અંત આવી જશે.
5. આપણે થોડી વાતો કરીએ.

ઉપરનાં વાક્યોમાં જોઈ શકશો કે ‘બે’ સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે તો ‘દસમા’ એ કંમિક સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે. તો ‘સકળ’, ‘સર્વ’, ‘થોડી’ - વગેરે માત્રાસૂચક સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે. સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞના આ પેટાપ્રકારની પણ તમે નોંધ લીધી હશો.

તમને ઘ્યાલ છે કે વિશેષજ્ઞનો એક પ્રકાર સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ છે. નીચેનાં વાક્યોમાં સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ પ્રયોજયાં છે. આ વિશેષજ્ઞ શોધીને લખી શકો ને !

- (1) આપજા દેશમાં આવા સાધકોની સંખ્યા ઓછી નથી. _____
- (2) ઘરેથી પોતાનું તમામ પગેરું ભૂસીને તે ચાલી નીકળી હતી. _____
- (3) એમણે અમારી ટૂકડી જોઈને ટૂંકો રસ્તો લીધો હશે. _____
- (4) પેલો ગુલમહોર કેવો ખીલ્યો છે ! _____
- (5) હું ત્યાં હાજર હોત તો તારી પ્રશંસા સાંભળીને ધન્ય થઈ જત. _____

સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ શોધવા વાક્યો ધ્યાનથી વાંચજો. ‘તમામ’, ‘ટૂંકો’ વગેરે વિશેષજ્ઞ છે, પણ સાર્વનામિક નથી. તો ‘એમણે’, ‘હું’ વગેરે સર્વનામ છે, પણ વિશેષજ્ઞ નથી. બરાબર ને ! તો સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ શોધ્યાં ? સાથે જોઈએ ? (1) આપજા, (2) પોતાનું, (3) અમારી, (4) પેલો, (5) તારી.

વધુ અત્યાસઅર્થે સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞો ધરાવતાં કેટલાંક વાક્યો નીચે આપ્યાં છે. તેમાંથી સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞો તારવો.

- હું તમારી રાહ જોઉં છું.
- એની આંખો ચમકી ઊઠી.
- તેમની વાત મને સાચી લાગી.
- પણ તારા પખ્યા આમ એકએક આવ્યા ?
- એ ઝડપથી પોતાની ખોલીમાં ઘુસી ગઈ.

સર્વનામ અને સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞોને ધ્યાનપૂર્વક અલગ રાખજો.

વિશેષજ્ઞો તારવવામાં મુંજવાળ ઊભી કરે તેવાં વિશેષજ્ઞ એટલે સંબંધવાચક વિશેષજ્ઞ. કારણકે એ વિશેષજ્ઞ પોતે પણ મૂળભૂત રીતે તો સંજ્ઞા હોય છે. યાદ છે ને ! ‘નદીનું કોતર’, ‘કાનનું કુંડળ’, ‘પડખેનાં ગીરનાં જંગલ’ - આ અને આવાં અનેક ઉદાહરણ જોયાં હતાં. ‘-ન’ પ્રત્યય દ્વારા બે સંજ્ઞાઓ જોડાય છે. જેમ કે, ‘કોતર’ સંજ્ઞા વિશેષ્ય તરીકે પ્રયોજયું છે અને ‘-નું’ પ્રત્યય લાગવાને કારણે ‘નદી’ સંજ્ઞા વિશેષજ્ઞ તરીકે પ્રયોજાઈ છે. યાદ આવ્યું ને ! તો અન્ય કેટલાંક વાક્યો જોઈએ.

- (1) બાપુ શાહુકારીનો ધંધો કરતા.
- (2) દોરીનો છેડો બારણે બાંધ્યો છે.
- (3) કાંસાના તાંસળામાં લાકડાના તવેથાથી આવડે એવો શીરો મેં બનાવ્યો.
- (4) જીવલાના કુટુંબની કરુણ દશા છતાં મૂક સાક્ષી જેવો હું માત્ર જોયા કરતો.
- (5) રીંછના હાથના પંજા આપજા મોં પર વાગી ગયા તો ભારે જોખમ.

આ વાક્યોમાંથી સંબંધવાચક વિશેષજ્ઞ શોધી શક્યા ? સાથે જોઈએ.

1. શાહુકારીનો ધંધો
2. દોરીનો છેડો
3. કાંસાનું તાંસળું, લાકડાનો તવેથો
4. જીવલાના કુટુંબની (કરુણ) દશા
5. રીંછના હાથના પંજા

ઉપરોક્ત વાક્યમાં કરુણ, મૂક, આપજા, ભારે વગેરે જેવાં અન્ય વિશેષજ્ઞ તો છે જ. પણ ઉપર તારવેલાં સંબંધવાચક વિશેષજ્ઞ સ્પષ્ટ થઈ ગયાં હશે.

વિશેષજ્ઞની સમજ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે ? ચાલો, એક રમત રમીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. વાક્યમાં

આવી શકતાં વિશેષજ્ઞ વાક્યને અંતે કૌંસમાં આખ્યાં છે. તમારે એ વિશેષજ્ઞને યોગ્ય સ્થાને, તેના યોગ્ય વિશેષ્ય પહેલા મૂકવાનાં છે. ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટતા થશે.

ઉદાહરણ : હું શહેરના સ્ટોરમાં છત્રી લેવા ગયો. (જાણીતું)

ઉત્તર : હું શહેરના જાણીતા સ્ટોરમાં છત્રી લેવા ગયો.

ઉદાહરણ અનુસાર વાક્યમાં યોગ્ય સ્થાને વિશેષજ્ઞ પ્રયોજવાનું છે.

1. જીવલા ઉપર ઉધરાણી થાય. (કડક)
2. એ પ્રજા જમીનમાં થોડું ઘણું પકવે. (રાંકડી, ઉજ્જવલ)
3. દશેરના દિવસે અહંકારનો વધ કરવાનો છે. (આપણાં)
4. અહંકાર પરિવારોને પજવે છે. (અસંખ્ય)

ઉત્તરોની ખાતરી કરવી છે ? જરૂર તો નથી લાગતી, ખરુંને! છતાં...

1. કડક ઉધરાણી
2. રાંકડી પ્રજા, ઉજ્જવલ જમીન
3. આપણા અહંકારનો વધ
4. અસંખ્ય પરિવારો

હવે, વિશેષજ્ઞની સમજ અને તેના પ્રકારો સ્પષ્ટ થઈ ગયા હશે. નીચે કેટલાંક વાક્યો આખ્યાં છે. તેમાંથી તમે પહેલાં વિશેષજ્ઞ શોધો અને ત્યારબાદ તેના પ્રકાર ઓળખાવો. આટલું તો કરી જ શકાશે. તો નીચેનાં વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો અને વાક્યમાં હોય તે બધાં જ વિશેષજ્ઞને વર્તુળ કરો.

1. આ નાની બારીમાંથી ખૂબ સુંદર દેખાય છે એ.
2. જરા ઊંઘું હો પાત્ર, કટોકટ નહીં માંગુ.
3. મુઠી ચણા કે ધાણી, ઝરણાનું મીઠું પાણી,
ઘેઘુરની ઘટામાં આઠે પ્રહર ઉજાણી.
4. આવી અંધ વફાદારીને વરેલા, શોષિત દરિદ્રનારાયણની કરુણ દશા જોઈને મારું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું.
5. નાનકડી અંધારી ખોલી એના અજવાળાથી ઝાકમજોળ થઈ ગઈ છે.

તો ઉપરનાં વાક્યમાં વિશેષજ્ઞ શોધો, વર્તુળ કરો અને તેનો પ્રકાર શોધો. સહેલું છે ને!

કિયાવિશેષજ્ઞ

તમે વિશેષજ્ઞ વિશે ભણી ગયાં છો. તમે જાણો છો કે જે નામના, સંજ્ઞાના અર્થમાં વધારો કરે, ચોકસાઈ ઉમેરે તે વિશેષજ્ઞ છે. તો કિયાવિશેષજ્ઞ શબ્દ સાંભળતા એ જ વિચાર આવે કે જે કિયાના અર્થમાં વધારો કરે તે કિયાવિશેષજ્ઞ. પણ તમે વિચારો કે કિયાના અર્થમાં વધારો કરવો એટલે શું ? નવમા ધોરણમાં તમે સમજ્યા હતા કે સંજ્ઞાના અર્થમાં ગુણા, આકાર, કદ, સંખ્યા આદિના અર્થ ઉમેરવાનું કાર્ય કરે તે વિશેષજ્ઞ. તો કિયાવિશેષજ્ઞ કિયાના અર્થમાં શું ઉમેરવાનું કાર્ય કરતું હશે ? ચાલો, નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

1. મોટાભાઈ દોડે છે.
2. મોટાભાઈ સવારે દોડે છે.
3. મોટાભાઈ બગીચામાં દોડે છે.
4. મોટાભાઈ ઝડપથી દોડે છે.
5. મોટાભાઈ સવારે બગીચામાં ઝડપથી પાંચ રાઉન્ડ દોડે છે.

આ વાક્યો વાંચતા તમને શું સરખું લાગ્યું અને શું ન લાગ્યું ? બધાં જ વાક્યોમાં દોડવાની વાત છે. બીજા વાક્યમાં દોડવાનો સમય દર્શાવાયો છે. ત્રીજા વાક્યમાં દોડવાનું સ્થાન દર્શાવાયું છે. ચોથા વાક્યમાં દોડવાની રીતનો નિર્દેશ છે અને પાંચમા વાક્યમાં આ બધી બાબતો ઉપરાંત પાંચ રાઉન્ડ - ગણતરી - માપ - માત્રાનો પણ નિર્દેશ છે. એટલે કે, ક્યારે દોડે છે, ક્યાં દોડે છે. કેવી રીતે દોડે છે વગેરે વાતો છે. બરાબર ? મુજ્ય વાત તો દોડવાની છે, પણ બીજી વિગતો દ્વારા દોડવાની કિયા સાથે સંકળાતા સંદર્ભોનો નિર્દેશ થાય છે. કિયાના સમય, રીત, માત્રા, સ્થળ, અભિગમ, હેતુ, કારણ વગેરે જેવા સંદર્ભગત અર્થ ઉમેરનાર ઘટકોને કિયાવિશેષજ્ઞ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ચાલો, આ વાતને થોડી જુદી રીતે સમજાએ. નીચેનું વાક્ય વાંચો.

હું નહીં આવી શકું.

- આ વાક્યમાં ન આવી શકવાની વાત રજૂ થઈ છે. પણ જો આ વાક્યમાં આપણે અન્ય શબ્દો ઉમેરીએ તો શું કિયાના અર્થમાં કાંઈ ફેર પડે છે ?

હું આજે નહીં આવી શકું.

હું હમણાં નહીં આવી શકું.

હું કદી નહીં આવી શકું.

તમે જોઈ શકો છો કે માત્ર આજે, હમણાં કે કદી - શબ્દો ઉમેરાયા અને સમગ્ર વાક્યાર્થ કેટલો બદલાઈ ગયો ? કિયાના અર્થમાં બદલાવ લાવનાર કારણ એ છે કે અહીં સમયના સંદર્ભ બદલાયા છે. કિયાના સમયનો સંદર્ભ દર્શાવવનારા આ શબ્દો કિયાવિશેષજ્ઞ છે.

નીચનાં વાક્યો વાંચો.

અ	બ
1. અમે પાછા જવાના હતા.	અમે તરત પાછા જવાના હતા.
2. પચ્ચા તમારું સરનામું શોધતા હતા.	પચ્ચા ઘણા વખતથી તમારું સરનામું શોધતા હતા.
3. નર્મદાએ મને જાગૃત કર્યો છે.	નર્મદાએ મને હરહંમેશ જાગૃત કર્યો છે.
4. અમારી છત્રી એમ તૂટી ન જાય.	અમારી છત્રી એમ વરસદિવસમાં તૂટી ન જાય.
5. બા બિચારી વૈતરું કરતી.	બા બિચારી રાતદિવસ વૈતરું કરતી.

વિભાગ ‘અ’ અને વિભાગ ‘બ’ નાં વાક્યો વાંચો. શો તફાવત છે, ખ્યાલ આવે છે? વિભાગ ‘બ’ નાં વાક્યોમાં કયા શબ્દો ઉમેરાયા છે ? 1. તરત 2. ઘણા વખતથી 3. હરહંમેશ 4. વરસદિવસમાં 5. રાતદિવસ. તમે સમજી શકો છો કે આ બધા જ શબ્દો સમય દર્શાવે છે. આ શબ્દોના પ્રયોગથી કિયાના સમયના સંદર્ભ અર્થ બદલાય છે. તેથી આ શબ્દો સમયવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ કહી શકાય.

1. હવે એ જયહિંદ હોટલમાં રહેતી હતી.
2. એ સલાહો હું પાંચ મિનિટમાં ભૂલી ગયો.
3. થાક કે કંટાળાની કદી ફરિયાદ નહીં.
4. પ્રિય કવિ રાજેન્દ્ર શુક્ર કાયમ સાથે જ રહે.
5. ટ્રેનના સમયે અને ચિઠી મળી.

સમયવાચક શબ્દ શોધવાનું સહેલું છે ને ! ચાલો, જોઈએ. 1. હવે 2. પાંચ મિનિટમાં 3. કદી 4. કાયમ
5. ટ્રેનના સમયે. શોધી શક્યા હતા ને ! બસ, તમે જે સમયવાચક શબ્દ શોધ્યા તે જ સમયવાચક કિયાવિશેષજા.

ચાલો, આપણે એક રમત રમીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમયસૂચક કોઈ શબ્દ નથી. શું તમે તેમાં સમયવાચક અર્થ ઉમેરી શકો ?

1. અમારી શાળામાં શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
2. દાદા છાપું વાંચે છે.
3. અમે સોમનાથના પ્રવાસે જવાના છીએ.
4. મારી વર્ષગાંઠ આવશે.
5. બા અમને વાર્તા સંભળાવતાં.

તમે જોઈ શકો છો કે દરેક વાક્યમાં તમે એકથી વધારે સમયવાચક શબ્દો ઉમેરી શકો છો. જેમ કે,

- અમારી શાળામાં આજે શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
- ગયા અઠવાડિયે અમારી શાળામાં શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
- એકવાર અમારી શાળામાં શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
- અમારી શાળામાં 15મી ઓગસ્ટે શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.

આ અને આવા અન્ય શબ્દો પણ તમે ઉમેરી શકશો. તમે બાકીનાં વાક્યોમાં આવા સમયવાચક શબ્દો ઉમેરીને જુઓ કે તમે કેટલાં વાક્યો બનાવી શકો છો. તમે આ શબ્દો દ્વારા વાક્યમાં કિયાના સંદર્ભ સમયનો અર્થ ઉમેર્યા છે. એટલે કે તમે સમયવાચક કિયાવિશેષજા પ્રયોજયું છે.

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

અ	બ
1. વેકેશન પૂરું થઈ ગયું.	વેકેશન જલદી પૂરું થઈ ગયું.
2. સુરતમાં કારમાં આગ લાગી.	સુરતમાં કારમાં અચાનક આગ લાગી.
3. આવડી મોટી ઈમારત બની ગઈને ખબરેય ન પડી.	રાતોરાત આવડી મોટી ઈમારત બની ગઈ ને ખબરેય ન પડી.
4. મને કોઈ રસ્તે મળે ને કદી પૂછે કે કેમ છે ?	ઓચિંતુ કોઈ મને રસ્તે મળે ને કદી ધીમેથી પૂછે કે કેમ છે ?
5. સાહેબ કાંઈ પૂછે તો જવાબ આપજે	સાહેબ કાંઈ પૂછે તો જવાબ ફટાફટ આપજે.

આ વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો તો વિભાગ ‘અ’ અને વિભાગ ‘બે’નાં વાક્યોના અર્થમાં કાંઈ ફેર લાગે છે? વેકેશન પૂરું થઈ ગયું અને વેકેશન જલદી પૂરું થઈ ગયું. વેકેશનના દિવસો જલદી વીતી ગયા હોય એવું લાગે છે ? માત્ર ‘પૂરું થવું’ અને ‘જલદી પૂરું’ થવું વચ્ચે જે અર્થનો બેદ પડ્યો તે જલદી શબ્દથી. આ શબ્દ દ્વારા પૂરું થવાની રીતનો નિર્દેશ છે. બીજાં વાક્યોમાં પણ જુઓ ‘આગ લાગવી’ અને ‘અચાનક આગ લાગવી’, ‘મને કોઈ મળે’ અને ‘ઓચિંતુ મને કોઈ મળે’, ‘કદી પૂછે’ ને ‘કદી ધીમેથી પૂછે’... કિયામાં આ - રીતનો અર્થ ઉમેરનાર ઘટક તે રીતિવાચક કિયાવિશેષજા.

ચાલો, તો નીચેનાં વાક્યોમાંથી રીતિવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ શોધી તેને વર્તુળ કરો અને જવાબ લખો.

1. એ તરત સાવધ થઈ ગઈ.
2. બાને તેમના પૈસા નિયમિત મળતા.
3. ચુપચાપ સુશી સાંભળતી રહી.
4. તેણે અજંપામાં રાત વીતાવી.
5. ઘર આસાનીથી મળી ગયું.

અહીં તમને કિયાની રીત દર્શાવતા કિયાવિશેષજ્ઞ મળ્યા ? ચાલો, સાથે ફરીથી જોઈએ. 1. તરત 2. નિયમિત 3. ચુપચાપ 4. અજંપામાં 5. આસાનીથી. આ શબ્દો દ્વારા કિયાની રીત દર્શાવાઈ છે તેથી આ રીતિવાચક કિયાવિશેષજ્ઞો છે.

તમે આ ઉત્તરો ધ્યાનથી વાંચો. આમાં બીજી એક બાબત પણ નોંધવા જેવી છે. અહીં ‘ચુપચાપ’ જેવા દ્વિલક્ત પ્રયોગથી પણ રીત દર્શાવાઈ છે તો ‘અજંપામાં’-‘માં’ પ્રત્યયથી, ‘આસાનીથી’-‘થી’ પ્રત્યયથી પણ રીત દર્શાવાઈ છે. બીજાં થોડાં ઉદાહરણ જોવાથી રીતિવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

અ

1. એ બોલી શકી: ‘હલ્લો...’
2. દુકાનદાર મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા.
3. સાગનાં ઝડને જાણે કોઈએ શાંગારી લીધાં.
4. એણે વાળ ઠીક કર્યા.
5. ઘર મળી ગયું.
6. ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો.
7. વરસાદ પડવા માંડ્યો.
8. એલા એ ગમાર, બોલતો જા.
9. બેટા, તું સૂઈ જા.
10. મારા પખ્યાને દવાખાને લઈ જત.

બ

- એ માંડ બોલી શકી: ‘હલ્લો...’
- દુકાનદાર મારી સામે ધારીધારીને જોઈ રહ્યા હતા.
- સાગનાં ઝડને જાણે કોઈએ રાતોરાત શાંગારી લીધાં.
- અભાનપણે એણે વાળ ઠીક કર્યા.
- ઘર આસાનીથી મળી ગયું.
- એકાએક ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો.
- વરસાદ એકધારો પડવા માંડ્યો.
- એલા એ ગમાર, જરા ધીમે બોલતો જા.
- બેટા, તું નિરાંતે સૂઈ જા.
- મારા પખ્યાને સીધા દવાખાને લઈ જત.

ઉપર્યુક્ત વાક્યોમાં વિભાગ (બ) માં રીત દર્શાવનાર અધોરેખિત કિયાવિશેષજ્ઞ ધ્યાનથી વાંચો. આ કિયાવિશેષજ્ઞ ઉમેરાવાને કારણે વિભાગ-અ કરતાં વિભાગ-બની કિયાના અર્થમાં કાંઈ જુદું ઉમેરાતું અનુભવાય છે? ‘એ બોલી શકી’ - ‘એ માંડ બોલી શકી’... વાક્ય 8માં જુઓ, રીતિવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ કાઢી નાખશો તો અર્થ જ નહીં સમજાય.

તમે આવા રીતનો અર્થ ઉમેરતા કિયાવિશેષજ્ઞ ઉમેરી શકો ? નીચે કેટલાંક વાક્યો આપેલાં છે. તમે તેમાં રીતિવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ ઉમેરી શકો ? જેમકે,

વિદ્યાર્થીએ જવાબ લખ્યો.

- વિદ્યાર્થીએ ઝડપથી જવાબ લખ્યો.
- વિદ્યાર્થીએ ધીમે ધીમે જવાબ લખ્યો.

- વિદ્યાર્થીને સાચવીને જવાબ લખ્યો.
- વિદ્યાર્થીને ચોપડીમાં જોઈજોઈને જવાબ લખ્યો....
- વરસાદ પડવા લાગ્યો.
- ડ્રાઇવરે બસ ઉપાડી.
- બધાં બગીચામાં બેઠાં હતાં.

તમે જુઓ કે અહીં એકદમ, અચાનક, ધોધમાર, એકધારો ઓચિંતો, એકાએક, ચૂપચાપ, શાંતિથી - વગેરે જેવાં જુદાં જુદાં કિયાવિશેષણો ઉમેરને, કિયાના અર્થમાં રીતનો અર્થ ઉમેરી શકો છો. તમે આવાં કેટલાં વાક્યો બનાવી શકો ?

હવે, આગળ વધીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આખ્યાં છે. તેમાં કિયાવિશેષણ પણ પ્રયોજાયેલાં છે. તમે ધ્યાનથી એ અધોરેખિત કિયાવિશેષણ વાંચો અને વિચારો કે આ પ્રકારના કિયાવિશેષણ દ્વારા ક્યા અર્થનો ઉમેરો થયો છે ?

1. નરેન થોડું ચાલે છે.
2. બાપુજી જીવતા ત્યારે જીવલો અવારનવાર ઘરે આવતો.
3. ભીજલાને હીરો (શીરો) બૌ (બહુ) ભાવે.
4. એ સખત ડરી ગઈ.
5. માંગીશ એક જ વાર, લાગલગાટ નહીં માંગું.

સમજાય છે ? ચાલો, પહેલા વાક્યના કિયાવિશેષણને બદલી જોઈએ, કંઈ વધુ સમજાય છે ?

- નરેન થોડું ચાલે છે.
- નરેન ખૂબ ચાલે છે.
- નરેન બે કિલોમિટર ચાલે છે.
- નરેન દિવસમાં એક વાર ચાલે છે.

તમને ઘ્યાલ આવ્યો ? અહીં કિયાના માપનો, માત્રાનો, પ્રમાણનો અર્થ ઉમેરાય છે. આ અર્થ ઉમેરનાર કિયાવિશેષણને માત્રાસૂચક કે પ્રમાણવાચક કિયાવિશેષણ તરીકે ઓળખી શકાય, બરાબર ? ચાલો, બીજાં કેટલાંક વાક્યો જોઈએ. તેમાંથી તમે માત્રાસૂચક કિયાવિશેષણ ઓળખી શકશો ? તેમને ઓળખિને ફરીથી લખો :

1. કાર ખોટકાઈ પડે તો એનો માલિક થોડો શરમાય છે. _____
2. ઝીચડી મને બહુ ભાવે નહીં. _____
3. શીલવંત સાધુને વારેવારે નમીએ. _____
4. એ પછી ફરી એકવાર હું આહવા ગયો. _____
5. મળેલા જ્ઞાનને આચરણમાં મૂકવાનું એટલું સહેલું નથી. _____

જવાબો જોઈએ ? 1. થોડો, 2. બહુ, 3. વારેવારે, 4. એકવાર, 5. એટલું. આ કિયાવિશેષણો દ્વારા શરમાવું, ભાવવું, નમવું વગેરે કિયાઓ સાથે માત્રાનો અર્થ ઉમેરાયો. હવે માત્રાસૂચક કિયાવિશેષણ સમજાઈ ગયું હશે !

ઘણી વાર વક્તા - બોલનાર વાક્યમાં કિયા સંદર્ભ પોતાનો અભિગમ - વૃત્તિ - મિજાજ જેવો અર્થ પણ ઉમેરે છે. જેમકે, નીચેનાં બે વાક્ય જુઓ.

- (અ) હવે નહીં જોઈએ.
- (બ) બસ, હવે નહીં જોઈએ.

અહીં વાક્ય (અ) -માં જે કહેવાયું છે, તે જ બાં પણ કહેવાયું છે. પણ (બ)માં વક્તાનો અભિગમ ઉમેરાયો

છે. આ અભિગમ પણ કિયા સાથે સંકળાય છે. તેથી અભિગમ દર્શાવનાર ઘટક અભિગમવાચી કિયાવિશેષજ્ઞ તરીકે ઓળખાય છે. અન્ય વાક્યો જોવાથી અભિગમનો ખ્યાલ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

1. લોકો ખાંધે રાખે છે, પીંધે રાખે છે અને જીવે રાખે છે.
2. એ લોકો રસ્તો ભૂલી ગયા હશે.
3. મામાના નરેનભાઈ કવિ થવાના.
4. બધા ગમે તે કહે પણ છત્રી લેવા રાજકોટ તો શું રશિયા જવું તે તો પણ જવું, એવો મારો દઢ મત હતો.
5. છત્રી પર નામ-સરનામુ લખવાનો ઉપાય કારગત નીવડ્યો.

લોકો બસ ખાંધે રાખે છે, પીંધે રાખે છે અને જીવે રાખે છે.

એ લોકો કદાચ રસ્તો ભૂલી ગયા હશે.
મામાના નરેનભાઈ ચોક્કસ કવિ થવાના.
બધા ભલે ગમે તે કહે પણ છત્રી લેવા રાજકોટ તો શું રશિયા જવું પડે તો પણ જવું, એવો મારો દઢ મત હતો.

છત્રી પર નામ-સરનામુ લખવાનો ઉપાય
ખરેખર કારગત નીવડ્યો.

અહીં વાક્ય 1માં પ્રયોજયેલ ‘બસ’ દ્વારા જાણે વક્તા સૂચવવા માંગે છે કે લોકો માટે બીજી પ્રવૃત્તિઓનું અસ્તિત્વ જ નથી, મહત્ત્વ જ નથી. તો વાક્ય 2માં ‘કદાચ’ દ્વારા સંભાવના પર ભાર અપાયો છે. વાક્ય 3માં ‘ચોક્કસ’ દ્વારા વક્તાનો ‘ખાતરી’નો અભિગમ સ્પષ્ટ છે. તો અહીં પ્રયોજયેલા બસ, કદાચ, ચોક્કસ, ભલે, ખરેખર વગેરે અભિગમવાચી કિયાવિશેષજ્ઞ છે. અવશ્ય, ખચિત, જરૂર વગેરે પણ આ પ્રકારના અભિગમવાચી કિયાવિશેષજ્ઞ છે.

તમારા પાઠ-કવિતામાં આવાં અભિગમ દર્શાવનારાં કિયાવિશેષજ્ઞો ઘણાં છે. પણ એવું થઈ શકે કે તમે આ કિયાવિશેષજ્ઞનો ઉપયોગ કરીને જાતે કેટલાંક વાક્યો બનાવો. જેમકે,

- ભલે, તમે કહો છો તો પાંચ વાક્ય લખીશું.
- કદાચ અમને આ વાત ન સમજાઈ હોય તો !
- અમે પ્રયત્ન ચોક્કસ કરીશું.
- સારું પરિણામ મેળવવા ખરેખર મહેનત કરવી પડે.

અત્યાર સુધીમાં આપણે સમયવાચક, રીતવાચક, માત્રાવાચક, અભિગમવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ જોયાં. હવે નીચેનાં વાક્યો જુઓ. તમે જોશો કે કેટલાંક કિયાવિશેષજ્ઞ સ્થાનનો અર્થ દર્શાવે છે. જેમકે,

અ	બ
1. એણે નજર કરી.	એણે <u>આજુબાજુ</u> નજર કરી.
2. કનોઝે કાર રોકી.	કનોઝે ગેસ્ટહાઉસ <u>નજીક</u> કાર રોકી.
3. તું આનંદને મોકલીશ ?	તું આનંદને <u>અહીં</u> મોકલીશ ?
4. રિસીવર પછાડી સુશી દોડી ગઈ.	રિસીવર પછાડી સુશી <u>બહાર</u> દોડી ગઈ.
5. અને નવી દુનિયા વસાવવી હતી.	અને દૂર નવી દુનિયા વસાવવી હતી.

વિભાગ ‘બ’માં સ્થાનવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ અધોરેખા દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યાં છે. તમે જોઈ શકો છો કે, આજુબાજુ, આસપાસ, નજીક, બહાર, દૂર વગેરે જેવા સ્થાનવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ કિયાના સ્થાનનો સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરે છે. તમે પણ સ્થાનવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ ઉમેરીને વાક્યો બનાવી શકો. મજા આવશે. જેમકે,

સુશીએ જોયું.

- સુશીએ ઉપર જોયું.
- સુશીએ નીચે જોયું.

- સુશીએ બહાર જોયું.
- સુશીએ અંદર જોયું.
- સુશીએ બાજુમાં જોયું.

આવાં બીજાં વાક્યો લઈને તમે સ્થાનવાચક કિયાવિશેષણ બનાવો.

પરંતુ અગાઉ તમે વિભક્તિ તથા નામયોગીનો અત્યાસ કર્યો છે. તમે જાણો છો કે ‘મા’, ‘પર’ તથા ‘ઉપર’ જેવા પ્રત્યય - નામયોગી દ્વારા અધિકરણ વિભક્તિ - સ્થાનકારક સૂચવાય છે. જેમકે,

- ‘એ હાસ્ય ઘરમાં વેરાઈ ગયું.’

ગુજરાતી ભાષામાં આ ઉપરાંત હેતુ, કારણ આદિ સૂચવવા માટે પણ કિયાવિશેષણ મર્યાદાય છે. જેમકે,

- સારું પરિણામ મેળવવા માટે હું મહેનત કરું છું.

- અહીં ‘હું મહેનત કરું છું.’ મૂળ વાક્ય છે. તેમાં ‘સારું પરિણામ મેળવવા માટે’ દ્વારા કિયાનો હેતુ દર્શાવાયો છે. આ વિશે તમે પછી વિગતે અત્યાસ કરશો.

અહીં આપણે કિયાવિશેષણના માત્ર પાંચ પ્રકારને જ સોદાહરણ જોયા છે. એક નજર નાખી લઈએ ?

પ્રકાર

1. સમયવાચક કિયાવિશેષણ
2. રીતિવાચક કિયાવિશેષણ
3. માત્રાસૂચક કિયાવિશેષણ
4. અભિગમવાચી કિયાવિશેષણ
5. સ્થાનવાચક કિયાવિશેષણ

ઉદાહરણ

- હવે, આજે, કાયમ, કદી, હંમેશાં, ક્યારેક, સવારે વગેરે તરત, નિયમિત, ચૂપચાપ, માંડ, એકાએક વગેરે થોડું, બહુ, ઘણીવાર, ખૂબ, સખત, અતિશય વગેરે બસ, કદાચ, ચોક્કસ, ભલે, ખરેખર, જરૂર વગેરે ઉપર, નીચે, નજીક, દૂર, આસપાસ વગેરે

હરીન્દ્ર દવે

(જન્મ: 19-9-1930, અવસાન: 29-3-1995)

હરીન્દ્ર જયંતીલાલ દવેનું વતન ખંભરા (કચ્છ) છે. તેઓ વ્યવસાયે પત્રકાર હતા. કવિતા, નવલકથા, નાટક, વિવેચન, નિબંધ જેવાં વિવિધ ક્ષેત્રો તેમણે ખેડ્યાં હતાં. ‘આસવ’, ‘મૌન’, ‘સૂર્યોપનિષદ’, ‘હ્યાતી’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. તેઓ મુજ્યત્વે કવિ છે. તેમનાં ગીતોનું માધુર્ય ધ્યાન ખેંચે છે. ‘અગનપંખી’, ‘પળનાં પ્રતિબિંબ’, ‘માધવ ક્યાંય નથી’, ‘મુખવટો’, ‘અનાગત’, ‘ગાંધીની કાવડ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલહીના એવોડું એનાયત થયા હતા.

ગુજરાતીમાં લખાયેલાં કૃષ્ણવિરહનાં કાવ્યોમાં આ કાવ્ય અનેક રીતે નોખું પડે છે. વાંસળી એ તો કૃષ્ણ સાથે અવિનાભાવી રીતે જોડાયેલી છે, પણ અહીં તો વાંસળી પોતે કૃષ્ણથી વિખૂટી પડેલી છે. વાંસળીનો સૂર કૃષ્ણને શોધતો હોય છે. એ શોધ સાથે જોડાય છે બાળકૃષ્ણના જીવનનાં પ્રતીકો, કંદબ, યમુના, રાધા, મોરપિચ્છ. આ બધાંનો કાવ્યાત્મક વિનિયોગ કવિએ કર્યો છે. યમુનાનાં વહેણ સાથે રાધાની આંખની ઉદાસી, ચાંદની સાથે રાતરાણી, મોરપિચ્છ સાથે સુંવાળા રંગ, આકાશ સાથે ચંદ્રનું સાયુજ્ય રચીને કૃષ્ણનો વિરહ કવિએ તીવ્ર બનાવ્યો છે. કૃષ્ણથી વિખૂટા પડવાથી શરૂ થતા ગીતના અંતે જળનું તેજ જોઈને પરખાય છે કે ચોક્કસ અંદર કૃષ્ણ હશે ત્યાં કાવ્ય વિરમે છે. ભાવની સાથે લયનું ખેંચાણ પણ આ ગીતનું સબળ પાસું છે.

વાંસળીથી વિખૂટો થઈને આ સૂર એક
ઢૂઢે કંદબની છાંય,
મારગની ધૂળને ઢંઢોળી પૂછે,
મારા માધવને દીઠો છે ક્યાંય ?
યમુનાનાં વ્હેણ તમે મુંગાં છો કેમ ?
અને રાધાની આંખ કાં ઉદાસ ?
વહી જતી આ લે'રખી વ્યાકુળ કરે છે અહીં
સરતી આ સાંજનો ઉજાસ.
જ્ઞાવરી વિભાવરીનાં પગલાંની લાગણીથી,
રાતરાણી ઝાકળથી ન્હાય... મારા...
ઉડતું આવે જો અહીં મોરપિચ્છ તો તો અમે,
સાચવશું સુંવાળા રંગ;
મારી તે મોરલીના આભમાં ઊગે છે એક,
શ્યામના તે નામનો મયંક
જળમાં તે તેજ એનું એવું રેલાય હવે,
પાતાળે હરિવર પરખાય... મારા...

(‘વરસાદની મોસમ છે’ માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

વિખૂટં-અલગ, જુદું પેલું; સૂર-સ્વર; કંબ-એક વૃક્ષ (જેના પર બેસી શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી વગાડતા હતા.); લે'રભી-પવનની લહેર; વિભાવરી-રાત્રી, નિશા; ઉજાસ-અજવાણું; પરખાય-ઓળખાય; માધવ-કૃષ્ણ, શ્યામ; મયંક-ચંદ્ર

તળપદા શબ્દો

મારગ-માર્ગ, રસ્તો

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સાંજ × સવાર; ઉજાસ × અંધકાર

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) રાધાની આંખમાં ઉદાસી હોવાનું કારણ...	(A) કંબની ડાળ	(B) કૃષ્ણામિલન
	(C) યમુનાનું વહેણ	(D) કૃષ્ણ માટેનો વિરહ
(2) કવિ કોના ઉદ્ઘાતા આવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે ?	(A) મોરપિચ્છ	(B) પક્ષીઓ
	(C) સ્વર્ગનું વિમાન	(D) મારગની ધૂળ

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) મારગની ધૂળને કવિ શું પૂછે છે ?
 (2) પાતાળમાં કોણ પરખાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) રાતરાણી ઝાકળથી નહાય છે કારણ કે...
 (2) જળમાં કોનું તેજ રેલાઈ રહ્યું છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) માધવને મેળવવા માટેની સૂરની તીવ્ર ઉત્કંઠા તમારા શબ્દોમાં લખો.
 (2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો:

વાંસળીથી વિભૂટો થઈને આ સૂર એક

દૂંહે કંબની છાંય,

મારગની ધૂળને ઢંઢોળી પૂછે,

મારા માધવને દીઠો છે ક્યાંય ?

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- હરીન્દ્ર દવેનાં કૃષ્ણપ્રેમનાં કાવ્યોનું વર્ગમાં ગાન કરો.
- આ કાવ્યને કંઠસ્થ કરી સમૂહમાં ગાન કરો.
- આ કાવ્યને અભિનયગીત તરીકે તૈયાર કરી રજૂ કરો.
- ‘માધવ ક્યાંય નથી મધુવન’માં કાવ્ય મેળવીને વર્ગમાં ગાઈ સંભળાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ ગીતમાં કવિએ શબ્દ સાથે અર્થચમતૃત્વિથી આપણાને સુખદ આશ્રયમાં મૂકી દીધા છે. કવિની મનભર કલ્પનાઓ આસ્પાદ છે.
 - વાંસળીનો સૂર ધૂળને ઢંઠોળીને પૂછે છે.
 - વિભાવરી બ્હાવરી છે.
 - રાતરાણી જાકળથી નહાય છે.
 - મોરલીના આભમાં શ્યામ નામનો ભયંક ઉગે છે.
- અહીં ધાંય-ક્યાંય, ઉદાસ-ઉજાસ, રંગ-મયંકના પ્રાસ ગીતને લયનો હિલ્લોલ આપી કાવ્યને જાણે અનેરી ગતિ આપે છે.
- સૂર, વાંસળી, કંદંબ, યમુનાનું વહેણ, રાધાની ઉદાસ અંખ’, મોરપિચ્છનો માધવને પામવાનો અલગ અલગ પ્રયાસ આખરે અભિન્ન બની જાય છે. ‘પાતાળે હરિવર પરખાય’ એમાં જાણે સૌ માધવને પ્રાપ્ત કરે છે એ કવિની ચમતૃત્વ પારખો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કૃષ્ણ હવે વૃદ્ધાવનમાં નથી. વાંસળીથી સૂર વિભૂટો પડી ગયો છે. મારગની ધૂળ, યમુનાનાં વહેણ અને રાધાની અંખ બધું જ શોકમજન છે. વિરહની વેદનાને ઘૂંટી ઘૂંટીને ગહન બનાવવા માટે કવિએ શબ્દો દ્વારા કેવું કવિક્રમ નિભાવ્યું છે તેની કાવ્યપંક્તિઓ અને કાવ્યનાં શબ્દચિત્રો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી.

કૃષ્ણને તો સૌ વહાલ કરે, પાસે રાખવા ઈચ્છે, પરંતુ કૃષ્ણાના મોરપિચ્છને પણ કેટલા વહાલથી સાચવવાનું વ્યક્ત કર્યું છે, એ રીતે ભાવને કેમ પ્રગટ કરી શકાય અને ભાષાની શક્તિનો કવિ કેમ ઉપયોગ કરે છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

આ જ કવિનું ‘માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં’ અને માધવ રામાનુજનું ‘ગોકુળમાં આવો તો’ કાવ્યોના ભાવો સાથે આ કાવ્યના ભાવોનું સાખ્ય-વૈખ્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચાવું.

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

(જન્મ: 2-10-1967)

મહેન્દ્રસિંહ તખ્તસિંહ પરમારનું વતન સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું કુકણા ગામ છે. તેઓ ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં અધ્યક્ષ તરીકે કામગીરી કરે છે. તેઓ વાર્તાકાર, વિવેચક અને દિગર્દીક તરીકે જાણીતા છે. તેમનું ગદ્ય આગવી ભાત પાડે છે. તેમના 'પ્રથમ' નામનો વિવેચનસંગ્રહ, 'પોલિટેકનિક' નામે વાર્તાસંગ્રહ અને 'રખુનો કાગળ' નામે નિબંધસંગ્રહ પ્રગટ થયા છે.

આ નિબંધ 'રખુનો કાગળ' માંથી લેવામાં આવ્યો છે. પોતે કરેલા નર્મદા કિનારા અને ડાંગના જંગલોના પ્રવાસના સંસ્મરણોને લેખક પત્ર રૂપે પોતાના બાપુજીને લખે છે. જેમાં લેખકનો રખુનું સ્વભાવ, સંવેદનશીલ હદ્ય અને સૌન્દર્યદાસી અનુભવાય છે. અહીં લેખકનો નર્મદા સાથેનો સૂક્ષ્મ નાતો છે તો સાથે ગુજરાતના એક રણ્યામણા પ્રદેશ ડાંગના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય તથા ત્યાંના લોકોની વિશેષતાઓ પણ આ નિબંધમાં અત્યંત લાઘવથી વર્ણવાઈ છે. એ સાથે લેખકનું સંવેદન પણ ધૂંટાંતું જાય છે. આ આખી વાત કરવા માટે પત્ર શૈલી પસંદ કરીને લેખકે પોતાની અને ભાવકની વચ્ચે અંગત સેતુ રચ્યો છે. નિબંધનું ગદ્ય પ્રવાહી છતાં ઉંડાણવાળું છે. ગુજરાતી ગદ્યની એક જુદી તરેહ એમાં છે.

પ્રિય બાપુજી,

અગાઉ અંકલેશ્વર અને આહવા ગયો ત્યારનો તમને લખવા ધારતો હતો. એ પછી ફરી એકવાર જઈ આવ્યો. લખ્યા વગર ન જ ચાલે એવું થઈ ગયું. એ અનુભવોને પુનઃ સ્મૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

આહવા જતાં પહેલાં ગ્રાન્ડિવસ અંકલેશ્વર રોકાપો. અંકલેશ્વર મને પ્રિય છે. મિત્રો મજકમાં જેને ગંદકેશ્વર કહે છે એ, કારખાનાંઓથી ઊભરાતું એશિયાનું બીજા નંબરનું ઔદ્યોગિક મથક; મારું પ્રિય સ્થળ છે ! અહો વૈચિત્ર્યમ્ ! એની દુર્ગંધ સાથે એક ધરોબો કેળવાઈ ગયેલો. પણ સાચું કહું તો અહીના ભરૂચી નાકાથી બોરબાઠા થઈને આગળ જતાં આવતી બેખડવતી નર્મદાને કારણે અંકલેશ્વર મારી પ્રિય જગ્યા છે. અહીં ઉચ્ચાસને બેસીને કેટલીયે વાર સૂર્યાસ્ત જોવાની મજા લૂંટી છે. અસ્તાચ્યે પહોંચેલા સૂર્યમા'રાજ આક્ષિતિજ જળવતી નર્મદાની સપાટી પર છેક અમારા સુધી લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે. આ રાજમાર્ગ ટપટપ કરતાં દોડીને એમને મળવા જઈએ ત્યાં તો ગાયબ થઈ જાય !

નર્મદાએ મને હરહંમશ જંકૂત કર્યો છે. કોઈપણ રૂપમાં એ નદી મને તાણી જાય છે. આમ જમણી તરફ સામા પ્રવાહે (જોકે, 'સામો પ્રવાહ' તો કહેવાનો. ભરતીની અસર હોય તો છેક સુધી તમે શાકિત રહો કે શું નદીએ વહેણ બદલ્યું?) જાઉ તો કબીરવડ, નારેશ્વર, જબલપુર ને અમરકંટક સુધીના તમામ પ્રદેશો ફરી વળું. તો આ... મ ડાબી તરફ પ્રવાહ સાથે વહું તો સમુક્તમાં. ત્યાંથી ક્યાંનો ક્યાં !

કબીરવડ સાથે કબીરજીને અનુભવીએ. કેટલાય તપસ્વીઓનાં તપને અનુભવીએ. નાહીએ ત્યારે આખી નર્મદા આપણી હોય. કાલાન્તરોની સુષ્ઠિમાં આપણે નાહી રહીએ. એક અંજલિ ભરીએ તો હાથમાંનું જળ ભૂતકાળનાં બધાં દશ્યો વર્તમાનની સંનિધિએ ઉંઘાડતું આવે. ભૂખ, તરસ બધું ભૂલી જવાય. કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ અહીં યાદ આવ્યા વિના ન રહે.

મુઢી ચણા કે ધાણી, જરણાંનું મીઠું પાણી,
ઘેઘૂરની ઘટામાં આઠે પ્રહર ઉજાણી !

લ્યો, હવે આહવાની વાત કરું. પહેલીવાર આહવા ગયો ત્યારે ધાયલ જ થઈ ગયો. વનસંપદાનું આટલું આદિમ અને મનોહર રૂપ ! લગભગ બધું જ વિસરાઈ ગયું. આહવામાં મિત્રવર્ય જગદીશભાઈનું ઘર એકદમ સનસેટ પોઈન્ટની બાજુમાં જ છે. સનસેટ પોઈન્ટની ઊંચાઈએથી નીચેની આખી રંગભૂમિ જોવા સરખી.

એની રંગરમણ અદ્ભુત. દૂ...ર નીચે માનવ-વસવાટથી સવારની જાંખી કરાવતાં રતૂમડાં-પત્તાનાં હોય તેવાં ઘર. એ ઘર સુધી દોડી જતી સર્પિલ ભૂખરી કેડીઓ. ખીશમાંથી છેક સૂર્ય સાથે હરીજાઈ કરવા મથતા સાગની અને જમીન પર પથરાયેલા ઘાસની પોતપોતાની લીલાપ. છાક એનો એવો કે સૂર્યપ્રકાશને આંટી મારે. નયનરથ્ય ને નયનમનોહર શબ્દોની ખરેખરી અર્થઅણાયા અહીં પ્રત્યક્ષ થાય. પવનની સાથે ઘુમરાઈને ઉપર વહી આવતા રંગ-ગંધ-અવાજના ત્રિવિધ રૂપને, ઊડા શાસ લો તો આખા અસ્તિત્વમાં અનુભવી શકો. પવનની જાડુઈ લાકડી ફરે ને આ દશ્ય-આવ્ય ચલચિત્ર પરિવર્તન પામતું રહે. હમણાં જ પડી ગયેલા વરસાદે વળી આ રંગભૂમિનું સમીકરણ જ બદલી નાખ્યું છે. તમે નજરે જુઓ તો વળી એનો જુદો જ સ્વાદ અનુભવો. પણ આ જગ્યાએ બેસીને મને એક વિચિત્ર-પણ મજાનો - વિચાર આવ્યો. વિશ્વની કોઈપણ સ્પંદનશીલ ચેતનાને સ્પર્શો એવી આ દુનિયાને જોઈને કોણ કેમ React થાય ? પદાર્થ એક જ, પણ એને જીવનાર પાત્રો કેવાં નોખાં ? ને તોયે હુંમનું હેમ વળી !

પછી તો દંડકારણ્યનાં જુદાં જુદાં રૂપ જોયાં. મહાલનું ડાંગ, વધાઈનું ડાંગ, સુબીર, વાંસદા, શિવઘાટ, સાપુતારા... બધે દોડાદોડ કરી મૂકી. ક્યાંક ખૂબ ઊચાઈએથી ઊડે તો ક્યાંક એકદમ ઊડાઈએથી ખૂબ ઊંચે ચંચળતાથી ભૂમી લીધું. ખીઝાને રસ્તે રાત્રે નીકળ્યો તો સત્ય થઈ ગયો. ચોતરફ આગિયા ! સાગનાં જાડ રાતોરાત કોઈએ શાણગારી લીધાં ! ઉપર નજર કરો તો તારાખચિત આકાશ અને અહીં નીચે આગિયા. પ્રિય કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ કાયમ સાથે જ રહે :

‘સ્થાનનો ફરક અમથો, મૂળમાં તો અજવાણું,
તારકો શિખર સોહે, આગિયા તરાઈમાં !’

અહીં-તહીં ઊડાઊડ કરતા આગિયાઓ અંધકારને શાણગારીને એક મોરેઈક બનાવી આપે.

નામનો જાડુ કેવો હોય તેની વાત કરું. અહીં ગિરમાળનો ધોધ છે. લગભગ ગણસોક મીટર ઊંચેથી સુસવાટા નાખતું પાણી પુરજોશમાં નીચે પડે. વિખરાઈ જાય નાનાસરખા તળાવરુપે. ચોતરફ પર્વતમાળાઓ ને વચ્ચે આ ધોધ. જગાંથી એ પડે ત્યાં જ પહોંચ્યા ને પથ્થરની ઓથ લઈને નીચે જોયું. ધુંઅધાર જોયેલો જબલપુરમાં. એના વિકરાળ રૂપની પાસે આ તો કંઈ નહીં. પણ હવે તમને નદીનું નામ કહીશ તો આખી વાત રમ્ય બની જશો. આ નદી છે ગિરા ! નદી, ધોધ અને તળાવ એક રૂપક બની ગયાં. વાણીનું આ રૂપ મારા સાહિત્યનું પણ રૂપ બન્યું. આ જ તેજસ્વી ગતિએ મારી ભાષાની ઊર્જા જન્મે ! ને, નીચે, તળાવમાં સંચિત થાય. પેલા ટચ્કડા બુભુક્ષુ માછીમારો જેમ જળ નાખીને ઊભા છે તેમ હું યે ઊભો હોઉં ! પછી એ જળ પાછું બંધાઈ ન રહે. ગિરા નદીના રૂપે વળી નવા પ્રદેશો સર કરે. કેટલું સરસ નામ, ગિરા !

લળી-લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝુંડનાં ઝુંડ. ક્યાંક ઉન્મત ગજ્યુથ જેવાં, ક્યાંક એકલ-દોકલ પ્રણાયીજન જેવાં ! વૃત્તિઓ સંધળી ઠરીઠામ થઈ જાય. ડાહીડમરી બની જાય. અસ્તિત્વની પરમતા અને ભવ્યતા-બેયનો નજીદીકી અને બારીક અનુભવ થાય. એમાં મારા સમગ્ર અસ્તિત્વને ધીમે ધીમે નાનું થઈને સાવ ઓગળી જતું અનુભવું. મારી દરેક મુસાફરી મારા માટે કોઈ રીતે યાત્રા બની રહેતી હોય છે. પ્રત્યેક સફરે હું નવો બનતો હોઉં છું. આ ‘મારો’ અનુભવ છે.

આહવા આવ્યો એ પહેલાંય અહીંના આદિવાસીઓ વિશે ખૂબ સાંભળેલું. ‘ડાંગ દરબાર’ની વાતો કાને પડેલી. આ વખતે આ લોકોની દુનિયાનો આછેરો પરિચય જ માત્ર મળી શક્યો. જ્યારે તક મળે ત્યારે જગદીશભાઈનું બાઈક લઈને નીકળી પડું. આહવાની ગલીકંચીઓમાં અને આજુભાજના રસ્તાઓ પર રહ્યા કરું. સ્થાનિક પ્રજાને જોયા કરું. એમની લોકસંસ્કૃતિ હજુ આર્જીય એટલી જ જીવંત. એમનાં ગીતો, એમનાં વાદ્યો, તહેવારો. થાય કે હાથમાં હાથ ભીડીને નાચીએ. પણ... એક વખત નીકળ્યો તો ડાંગીઓનું મોટું સરઘસ સામે મળ્યું. સૌથી આગળ બે-ગ્રાણ આદિવાસીઓ ફટાકડા ફોડતા હતા. થયું કે ચાલો, લગ્ન-યાત્રા જોવા મળશે. આ તો કંઈક બીજું જ નીકળ્યું. કોઈનું મરણ થયેલું. એની નનામી ઊંચકીને ડાયુઓ જતા હતા. મૃત્યુના માનમાં ફટાકડા ! મરણને ઊજવવાની આ રીત કેટલી તાત્ત્વિક ! આ ભોળી પ્રજાને આવું જીવનસત્ય કેમનું લાધ્યું હશે?

લ્યો જુઓ, વાત આખી મૃત્યુના સમ પર આવીને ઊભી રહી ગઈ. જેટલું ગમ્યું એટલું જ લાધ્યું. ન ગમ્યું તેની વાત ફરી ક્યારેક કરીશ. મારી આ પત્રચેષ્ટા ગમીને ? ઈચ્છા તો ત્યાં જ એકાદ જરણામાં પગ બોળીને આ શબ્દજરણ વહેતું મૂકવાની હતી. તમને ત્યાં કેવાક યાદ કરતો હોઈશ તેનું પ્રમાણ મળે તોય હાંઉ!

-મહેન્દ્ર

(‘રખડુનો કાગળ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ધરોબો-નિકટતા, પરિવાર જેવો સંબંધ; આછેરો-થોડો; ક્ષિતિજ-પૃથ્વી આકાશ સાથે મળતી દેખાય તેવી કલ્પિત રેખા, (અહીં) ક્ષિતિજ સુધી; ચિક્કાર-ભૂબ જ, અતિશય; ગાયબ-અદશ્ય; અંજલિ-ખોબો; શંકિત-શંકાશીલ; આદિમ-પ્રારંભનું, મૂળનું; વનસંપદા-વનની સંપત્તિ; હેમ-સુવર્ણ, સોનું, કનક; છાક-નશો, કેફ; ઓથ-સહારો; સન્નિધિ-સમીપતા; ગજ્યૂથ-હાથીનું ટોળું; સાયુજ્ય-એક થઈ જવું તે; બુભુક્ષુ -ભૂખ્યું; રૂભરૂ-પ્રત્યક્ષ; ગિરા- વાણી, ભાષા; ઘાયલ-જખમી(અહીં) પ્રેમથી ઓતપ્રોત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

પ્રત્યક્ષ × પરોક્ષ; નજીક × દૂર; અસર્મથ × સર્મથ

તળપદો શબ્દ

હાઉંબસ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

આંખને ગમી જાય તેવું-નયનરભ્ય; મનને હરી લે તેવું-મનોહર

સ્વાધ્યાય

- નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :
 - અંકલેશ્વરને મિત્રો મજાકમાં શું કહેતા ?
 - (A) અંકલ ઈશ્વર (B) ઔદ્યોગિક મથક
 - (C) ગંદકેશ્વર (D) દુર્ગાધેશ્વર
 - શેના કારણે સાગનાં ઝાડ શાણગારેલાં લાગે છે ?
 - (A) લાઈટના કારણે (B) આગિયાના કારણે
 - (C) બીજાં વૃક્ષોને કારણે (D) ફૂલ-ફળથી
- નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

 - શાના માનમાં આદિવાસીઓ ફિટાકડા ફોડતા હતા ?
 - (2) ગિરમાળનો ધોધ કઈ નદી પરથી પડતો હતો ?

- નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

 - લેખકની મુસાફરી યાત્રા બની રહેતી કારણ કે...
 - લેખક પોતાને ટચ્યૂકડા બુભુક્ષુ માછીમારો સાથે સરખાવે છે કારણ કે...

- નીચેના પ્રશ્નો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

 - આહવાની વનસંપદાના મનોહર રૂપનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કોઈ એક ગ્રાહકીય સ્થળનો પ્રવાસ કરી તેનો અનુભવ ગ્રાર્થનાસભામાં કહો.
- તમે કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન કરતો પત્ર લખીને તમારા મિત્રને ટપાલમાં મોકલો.
- ‘જંગલબુક’ ફિલ્મ જોવી.
- ડિસ્કવરી, એનિમલ પ્લેનેટ જેવી ચેનલમાં આવતા કાર્યક્રમો અનુકૂળતા મુજબ જુઓ.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કુદરતના અનંત સૌંદર્યને નજરથી જોનારા તો ઘણા હોય છે પણ લેખકો એ સૌંદર્યને માણવાની એક અલગ દિશા, દષ્ટિ ખોલી આપે છે. આ સત્ય નીચેની વાક્યરચનાઓ વાંચતાં સમજાશે:
 - સૂર્યમા’રાજ નર્મદાની સપાટી પર... લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે.
 - ઘર સુધી દોડી જતી એ સર્પિલ ભૂખરી કેરીઓ.
 - સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા માગતા સાગ.
 - પવનની જાદુઈ લાકડી ફરે ને દશ્ય-શાય ચલચિત્ર પરિવર્તન પામતું રહે.
 - તમે નજરે જુઓ તો વળી એનો જુદો જ સ્વાદ અનુભવો.
- અહીં દશ્ય અને સ્વાદેન્દ્રિયનો ઉલ્લેખ છે. ઈરાદાપૂર્વક નજર અને સ્વાદને એક સાથે મુકાયાં છે. સ્વાદ પારખવાનું કામ છુભ કરે અને જોવાનું કામ આંખનું છે છતાં અહીં ‘નજરે જુઓ તો સ્વાદ માણી શકો’ એમ કહેવા પાછળ લેખકનો આશય અનુભવ કરો તો અનેરો આનંદ મળો એ બતાવવાનો છે.
- અહીં વપરાયેલા રંગરમણા, નયનરમ્ય, નયનમનોહર, તારાખચિત, પર્વતામાળાઓ, વનસંપદા, શિવધાટ જેવા સમાસોનો વિનિયોગ કૃતિને આસ્વાદ બનાવે છે, વર્ણન સાથે આપણાને એકરૂપ બનાવે છે, તે તમે અનુભવ્યું હશે.
- વાક્યમાં અવતરણ ચિહ્નનો (‘ ’) વિશિષ્ટ નામ કે વિશિષ્ટ ઉલ્લેખને અલગ તારવવા વપરાય છે તે સમજાયું હશે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આજકાલ મોબાઇલ અને ઈન્ટરનેટને કારણે વોટ્સએપ અને બ્લોગનું ચલાણ એટલું વધ્યું છે કે પત્રલેખન નહિવત્તુ બની ગયું છે. છતાં પત્રમાં જે રીતે મુક્ત મને અભિવ્યક્તિ થતી હોય છે તેની મજા કર્દી અલગ જ છે. ક્યારેક આવા પત્રો કાયમી સંભારણું પણ બની જતા હોય છે તે વિશે આ કૃતિને આધારે ચર્ચા કરવી.

ડાંગના વનનું ગ્રાહકીય સૌંદર્ય, ત્યાંના આદિવાસી લોકો અને ગિરા ધોંધ વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપવી. લેખકે રાજેન્દ્ર શુક્લની કાવ્યપંક્તિઓ અવતરણ રૂપે નોંધી છે જે લેખકના કથનને- વિચારને વધુ પ્રમાણભૂત બનાવે છે, તેની ચર્ચા કરવી.

સરળ, રસાળ, પ્રવાહી અને અર્થસભર ભાષામાં પત્ર સ્વરૂપે લખાયેલા આ પ્રવાસ નિબંધને તેની શૈલી મનહર અને મનભર બનાવે છે તેની સમજ આપવી.

‘વનાંચલ’ જેવી અન્ય કૃતિઓના સંદર્ભો આપવા.

(જન્મ: 26-01-1874, અવસાન: 09-06-1900)

તેમનું મૂળ નામ સુરસિંહજી તખ્સિંહજી ગોહિલ છે. અમરેલી જિલ્લાના લાઈના રાજીવિધાનમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. ‘કલાપીનો કેકારવ’ સંગ્રહમાં તેમની કવિ તરીકેની પ્રતિભાનો પરિચય થાય છે. પ્રકૃતિના મનોહારી દશ્યો અને માનવહૃદયના ભાવો તેમની કવિતામાં કેન્દ્રસ્થાને છે. ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ તેમનો પ્રવાસગ્રંથ છે.

આ કાવ્યમાં પ્રકૃતિજગત, પ્રાણીજગત સાથેનું સૌંદર્ય અને સૌંદર્યદાસીને આવરી લીધા છે. કાવ્યનાયક યુવાનને વારતાં કહે છે કે, ‘તું આ સંહાર રહેવા દે, આ આખું વિશ્વ સંતનો આશ્રમ છે’. વેદોની વસુવૈવ કુટુંબકમ્ભ્રની ભાવના અહીં વણાયેલી છે. આ સૃષ્ટિમાં પંખી, ફૂલ, જરણાં બધું જે છે તે એકરૂપ છે. વળી, સૌંદર્યનો એક મૂળગામી પ્રશ્ન અહીં છે કે તીરથી મારીને તો માત્ર પક્ષીનું સ્થૂળ શરીર જ મળશે. એનો આત્મા કે એનાં ગીત નહિ મળે. આ જ વાત મનુષ્યને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. સુંદરતા પામવા માટે પહેલાં આપણે સુંદર બનવું પડે. આ માત્ર શરીરની સુંદરતાની વાત નથી, પણ સમગ્ર વ્યક્તિત્વની સુંદરતાની વાત છે. કાવ્યાંતે સમગ્ર સુષ્ઠિ તરફ અનુકૂળ રાખવાની વાત કવિએ કહી છે. આ કૃતિ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલ છે.

રહેવા દે ! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન ! તું;
ઘટે ના કૂરતા આવી વિશ્વ આશ્રમ સંતનું.
પંખીઓ, ફૂલાં રૂડાં, લતા આ, જરણાં, તરુ,
ઘટે ના કૂર દાસ્તિ અહીં ત્યાં : વિશ્વ સૌંદર્ય કુમળું.
તીરથી પામવા પક્ષી વર્થ આ કૂરતા મથે;
તીરથી પક્ષી તો ના ના કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું સુણ ગીતને;
પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે તહેને.
સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે;
સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં સૌંદર્ય બનવું પડે.
સૌંદર્યો ખેલવું, એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
પોષવું, પૂજવું એને, એ એનો ઉપલોગ છે.
રહેવા દે ! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન ! તું;
બધે છે આર્ક્રિતા છાઈ તેમાં કૈ ભળવું ભલું.

(‘કલાપીનો કેકારવ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

સંહાર-નાશ, ગ્રબળ ધાત; રૂંડું-સારું, સુંદર; આર્ક્રતા-ભીનાશ, મૃદુતા, માયાળુપણું; લતા-વેલ, વેલી; ઘટવું-શોભવું; તહેને-તને; સુણવું-સાંભળવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સંહાર × સર્જન; સ્થૂળ × સૂક્ષ્મ; કોમળ × કઠોર; આર્ક × શુષ્ણ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) પંખીને પામવા કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

(A) પંખીનો શિકાર કરવાનું

(B) તીર ચલાવવાનું

(C) માળો બનાવવાનું

(D) પંખીનાં ગીતને સાંભળવાનું

(2) કવિ નીચેનામાંથી કયો સંદેશો આપે છે ?

(A) સંહાર કરવાનું રહેવા હે.

(B) તું કૂર બન.

(C) તારે સુંદર બનવાની જરૂર નથી.

(D) પ્રકૃતિનો તું નાશ કર.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) કવિની દિલ્લિએ પક્ષી ક્યાં મળશે ?

(2) શું કરવાથી પક્ષીનું માત્ર સ્થૂળ શરીર જ મળે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાશ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય કવિને ક્યાં ક્યાં જોવા મળે છે ?

(2) પક્ષીને પામવા કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) કવિ શિકારીને કઈ શિખામણ આપે છે ?

5. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે,

સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ આયોજનમાં લાઠીમાં આવેલા કલાપી ભ્યુઝિયમની મુલાકાત લો.
- વર્ગખંડમાં પ્રકૃતિગીતોની સ્પર્ધા રાખવી.
- કલાપીના જીવન વિશે તૈયાર થયેલી ફિલ્મ મેળવીને જુઓ.
- કલાપી-જયંતીની ઉજવણી કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘પંખીડાં, ફૂલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં, તરુ’

આપણે જાણીએ છીએ કે પંખીનું બહુવચનરૂપ પંખી/પંખીઓ થાય છે. ફૂલનું બહુવચનરૂપ ફૂલ/ફૂલો થાય છે. પણ કવિએ તો અહીં આ શબ્દો સાથે ‘ડ’ વર્ણ ઉમેરી ‘આ’ પ્રત્યય સાથે ‘ફૂલડાં’ અને ‘પંખીડાં’ શબ્દો વાપર્યા છે. આવા શબ્દોથી લાલિત્ય અને આત્મીયતા ઉમેરાયાં છે. પક્ષીઓ અને ફૂલોને જોવાનો નવો અભિગમ પણ અહીં દેખાય છે.

- “સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે,

સૌન્દર્યો પામતાં પહેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.”

કાવ્યની ધરીરૂપ રહેલી/બનેલી આ પંક્તિઓ એની શબ્દ-પસંદગી અને વિચારબોધ માટે સાહિત્યમાં પણ ચિરંજીવ સ્થાન પામી ચૂકી છે. અહીં ‘સૌન્દર્ય’ ભાવવાચક સંજ્ઞાનું બહુવચન ‘સૌન્દર્યો’ યોજાયું છે જે વિચાર માગી લે એવી બાબત છે. ‘સૌન્દર્ય’ શબ્દનું ત્રાણ વખતનું આવર્તન અને એની સાથે ‘સુંદરતા’ શબ્દનો વિનિયોગ પંક્તિમાં શબ્દ ચમત્કૃતિ અને ત્યારબાદ અર્થ ચમત્કૃતિ સર્જ છે અને કવિતાને ચિરંજીવ બનાવે છે.

- “સૌન્દર્યો” શબ્દના ઉપયોગથી ‘વિવિધ રૂપોમાં રહેલી સુંદરતા’ એવો પણ સંકેત મળે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મનુષ્ય પ્રકૃતિ ઉપરનું પોતાનું આધિપત્ય છે તેમ માનીને જીવી રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રકૃતિનું નિકંદન કાઢી રહ્યો છે. પણ, પક્ષી, વૃક્ષો કશું સલામત નથી. પરિણામે અસહ્ય ગરમી, ઓઝોનના પડનું તૂટવું, દુષ્કાળ તો ક્યાંક અકાળે વરસાદ, ધરતીકંપ... આ બધા માટે માનવ દ્વારા થતું પર્યાવરણનું અસંતુલન જવાબદાર છે.

વિદ્યાર્થીઓ પર્યાવરણની જાળવણી કરે, પણ-પક્ષી અને પ્રાણીઓનો સંહાર ના કરે, વિશગ્રામ/વિશાશ્રમની ભાવના સમજે તેમ જ ‘જીવો અને જીવવા દો’ના સૂત્રને અમલી બનાવે તે માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી અને તે અંગેની જવાબદારી સમજાવવી.

‘શિકારીને’ શીર્ષક અહીં વ્યાપક અર્થમાં સ્વીકાર્ય છે. ફૂલને તોડવું તે પણ ફૂલનો શિકાર છે. પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો તરફની સંવેદનશીલતા આ કાવ્યમાં કવિએ વ્યક્ત કરી છે તે તરફ વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કરવા.

ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા

(જન્મ: 31-8-1920, અવસાન: 13-10-2001)

ચંદ્રકાન્ત જેઠાલાલ પંડ્યાનો જન્મ વલસાડ જિલ્લાના ધરમપુરમાં થયો હતો. તેમણે મુંબદી યુનિવર્સિટીમાંથી ટી.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. સંગીતમાં પણ નિપુણતા મેળવી હતી. શિક્ષક તરીકે હાલોલ અને નવસારીમાં કામગીરી કરી હતી. સામાજિક અને સેવાક્ષેત્રમાં તેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. ‘બાનો ભીખુ ભા.1-2’, ‘સુદામે દીઠી દ્વારામતી’ (યુરોપ પ્રવાસ), ‘ઘડીક સંગ શ્યામ રંગનો’ (આફિકાનો પ્રવાસ), ‘વસાહતીઓનું વતન’ (અમેરિકા પ્રવાસ) તેમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં પણ તેમનું યોગદાન છે.

ભીખુએ બાળપણમાં જોયેલી વ્યાજખોરી અને ગરીબી આ આત્મકથા બંડમાં રજૂ થઈ છે. અહીં શાહુકારો દ્વારા ગરીબ, અભિષા લોકોનું કેવું શોષણ થતું એનું તાદ્દશ્ય ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. આવું માત્ર ગુજરાતમાં જ છે એવું નથી, પણ સમગ્ર ભારતમાં આ પરિસ્થિતિ છે. એક તરફ વ્યાજ પર વ્યાજ ચડાવતા શાહુકારો છે, તો બીજી તરફ એ જ શાહુકારના દીકરા તરફ વાત્સલ્યભાવ દાખવતા દેણાદાર લોકો છે. જીવલાની કરુણ સ્થિતિ જોઈને કિશોર ભીખુમાં સૂક્ષ્મ પરિવર્તન આવે છે. જેના કારણે એ દેવાના ચોપડા ફાડી નાખીને કરજમાંથી મુક્ત કરે છે. પોતાનાં પિતા અને માતા પણ વ્યાજ વસૂલાતની ઈન્ડ્રજાળમાં કેવી રીતે રચ્યાં-પચ્યાં હતાં એ નિખાલસતા આ પાઠનું જમા પાસું છે. અહીં ચોપડાની ઈન્ડ્રજાળ એટલે કે વ્યાજની એવી જાળ કે જેમાંથી ગરીબ ક્યારેય છટકી શકતો નથી તેનું હૃદયસ્પર્શી આવેખન થયું છે.

ત્યારે શાહુકારો ગરીબ અને અજ્ઞાન રાનીપરજ ખેડૂતોનું શોષણ કરતા હતા. ઋણરાહતનો ત્યારે કોઈ કાયદો નહોતો. તેમાં દેશી રાજ્યમાં તો આવા શોષણખોરોને ધી-કેળાં હતાં. રાજ અને અમલદારોના જુલ્મનેય ચઢી જાય એવી આ શરીરક ડાકુઓની લૂંટ ગરીબ પ્રજાનાં હાડમાંસને ચૂંથવામાં જરાય અરેરાટી નહોતી અનુભવતી. કયાયેલી પ્રજાનો કોઈ ધણીધોરી નહોતો. રાંકડી, ભોળી, લંગોટિયા પ્રજા મુંગા ઢોર કરતાં બદટર જીવન જીવતી. ઉજ્જવ જમીનમાં થોડું ધણું પકવે. તેમાં રાજા, અમલદાર, ધગાં, તલાટી, ભૂવો અને શાહુકાર સૌનો લાગો. પ્રસંગે બધું કામ પડતું મૂકી બધાની વેઠ કરવા એ બંધાયેલો. ગુલામથી પણ બદટર જિંદગી એ જીવે. ને ઊજળા-ભાણેલા લોકો એની લાચારીનો લાભ ઉઠાવે. સત્તર પંચાં પંચાણુંનું ગણિત ગણનાર શાહુકારના ચોપડાની ઈન્ડ્રજાળ એવી કે એની સાત પેઢી પણ ઋણમાંથી કદી મુક્ત ન થઈ શકે.

મારા પિતાજીને શાહુકારી કરી પૈસા કમાવાનો કીમિયો કોઈ ભાઈબંધે બતાવેલો. એટલે લોભેલોભે જેતી સાથે ધીરધારનો ધંધો પણ કરતા. પિતાજીને ‘હાઉકાર’ કહીને જ સૌ બોલાવે.

પિતાજીનું મૃત્યુ થયું. જમીન ગણોતે ખેડનાર કે તેની દેખભાણ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, એટલે અમે મૂળ શેઠને સૌંપી દીધી. હવે ગુજરાતના સાધન તરીકે દુઝાણું ને પિતાજીની ઉધરાણી બે જ રહ્યાં. વિધવા બાને માથે બે નાના દીકરા, એક નાની દીકરી, ઉપરાંત ત્રણ પરણેલી બહેનોના વ્યવહાર સાચવવાની બધી જ જવાબદારી હતી. એક નાનું ખેતર બાપુજીને નામે હતું તે બહુ ઉપજાઉ નહિ, એટલે નાની બહેનનાં લગ્ન વખતે આર્થિક સંકડાશને કારણો વેચી દેવું પડ્યું. બા બિચારી ચાત-દિવસ ઢોર વૈતરું કરે, કદી જંપીને ન બેસે. કોઈને ત્યાં જરૂર પડ્યે રાંધી આપે, ત્યારે માંડ બે ટંક રોટલા મળો. બાપુજી શાહુકારીનો ધંધો કરતા, પણ ધરમાં ભાગ્યે જ કશી બચત મૂકી ગયેલા. એ જમાનો પણ સોંધારતનો. દસ રૂપિયે હારો ભાત, એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુ. એમાં બચત શી રીતે થાય ? એટલે કુટુંબનો બોજો એકલે હાથે ઉંચકતાં તો બાને નવનેજાં પડ્યાં.

દીકરામાં હું મોટો, એટલે ચૌદ વર્ષની ઉમરે ગામડે ઉધરાણી કરવા બા મને મોકલે. દેણાદારો પ્રામાણિક,

પણ ઐતીનાં વર્ષો એક પછી એક એવાં ખરાબ આવે કે લેણદારોને રોકડ કશું આપી ન શકે, ક્યારેક થોડું ઘણું આપે, એ તો અમારા કુટુંબને આપદા ન પડે એટલા ખાતર. પોતે પેટે પાટા બાંધી આઇંપાતળું ખાઈને પણ જે મળે તે વ્યાજ પેટે ભરી જતા.

ધરમપુરથી પાંચેક માઈલ દૂર મરધમાળ ગામે રાનીપરજ કોમના જીવલા નામના ખેડૂત પાસે અમારું લેણું નીકળે. કાઠાં વર્ષોમાં જીવલાની સ્થિતિ બહુ કપરી થઈ ગયેલી. પૈસા તો જે મળે તે આપે, પણ બાપુના મૃત્યુ પછી વર્ષોવર્ષ લાકડાં, ડાંગર, કઠોળ, ગોળ, કેરી, શાક-ભાજી, ઢોર માટે ધાસ ને એવું કંઈ ને કંઈ વ્યાજ પેટે બરે. વર્ષ ગામે તેવું નબળું પડ્યું હોય તો ય, ‘હાઉકારનાં પોથરાને આપદા ની પડવી જોઈએ’ એ ભાવનાથી કંઈક તો આપવું જ જોઈએ એવું માનતો જીવલો દાનતનો શુદ્ધ !

જીવલો અવારનવાર ઘેર આવતો. મારા ઉપર પુજળ પ્રેમ. શેરડી, બોર, જાંબુ, કેરી એવું કંઈ ને કંઈ મારા માટે લાવે. તેની સાથે કોઈક વાર તેનો પુત્ર ગોવિંદ પણ હેર જોવાની લાલચે આવે. લંગોટી ને મેલું જીર્ણ ડગલું એ એનો પોશાક. જીવલો જુવાનીમાં પણ ખખડી ગયેલો, હાડપિંજર જેવો. તો એનો પુત્ર ગરીબડો, અર્ધનજન દશામાં ખુદ દરિક્રતાને પણ શરમ આવે એવો. જીવલાના કુટુંબની આવી કરુણ દશા છતાં તેની વફાદારી મૂક સાક્ષી જેવો હું માત્ર જોયા કરતો !

બાપુ ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉધરાણીએ મોકલે. મરધમાળમાં જીવલા ઉપરાંત પણ એક બે લેણદાર હતા. તેઓ જીવલાની સરખામણીમાં જરા ઢીક સ્થિતિના કહેવાય. એટલે બાને તેમના પૈસા નિયમિત મળતા. પણ જીવલો તદ્દન બાંધી ગયેલો. પત્ની મરી ગયેલી, તેનું બારમું કરવા માટે વળી બીજો શાહુકાર કરેલો. એટલે જીવલા ઉપર કડક ઉધરાણી થાય.

રવિવારે બા મને ઉધરાણીએ મોકલે. ભાતામાં કોઈ વાર સુખડી, તો કોઈ વાર શક્કરપારા બનાવી આપે. દિવાળી પછી તો લગભગ દર રવિવારે ઉધરાણીએ જવાનો કાર્યક્રમ નક્કી જ હોય. નદીમાં નાહવાનું મળે, ઋતુઋતુનાં ફળો ખાવા મળે. ચણાનો ઓળો, શેરડી, બોર, કેરી જે મળે તે પેટ ભરીને ખાવાનું અને ઘર માટે પણ લાવવાનું. સાથે બેત્રાણ મિત્રો હોય એટલે રસ્તો ક્યાં કપાઈ જાય તે ખબર ન પડે.

એક રવિવારે એ જ રીતે ઉધરાણી કરવા જીવલાને ત્યાં મરધમાળ ગામે જવાનું થયું. સાથે મારા મિત્રો, મહમદ ને રસિક હતા. બીજે ઉધરાણી કરવા જવાનું નહોતું એટલે બાએ કશું ભાતું બંધાવ્યું નહોતું. અમે જીવલાને ઘેર પહોંચ્યા, તો માલૂમ પડ્યું કે જીવલો કામ અંગે કશે બહાર ગયો હતો. ‘બારેક વાગતાં આવી પુગહે’ એમ ગોવિંદે કહ્યું. એટલે સમયનો સદૃપ્યોગ કરવા અમે એના ખેતરમાં ઉપડ્યા. બોરડી ઉપરથી સરસ મજાનાં મીઠાં રાંદેરી બોર પાડ્યાં, ખાધાં ને ગજવાં ભર્યાં. મરચીના છોડ ઉપરથી મરચાં, તો રીંગણી ઉપરથી રીંગણાં તોડીને થેલી ઠાસીઠાંસીને ભરી. ગોવિંદ બાવળનાં દાતાણ કાપી આપ્યાં તે લીધાં, નદીમાં નાદ્યા, ને જીવલાની ઝૂપિંગીએ આવ્યા ત્યારે જીવલો આવી ગયો હતો. તેણે પૂછ્યું, ‘ભીખલા, બપોર થૈ જ્યા, કંઈ ખાધું કે ભૂયખો જ ? તોહાડીએ હું બાંધી આયલું છે ?’ મેં કહ્યું કે, ‘અમે તરત પાછા જવાના હતા એટલે ભાતું નથી લાવ્યા.’ જીવલો કહે, ‘પોયરા, ભૂયખો તો ની જ જવા દેવ. દાળ ચોખા આપું તે ભીચડી બનાવી નાખ!’ ભીચડી કે દાળ-ભાત મને બહુ ભાવે નહિ, ને એ કડાકૂટ કરે કોણ ? એટલે ના પાડી. પણ જીવલો એમ શાનો માને ? ‘ભીખલાને હીરો બૌ ભાવે,’ એમ કહી ગોવિંદને મોકલી ક્યાંકથી ગાયનું પાશેર ધી મંગાવ્યું. મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા. થોડો ગોળ કાઢીને આપ્યો. ત્રણ પથ્થર મૂડી ચૂલો બનાવ્યો. પછી કાંસાના તાંસળામાં લાકડાના તવેથાથી આવે એવો શીરો મેં બનાવ્યો. જીવલો કેળનાં પાન કાપી લાવ્યો. ગોવિંદ થોડા કંદા સમારી આપ્યા. અને અમે ત્રણ જણા શીરો ખાવા બેઠા. પ્રેમનો શીરો, એનો આનંદ વળી ઓર જ હોય છે. અમે ધરાઈને ખાધું. અમે જવા નીકળ્યા તે પહેલાં જીવલાને પૂછ્યું, ‘જીવલા, થોડાક પૈસા આપશે કે ?’ ‘પૈહાની જોગવાઈ તો હમણાં ની થવાની,’ એમ જીવલાએ લાચારી વ્યક્ત કરી. એટલામાં ગોવિંદ વાડામાંથી વાલોળ ને રીંગણાં લઈ આવ્યો. પણ અમારી થેલી તો ભરેલી હતી, એને મૂકવાં કયાં ? મેં જીવલાને એકાદ થેલી હોય તો આપવા કહ્યું. ત્યારે જીવલો કહે,

‘બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ?’ જ્યાં ત્યાંથી ફાટેલો કટકો શોધી આયો, તેમાં રીગણાં, વાલોળ બાંધ્યાં અને અમે ચાલી નીકલ્યા !

તે રાતે મને મોઢે સુધી ઉંઘ ન આવી. જીવલાના જ વિચાર આવ્યા કર્યા. એક બાજુ જીવલાનો પ્રેમ ને બીજુ બાજુ તેની કારમી ગરીબાઈ યાદ આવ્યાં. એનું વાક્ય, ‘બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ?’ ઘડીઘડી યાદ આવ્યા કર્યું. રાત આખી અજંપામાં ગાળી. હું શોષણાખોર છું, બોડી જેવી જીવલાની દુર્દશા કરનાર હું જ છું, એવો ભાવ જાગ્યો. શીરો જમતા હતા ત્યારે જીવલાનાં નાગુદિયાં ને પેટમાં ખાડા પડેલાં નાનાં છોકરાં કેવું ટીકાટીકીને જોઈ રહ્યાં હતાં, તે દશ્ય ખું થયું. ભણવાગણવાની ને રમવાની ઉમરે, કોઈ ગોવાળિયામાં જતો, કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો, કોઈ શેઠિયાને ત્યાં શાહુકારી પેટે વેઠ કરતો, ત્યાં હું બીજો શાહુકાર બેઠો બેઠો શીરો ખાતો હતો ! અનાં છોકરાંના મૌનો કોળિયો મેં જ ઝુંટવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. ને તે પણ ઓછું હોય તેમ બે થેલીઓ ભરીને શાકભાજ લઈ આવ્યો ! મારી જાત ઉપર મને તિરસ્કાર આવ્યો.

સવારે બાને પૂછ્યું, ‘બા, જીવલાનું દેવું ક્યારે પૂરું થશે ? એ બિચારો તો કેટલો ગરીબ છે! શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?’ બાએ કહ્યું, ‘કોગટ થોડું આપે છે ? મૂળાનાં પતીકાં જેવા રૂપિયા રોકડા કાઢીને આયા છે.’ મારે ગળે એ વાત ન ઉતરી.

વરસ દિવસ પછી જ જીવલો ફસલ લઈને આવ્યો હતો. ગાડું છોડી, પછેડીમાં બાંધી લાવેલો નાગલીનો રોટલો, ઓટલે બેસીને ખાતો હતો. બાએ અથાશું ને થોડી દાળ આખ્યાં હતાં. એને ઘેર મને શીરો જમવાનો હક; જ્યારે મારે ઘેર એ પોતાનું ખાવાનું ઓટલે બેસીને ઓણિયાળાની જેમ ખાય ! એ વિરોધાભાસ મને ખૂંચ્યો. હું ત્યારે દસમા ધોરણમાં ભણું. બા પૈસા માટે તકાદો કરતી હતી. જીવલો એનું દુઃખ રડતો હતો.

બા ગઈ એટલે મેં જીવલાને પૂછ્યું, ‘બાપુજીએ તને કેટલા રૂપિયા ધીર્યા હતા ?’ જીવલાએ અતિશયોક્તિ વિના બધી વાત કરી ! ખેતર વેચાતું લેવા તેણે બાપુ પાસેથી રૂપિયા ત્રણસો વ્યાજે લીધેલા. બેત્રાણ વર્ષમાં પૈસા વસૂલ કરશે એવી એને શ્રદ્ધા. પણ વર્ષ એક પછી એક ખરાબ આવ્યાં. રોકડ બહુ નહોતો આપી શક્યો. મેં ચોપડામાં જોયું, તો વ્યાજનું વ્યાજ ચઢીને રૂ.પંદરસો લેણા નીકળતા હતા ! બાપુના મૃત્યુ પછી હિસાબનું કામકાજ દાસકાકા કરી આપતા. ત્રણ વર્ષ પછી નવું ખાતું પાડવાનું હતું. આજે તેના પર અંગૂઠો પાડવા જીવલો આવ્યો હતો.

વર્ષોવર્ષ ફસલ ભરી જાય, શાકભાજ, લાકડાં, ધાસ, ગોળ આપી જાય, તે બધું મફતમાં ! ચોપડે રોકડા રૂપિયા સિવાય કશું જમે ન થાય. આવે ત્યારે બાનું થોડું ઘણું કામ પણ કરી જાય, છતાં જીવલો હાઉકારનો જનમજનમનો ઋણી ! પૈસા ખોટા કરવાની જરાય દાનત નહિ, ‘તારા પૈછા દૂધે ધોઈને આલવાના’ એવી પ્રામાણિકતા. એ જીવલો રાતદિવસ કાળી મજૂરી કરે, તોય એનાં છોકરાં ભૂખે મરે. આટઆટલું આપવા છતાં ત્રણસોના પંદરસો શી રીતે થયા તે સમજવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ તો શાની હોય ? “શાહુકારનો ચોપડો જૂઠું થોડું વાંચે” ? એવો એને વિશ્વાસ !

આવા શોષિત દરિદ્રનારાયણાની કરુણ દશા જોઈને મારું હદ્ય દ્રવી ઉક્ખું. મુદ્દલ કરતાં તો કેટલુંય વધારે એ આપી ચૂક્યો હતો, છતાં શાહુકારના રાતા ચોપડામાં દેવું પાંચગણું બોલતું હતું. અને આજે દાસકાકા ફરી હિસાબ કરશે, ત્યારે તો એ ક્યાંય વધીને ઉભું રહેશે ? જીવલો તો શું, એની સાત પેઢી પણ દેવું ચૂકવી ન શકે એવી ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ હતી. મારું હદ્ય રડી ઉક્ખું. હું ગાંધીવાદી જીવન જીવું છું એવા મારા ઘ્યાલો માત્ર દંબ લાગ્યા. અને બા હજી તો, ‘હાં, હાં,’ કરે ન કરે તે પહેલાં, જીવલાના દેખતાં, ગરીબોનું લોહી ચૂસી રક્તવરણ બનેલા એ શાહુકારી ચોપડાનાં બધાં પાનાં મેં ચીરી નાંખ્યાં ! જીવલાને કહ્યું, ‘જા, તું હવે અમારા લેણામાંથી છૂટો !’

(‘બાનો ભીખુ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

દાયકો-દસકો, દસ વર્ષનો સમયનો ગાળો; ઋણ-દેવું, કરજ; ઉજ્જવલ જમીન-વેરાન જમીન; વેઠ કરવી-આર્થિક બદલો આખ્યા વિનાની કરાતી મજૂરી કે કામ; ધીરધાર-વ્યાજે નાણાંની આપ-લે કરવી; પુષ્ટણ-ખૂબ, અતિશય; શાહુકાર-ધનવાન, પૈસાદાર; મુક્તા-આજાદ, સ્વતંત્ર; મુદ્દલ-મૂળ રકમ

તળપદા શબ્દો

હાઉકાર-શાહુકાર; સૌધારત-સસ્તાપણું; આપદા-આપત્તિ; પોયરાં-છોકરાં; કોથે ગેયલો ઓહે-ક્યાંક ગયો હશે; ડોહડી-ડોશી; આલ્યું-આખ્યું; ની-નહીં; પૈહા-પૈસા; ભૂયખો-ખૂખ્યો; હાવ-સાવ; ચુહાઈ-ચુસાઈ; ગીયો-ગયો; હેર-શહેર; કાંકું-કઠણા, મુશ્કેલ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શાહુકાર×ગરીબ; અજાની×જાની; પ્રામાણિક×અપ્રામાણિક; ઉદાર×કંજૂસ; લેણદાર×દેણદાર

રૂઢિપ્રયોગ શબ્દો

ધી કેળાં હોવાં-પૈસાદાર હોવું, માલામાલ હોવું; અરેરાટી અનુભવવી-ગાસી જવું, દુઃખ અનુભવવું; આર્થિક સંકડામણ હોવી-આર્થિક તકલીફ હોવી, ગરીબ સ્થિતિ હોવી; નવે નેજા પડવાં-ખૂબ તકલીફ પડવી હૃદય દ્રવી ઉઠવું-ખૂબ જ દુઃખી થવું; સત્તર પંચાણું-અજાની પ્રજાને છેતરવા માટે પ્રયોજાતું ખોટું ગણિત

કહેવત

બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ? અત્યંત દરિદ્રતા હોવી (અહીં) જેને ખાવાનું ન હોય તેની પાસે સાધન ક્યાંથી? બાંધી મૂઢી લાખની-જ્યાં સુધી વાત-બહાર ન જાય ત્યાં સુધી ઈજાજત સચ્યવાય.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ખરાબ દશા હોવી તે-દુર્દશા

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) લેખકને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો કારણ કે...
 - (A) લેખક પોતાના ઘરેથી ખાવાનું લઈને ગયા હતા.
 - (B) પિતાજીનું અવસાન થયું હતું.
 - (C) જીવલાના છોકરાનો મોંનો કોળિયો પોતે ઝૂંટવ્યો હોય તેવું લેખકને લાગ્યું.
 - (D) લેખક ખૂબ જ ભણેલા હતા.

- (2) જીવલાની કરુણા દશા જોઈને
(A) લેખક રાજી થઈ ગયા.
(C) લેખકને કશી અસર ન થઈ.
(B) લેખકનું હદ્દ્ય દ્રવી ઊઠ્યું.
(D) લેખક હસવા લાગ્યા.
2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
(1) ઉજ્જવલાની જમીનમાં જે ધાન પાકતું તેમાં કોનો ભાગ રહેતો ?
(2) ગરીબોનું શોષણ કરનાર ચોપડાનો રંગ કેવો હતો ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :
(1) લેણદાર અને દેણદારના આવકારામાં રહેલો વિરોધાભાસ જણાવો.
(2) દર વર્ષ જીવલો લેખકના ઘરે કઈ - કઈ વસ્તુઓ આપવા જતો ?
4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :
(1) જીવલાનું પાત્રાલેખન તમારા શબ્દોમાં કરો.
(2) રાતો ચોપડો ફાડી નાખવા પાછળ લેખકનું મનોમંથન કેવું હતું ?

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ચર્ચા કરો :
(1) “દેવું કરવું જરૂરી છે કે નહીં ?” (વર્ગખંડને બે જૂથમાં વિભાજિત કરીને)
(2) ભીખું અને જીવલાનો સંવાદ રજૂ કરો (બે વિદ્યાર્થીની પાત્રવરણી કરીને)

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- અર્થબોધને અવરોધ ન થાય એ રીતે અહીં લોકબોલીની લથણો, તળપદા શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો ભરપૂર પ્રમાણમાં યોજાયાં છે. આ ઉપકરણોને લીધે લખાડા ભર્યું ભર્યું અને રસાત્મક લાગે છે. અહીં નીચે મુજબના રૂઢિપ્રયોગો વિશેષ ધ્યાન જેંચે છે જુઓ...
- ધી-કેળાં હોવાં
- નવે નેજા પડવા
- પેટે પાટા બાંધવા
- દુઃખ રડવું
- ટીકી ટીકીને જોવું
- કડાકૂટ કરવી
- તળપદી છાંટવાળી કહેવત પણ જુઓ... “બોડીને ત્યાં વળી કાંઈકી કેવી ?”, “બાંધી મૂઠી લાખની”.
- ગ્રામ પરિવેશને ખડો કરી દે એવાં તળપદી બોલીવાળાં, દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીવાળાં વાક્યો આ પ્રદેશની બોલીની લાક્ષણિકતા બતાવે છે. એનું બળ આ કૃતિને વધુ આસ્વાદ બનાવે છે. આ વાક્યો માન્ય ભાષાથી કેવી રીતે અલગ પડે છે તે પણ સમજવા પ્રયત્ન કરો.
 - “કોથે ગોયલો ઓહે તે ખબર ની, પણ બારેક વાગતાં આવી પુગહે”
 - “ભીખલા, બપોર થૈ જ્યા, કંઈ ખાંધું કે ભૂયખો જ ? ડોહાડીએ હું બાંધી આયલું છે ?”
 - “પૈહાની જોગવાઈ તો અમણા ની થવાની.”

- દારુણ ગરીબીમાં જીવતો જીવલો ખાનદાનીમાં ગરીબ નથી, એ બાબત ઉપસાવવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે તે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાયું હશે:

“હાઉકારના પોયરાંને આપદા ની પડવી જોઈએ.”

“પોયરા, ભૂખો તો ની જ જવા દેમ.”
- લેખકે રજૂઆતને અસરકારક બનાવવા વાપરેલ દ્વિરૂક્ત પ્રયોગ જુઓ અને એવા અન્ય પ્રયોગ પાઠમાંથી તારવો.... ભાગવાગણવાની, કામકાજ...

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગરીબ લોકો શાહુકાર પાસેથી પૈસા ઉધાર લે છે. મજબૂરીને કારણો કરેલું આ દેવું મૂડી કરતાં વ્યાજની ચુકવણી વધુ કરાવે.વધારાની જે ચુકવણી થતી હોય તેની તો ચોપડે નોંધ પડા લેવાતી નથી. અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આજે પડા આવું બનતું હોય છે. આ શોષણ અયોજ્ય, અન્યાયી અને અનુચ્છિત છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા.

પોતાને મળતા અયોજ્ય લાભને તરછોડીને લેખક હિસાબના લાલ ચોપડા ફાડી નાખી ચોપડાની ઈન્ડઝાળમાંથી જીવલાને મુક્ત કરે છે તે વિશે સ્પષ્ટતા કરવી.

મોટેભાગે ગરીબ વધુ ગરીબ અને ધનિક વધુ ધનવાન બનતો જોવા મળે છે. આ ખાઈ દૂર કરવા આપણે એકબીજાની મજબૂરીનો લાભ ન ઉઠાવવો જોઈએ. આપણે એકબીજાને મદદરૂપ થવું, બીજાને છેતરવાની વૃત્તિથી દૂર રહેવું, અન્યાય ન કરવો, શોષણ ન કરવું, માનવતાભર્યુ વર્તન કરવું. આવી ભાવના કેળવાય તે ખૂબ જરૂરી છે તેથી વિદ્યાર્થીઓમાં આવા ગુણો વિકસે તે માટે માર્ગદર્શન આપવું.

‘સર્વે ભવન્તુ સુખીનઃ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ’ /

‘હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું’ જેવા સંદર્ભો વડે શિક્ષણકાર્યને રસપ્રદ અને સમૃદ્ધ બનાવવું.

વ्याकरण

એકમ 3

વાક્યપ્રકાર: કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવે, પ્રેરક; વાક્યરૂપાંતર

વાક્યપ્રકાર

અ) માળીથી કુંકું તૂટ્યું.

બ) માળીએ કુંકું તોડ્યું.

મિત્રો, આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? આપણે પરિસ્થિતિ વિચારી જોઈએ...

અ) આ કુંકું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

ના, મેં નથી તોડ્યું. ખૂરપી લાગી એટલે... તૂટી ગયું...

બ) આ કુંકું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

એ તો સાહેબ, હવે છોડ ક્યારામાં નાંખવાનો છે ને એટલે તોડ્યું.

શો તફાવત છે, આ બે પરિસ્થિતિમાં? સહેજ ધ્યાનથી, ફરીથી વાંચો. સંવાદ અ)માં માળી કહે છે કે ‘મેં નથી તોડ્યું, તૂટી ગયું’ આનો અર્થ શો? પહેલી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે એનો જવાબ નથી. જ્યારે બીજી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે જવાબ છે. કારણકે એની પાસે કુંકું તોડવાનું પ્રયોજન છે. અર્થાત્ સંવાદ અ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ નથી સ્વીકારતો અને સંવાદ બ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે છે. તમે યાદ કરો, ભૂતકાળમાં તમે આવી રીતે કર્તૃત્વનો અસ્વીકાર કર્યો છે? ‘મારાથી ફાટી ગયું’, ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો એટલે એ પડી ગયો, પણ હું સાચું કહું છું કે મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ‘મારાથી બોલાઈ ગયું.’... યાદ આવે છે? તમે જ્યારે કહો છો કે ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો - મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ત્યારે તમે કહેવા માંગો છો કે એવું કરવાનો તમારો કોઈ ઈરાદો નથી. એટલે કે દેખીતી રીતે કિયા - ઘટના સરખા જ લાગતા હોય, પણ તમારી પાસે એ કિયા કરવાનું પ્રયોજન ન હોય, તમારો એ કિયા કરવાનો ઈરાદો ન હોય તો તમે તમારું કર્તૃત્વ સ્વીકારતા નથી. બસ, આ જ બધી બાબતોને આધારે કર્તા ઓળખી શકાય. તો કર્તાને કેવી રીતે ઓળખવો. ચાલો, નીચેનાં વાક્ય વાંચો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂજ તમને કહેશે કે આ વાક્યમાં કોઈ કર્તા છે કે નહીં.

1. કાલે રજા છે.

2. બેંસને બે શિંગડાં હોય છે.

3. સુનીલ નિબંધ લખે છે.

4. સૂરજ ઉંગે છે.

તમે બાળપણથી ગુજરાતી ભાષા બોલો છો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂજ શું કહે છે? શું ઉપરનાં વાક્યોમાં રજા, શિંગડાં, સુનીલ કે સૂરજ - કર્તા છે? એક સામાન્ય માન્યતા છે કે કિયા કરે તે કર્તા. વાક્ય 1 અને 2 માં માત્ર કોઈ સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તેમાં કોઈ કિયાનો નિર્દેશ નથી, તેથી તેમાં કોઈ ‘કરનાર’નો પણ નિર્દેશ નથી. એટલે કે તેમાં કોઈ કર્તા નથી. વાક્ય 3માં ‘લખવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સુનીલ’નો ઉલ્લેખ છે. વાક્ય 4માં ‘ઉગવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સૂરજ’નો ઉલ્લેખ છે. અહીં કેવી રીતે નક્કી કરવું કે ‘સુનીલ’ તથા ‘સૂરજ’ - એ કર્તા છે કે નહીં? આ માટે કર્તાનાં લક્ષણો જોઈએ:

કર્તા:

- એ ચેતન પદાર્થ હોય,
- કિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય,
- જેની ઈચ્છા કે હેતુથી કિયા અસ્તિત્વમાં આવે.
- કિયા માટે જેની જવાબદારી હોય.

જ્યારે ‘સુનીલ નિબંધ લખે છે’ કહેવાયું ત્યારે ‘સુનીલ’ ચૈતન્ય ધરાવે છે, ‘લખવા’ની કિયા પર તેનું નિયંત્રણ છે. તે કોઈ કારણસર નિબંધ લખી રહ્યો છે. અને તેણે કયો અને કેવો નિબંધ લખ્યો છે - સંદર્ભ તેની જવાબદારી છે. તેથી ‘લખવા’ની કિયા સંદર્ભ ‘સુનીલ’ કર્તા છે.

હવે, ચોથું વાક્ય જોઈએ. ‘સૂરજ ઉગે છે.’ - શું ‘સૂરજ’ ચૈતન્ય ધરાવે છે? વહેલા ઉગવું કે મોડા ઉગવા પર સૂરજનું નિયંત્રણ છે? ઉગવા માટે સૂરજ પાસે કોઈ હેતુ છે? તમે કહેશો કે એવું તો કઈ રીતે બને? સૂરજ તો ઉગે છે, એ તો કુદરતી બાબત છે. તમે વહેલા કે મોડા ઉઠવાનું નક્કી કરી શકો. પણ સૂરજ કાંઈ વહેલો કે મોડો ઉગવાનું નક્કી કરી શકે? એમાં સૂરજની કોઈ ઈચ્છા કે હેતુ હોતો નથી કે નથી હોતું સૂરજનું કોઈ નિયંત્રણ. તેથી સૂરજ એ કર્તા નથી. એટલે કે ‘સૂરજ ઉગવો’ એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. અને પ્રક્રિયામાં કોઈ કર્તા હોતો નથી. પ્રક્રિયાનાં અન્ય વાક્ય જોશો એટલે ખ્યાલ આવશે કે આમાં કોઈનું નિયંત્રણ હોતું નથી કે નથી કોઈની જવાબદારી હોતી.

1) વાવાઝોડાને કારણે ચાર ઝાડ મૂળમાંથી ઉખડી પડ્યાં.

2) પવનથી ડાળીઓ હલે છે.

3) કાલે અહીં ખૂબ મોગરા ખીલશે.

તમે જોઈ શકો છો કે ‘ઉખડી પડવા’ પર ‘ઝાડ’નું, ‘હલવા’ પર ‘ડાળી’નું કે ‘મોગરા’નું કોઈ નિયંત્રણ નથી કે નથી એમ કરવા માટે ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ - નું કોઈ પ્રયોજન. અર્થાત્ ‘ઉખડી પડવું, હલવું, ખીલવું’ - એ પ્રક્રિયાઓ છે. અને ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ તેનાં કર્મ છે, ઉદ્દેશ છે, પણ કર્તા નથી.

આવવું, જવું, લખવું, વાંચવું, ખાવું, વગેરે પર કોઈનું નિયંત્રણ હોય છે, કોઈની જવાબદારી હોય છે. તેથી આ કિયાઓ છે. જેમ કે, તમને પેટમાં દુઃખે તો મમ્મી તરત પૂછે બહાર કાંઈ ખાંધું હતું? શું ખાંધું, ક્યાં ખાંધું, કેટલું ખાંધું - આ બધાનાં તમારે જવાબ આપવા પડે. જેનું નિયંત્રણ હોય, જેની જવાબદારી હોય તે કર્તા કહેવાય. અને જેમાં કર્તા હોય તે કર્તારી વાક્ય કહેવાય.

તમે સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા બરાબર સમજ્યાં? જો એ સ્પષ્ટ હશે તો આગળની વાત સમજાશો. ચાલો, એક કામ કરીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આખ્યાં છે. તેમાંથી સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા દર્શાવતાં વાક્યો છૂટાં પાડો.

1. નદીમાં પૂર આવ્યું.

2. કાગડો ઉડ્યો.

3. માળામાં કાગડીનાં બચ્યાં છે.

4. ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.

5. બસ પાણીમાં પડી.

6. છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.

જે માત્ર કોઈ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે તે ‘સ્થિતિ’; જેમાં નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવનારું કોઈ નથી, સહજ રીતે થાય છે તે ‘પ્રક્રિયા’ અને જેમાં કોઈ ચેતનતત્ત્વ નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવે છે તે ‘કિયા’. સમજાય છે? વાક્યો છૂટાં પાડ્યાં? ચાલો, નીચે આ વાક્યો છૂટાં પાણ્યાં છે. તેની સાથે તમારા જવાબ મેળવો.

સ્થિતિ

ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.

માળામાં કાગડીનાં બચ્યાં છે.

પ્રક્રિયા

નદીમાં પૂર આવ્યું.

બસ પાણીમાં પડી.

કિયા

છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.

કાગડો ઉડ્યો.

ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો કે ‘કશુંક હોવું કે ન હોવું’ - તે સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. ‘પૂર આવવા’ પર કોઈનું નિયંત્રણ નથી. તે કુદરતી પ્રક્રિયા છે. ‘બસ’ પર કોઈનું નિયંત્રણ હોત તો તે પાણીમાં ન પડત. પણ ‘પાણીમાં કૂદ્યા’ સંદર્ભે છોકરાનું નિયંત્રણ છે. તે તરવા માટે અથવા અન્ય કોઈ કારણસર પાણીમાં કૂદ્યો છે. ‘ઉડવા’ પર ‘કાગડા’નું નિયંત્રણ છે. તે ઈચ્છશો ત્યારે કોઈ ડાળી પર બેસી જશે.

મિત્રો, તમને સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા વચ્ચેના ભેદની સમજાણ હોવી જરૂરી છે. કારણ કે જે વાક્ય કિયા હોય તેમાં જ કર્તા હોય. કર્તા હોય તે જ વાક્ય કર્તારી હોય શકે. અને કર્તારી હોય તે જ વાક્ય કર્મણિ, ભાવે કે પ્રેરકમાં રૂપાંતર પામી શકે. સ્થિતિ કે પ્રક્રિયા દર્શાવતા વાક્યો કર્મણિ કે ભાવેમાં રૂપાંતર ન પામી શકે. એટલે કે ‘માળામાં કાગડીનાં બચ્યાંથી હોવાય છે.’ જેવું વાક્ય સંભવી શકે નહીં. તમને યાદ આવે છે કે તમે ક્યારેય ‘કાલે રજાથી હોવાશે’, ‘બેંસને બે શિંગડાથી હોવાય છે’ જેવાં વાક્યો ક્યારેય બોલ્યા હોવ? કે પછી ‘ઝાડથી પડાયું’, ‘ફૂલથી બિલાશે’ - જેવાં વાક્યો બોલો છો? - આ વાક્યો તમને બિનગુજરાતી લાગશે. માત્ર કર્તારી - કિયા ધરાવતા વાક્યમાં જ તમને આવી વાક્યરચના યોગ્ય લાગશે. - ‘સુનીલથી નિબંધ લખાય છે.’ ‘કાગડાથી ઉડાશે.’

કર્તા ધરાવે તે વાક્યરચના કર્તારી વાક્યરચના કહેવાય છે. હવે નીચેનાં બે જૂથમાં વહેચેલાં વાક્યો વાંચો અને તેમની

વચ્ચેનો તફાવત સમજો.

અ

- મોહનકાકા ચાલે છે. મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.
- દીદીએ સાડી ફાડી. દીદીથી સાડી ફાટી.
- મુન્નો ખીચડી ખાય છે. મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે.
- અજયે ચા ઢોળી. અજયથી ચા ઢોળાઈ.

બ

દેખીઠી રીતે તમને બ્યાલ આવશે કે વિભાગ (બ) નાં વાક્યોમાં ‘-થી’ પ્રત્યય લગાવ્યો છે. તમે બન્ને જુથનાં વાક્યો ફરીથી વાંચો અને આ રીતે કહેવાથી વાતના અર્થમાં શો ફેર પડ્યો તે સમજવાની કોશિશ કરો. જેમ કે, ‘મોહનકાકા ચાલે છે’માં સામાન્ય કિયાનું નિરૂપણ છે. પરંતુ જ્યારે ‘મોહનકાકાથી ચલાય છે’ એમ કહેવાયું ત્યારે ત્યાં એવું સૂચવાયું છે કે મોહનકાકાને કોઈ તકલીફ હતી. પણ હવે એમાં રાહત છે અને હવે તે ફરીથી, ધીમે ધીમે ‘ચાલવાની ક્ષમતા’ ધરાવે છે. એ જ રીતે વાક્ય ઉમાં જ્યારે ‘મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે’ કહેવાય ત્યારે મુન્નો નાનો છે અને ખાતાં આવડયું છે અથવા મુન્નો બીમાર હતો અને હવે તેનામાં ખીચડી ખાવા જેટલી ક્ષમતા આવી છે... વગેરે જેવા સંદર્ભે સમજાય છે.

તો વાક્ય 2 અને 4 જુઓ. તેમાં ‘કર્તાનો ઈરાદો’ સ્પષ્ટ થાય છે. વિભાગ ‘અ’માં ‘દીદીએ સાડી ફાડી.’ કહેવાય છે ત્યારે સમજાય છે કે સાડી ઘસાઈ ગઈ છે કે હવે નથી પહેરાતી તેથી તેનો અન્યત્ર ઉપયોગ કરવાનો છે તેથી ‘સાડી ફાડી.’ કે ચા સારી નહોતી બની, ચામાં કચરો હતો... જેવાં કારણોસર અજયે ‘ચા ઢોળી.’ પણ વિભાગ - (બ)માં ‘સાડી ફાટે’ તે માટે દીદીનો કોઈ પ્રયત્ન કે ઈરાદો નથી કે નથી ‘ચા ઢોળવા’ માટે અજયનો. સાડી કશેક ભરાઈ, બેંચાઈ અને ફાટી - અજાણતાં અને ઈરાદો તો બિલકુલ નહીં. એ જ રીતે અજયથી ‘ચા ઢોળાઈ’ એટલે કાં તો હાથ લાગ્યો અથવા ધ્યાન નહોતું... જેવાં કારણોસર અજાણતાં ‘ચા ઢોળાઈ’ છે.

ટૂંકમાં સમજાય તો વિભાગ-‘અ’નાં વાક્યોમાં કર્તા છે. તેઓ જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક, જવાબદારીપૂર્વક કોઈ કિયા કરી રહ્યા છે. જ્યારે વિભાગ ‘બ’માં કર્તા નથી. કારણ કે તેઓ જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક કર્શું કરી રહ્યાં નથી, તેમનું કરૃત્વ નથી, તેવો નિર્દેશ છે. તેમાં તેમની ક્ષમતા આદિ બાબતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વિભાગ ‘અ’ અને ‘બ’ની વાક્યરચનામાં બે તફાવત જોવા મળશે. 1) કર્તાને ‘-થી’ પ્રત્યય લાગે છે અને 2) ધાતુનું - કિયાપદનું રૂપ બદલાય છે અથવા તેમાં ‘-આ’ પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમ કે, ‘ફાટવું’ ‘ફાટવું’માં રૂપ બદલાયું છે તો ‘ચાલ’ ‘ચલા’, ‘ખા’ ‘ખવા’, ‘ઢોળ’ ‘ઢોળા’-માં ‘-આ’ લાગ્યા બાદ કાળ, અવસ્થા, લિંગ, વચન આદિ અન્ય પ્રત્યયો લાગે છે.

ગુજરાતી કિયાત્મક વાક્યરચનાનાં મુખ્ય ત્રણ ઘટક છે. કર્તા, કર્મ અને કિયાપદ. જો કર્તાનું મહત્વ હોય તો તેને કર્તાની વાક્યરચના કહેવાય છે. પણ જો કર્તાનું મહત્વ ઘટાડવામાં આવે તો? એટલે કે ‘દીદીથી સાડી ફાડી.’ કહેવામાં આવે ત્યારે ‘દીદી’ કર્તાનાં લક્ષણો ધરાવતી નથી. તે ચેતન છે. પણ એ કિયા પર તેનું નિયંત્રણ નથી, તે કરવા માટે તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી, ઈરાદો નથી અને તેની જવાબદારી પણ નથી. તેથી ‘દીદી’નું કર્તા તરીકેનું મહત્વ રહેતું નથી.

જો વાક્યમાં કર્તાનું મહત્વ ઘટે તો કર્મનું મહત્વ ઘટેબાય. પણ તમને ખબર છે કે ગુજરાતી ભાષામાં બે પ્રકારનાં કિયાપદો છે: સકર્મક અને અકર્મક. સકર્મક ધાતુમાં તો કર્મ હોય તો કર્મનું મહત્વ ઘટેબાય પણ અકર્મકમાં તો કર્મ જ નથી હોતું. તો શેનું મહત્વ ઘટેબાય?

આગળ અભ્યાસ કર્યો છે, પરંતુ અહીં ફરીથી જોઈ લઈએ કે કર્મ એટલે કર્તાની કિયા જેને આધારે દેખાય, કર્તાની કિયાપદનું પરિણામ જેનામાં દેખાય, કિયા થતાં અથવા પત્યા પદ્ધી જે પદાર્થમાં ફેરફાર દેખાય તે કર્મ. જેમ કે, ‘લેવું’, ‘મૂકવું’ વગેરે કિયા જે પદાર્થના આધારે દેખાય તે; નોટ, પેન, ચોપડી કે વસ્તુ - તેનું કર્મ. અથવા ‘વાંચવું’, ‘સાંભળવું’ વગેરે જે વસ્તુઓને આધારે થાય તે; ‘જવાબ’, ‘ગીત’ વગેરે તે કિયાઓનું કર્મ. ‘દોરવું’, ‘દળવું’ વગેરેમાં ચિત્ર, લોટ આદિ કિયા પદી દેખાય તે વસ્તુ એટલે તે કિયાઓનું કર્મ. જે ધાતુઓ કર્મ ધરાવી શકે તે સકર્મક અને જે ધાતુઓ કર્મ ન લઈ શકે તે અકર્મક ધાતુઓ.

નોંધ: સકર્મક અને અકર્મક વાક્યપ્રયોગને આધારે નક્કી ન થાય, તે ખાસ ધ્યાન રાખશો, અર્થાત્,

(અ) મોહને આજે ખાધું નથી.

(બ) મોહને આજે લાડવો ખાધો નથી.

અહીં વાક્ય (અ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ નથી અને (બ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ છે. તેથી વાક્ય અ)ને અકર્મક કહી શકાય નહીં. સકર્મક એટલે જે ધાતુના મુખ્ય ઘટકોમાં ‘કર્મ’નો સમાવેશ થાય છે તે અને અકર્મક એટલે જે ધાતુના ઘટકોમાં ‘કર્મ’ની શક્યતા જ નથી તે જેમ કે, ‘ચાલવું’, ‘દોડવું’, ‘બેસવું’ -માં માત્ર કર્તા જ મુખ્ય ઘટક છે. સ્થાન, સમય આદિ ગૌણ ઘટકો ઉમેરાઈ શકે

પણ કર્મ તો ન જ ઉમેરાઈ શકે. તેથી તે અકર્મક છે.

શબ્દકોશમાં માત્ર મૂળ ધાતુ (ક્રિયાપદ) જ લખાતું હોય છે અને તેની સાથે સકર્મક કે અકર્મકનો ઉલ્લેખ હોય છે, તે જોજો.

નીચે કેટલાંક સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ આવ્યાં છે. તમે તેનાં કર્મ વિચારી જુઓ.

સકર્મક: ખોડવું, શોધવું, પૂછવું, ખાવું, પીવું, નાખવું, પકડવું, તોડવું, બાંધવું, લેવું વગેરે

અકર્મક: આવવું, જવું, ઊંઘવું, સૂવું, બેસવું, ઊઠવું, તરવું, હસવું, રહેવું, ડરવું વગેરે

નીચેનાં વાક્યોના ધાતુ સકર્મક છે કે અકર્મક તે વિચારો અને જણાવો.

1) તમે બજારમાંથી શું લાવશો?

2) મનન હોસ્ટેલમાં રહે છે.

3) સાહેબ ઊભા થયા.

4) કબૂતર આખો દિવસ ચાણ્યા કરે છે.

અહીં ચારમાંથી એક પણ વાક્યમાં કર્મનો નિર્દેશ કરેલો નથી. તેથી સહેજ ધ્યાનથી વાંચીને ઉત્તર આપજો. ચાલો, ઉત્તર જોઈએ. 1. સકર્મક, 2. અકર્મક, 3. અકર્મક, 4. સકર્મક. હવે, તમને સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ વચ્ચેનો બેઠ સમજાઈ ગયો હશે.

તમે કર્તારિ વાક્યરચના વિશે સમજ્યા, તમે સકર્મક અને અકર્મક વિશે સમજ્યા. એટલે કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ તરત સમજાઈ જશે.

કર્મણિ પ્રયોગ - ભાવે પ્રયોગ:

‘ક્રિયા’ પ્રકારના વાક્યમાં ‘કર્તા’ સૌથી મહત્ત્વનો ઘટક હોય છે. તેથી તે વાક્યરચનાને કર્તારિ વાક્યરચના કહે છે. પણ કોઈક કારણસર વક્તા કર્તાનું મહત્વ ઘટાડે તો? એવે વખતે જો સકર્મક ધાતુ હોય તો ‘કર્તા’ પછી ‘કર્મ’નું મહત્વ દેખાય છે. ત્યારે જે વાક્યરચના થાય તેને ‘કર્મણિ’ વાક્યરચના કહે છે. જેમ કે, ‘દીદીથી સાડી ફાટી.’ તે જ રીતે જો અકર્મક ધાતુ હોય અને કર્તાનું મહત્વ ઘટે તો? એમાં તો કર્મ પણ હોતું નથી. આવી વાક્યરચનાને ‘ભાવે’ વાક્યરચના કહેવાય છે. જેમ કે, ‘મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.’

નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

કર્મણિ પ્રયોગ:

ગુજરાતી ભાષામાં કર્મણિ પ્રયોગના બે પ્રત્યો છે:

1. -અ - લખ - લખા (લખાય, લખાશે, લખાતું...)

2. -વા+માં+ આવ - લખ - લખવામાં આવ-

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ

1. રમેશે ચાની આદત છોડી.

2. પોલીસે ચોરને પકડ્યો.

3. બા માથું ઓળે છે.

4. રોહને આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોર્યું.

5. મુન્નો દવા પીશે.

કર્મણિ પ્રયોગ (-આ' પ્રત્યય)

રમેશથી ચાની આદત છૂટી.

પોલીસથી ચોર પકડાયો.

બાથી માથું ઓળાય છે.

રોહનથી આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોરાયું.

મુન્નાથી દવા પીવાશે

પહેલો પ્રયોગ તમે જોયો. ચાલો, બીજો પ્રયોગ જોઈએ:

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ

1. આચાર્યએ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવ્યું.

2. એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરતા.

3. મુંબઈની ટ્રેનમાં બજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.

4. મહંતે ઉક્કને સ્તંભ સાથે બાંધ્યો.

કર્મણિ પ્રયોગ (-વા+માં+ આવ)

આચાર્ય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવવામાં આવ્યું.

એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરવામાં આવતી.

મુંબઈની ટ્રેનમાં બજનમંડળી દ્વારા ધૂમ મચાવવામાં આવે છે.

મહંત દ્વારા ઉક્કને સ્તંભ સાથે બાંધવામાં આવ્યો.

5. બાપુના ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉધરાણીએ મોકલે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે કર્મણિ પ્રયોગ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ક્ષમતા, ઔચિત્ય આદિ દર્શાવવા માટે કર્તાનું ગૌણત્વ અને કર્મનું પ્રધાનત્વ દર્શાવાયું છે.

ભાવે પ્રયોગ:

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - અકર્મક ધાતુ

1. ટ્રાફિકના કારણે અમે મોડાં આવ્યાં.
2. જતીન પાંચ કૂટ લાંબો કૂદકો મારે.
3. તમે વડીલો સામે ઊચા અવાજે ન બોલો.
4. સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશથી કુટુંબથી દૂર નહીં રહે.
5. દાઢા ઠંડા પાણીએ નહાય છે.

આ વાક્યોમાં અકર્મક ધાતુ પ્રયોજાયેલું છે. તેથી ભાવે પ્રયોગમાં કર્તાના ગૌણત્વ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ક્ષમતા ઔચિત્ય, આદિનો નિર્દેશ થયો છે.

ભાવે પ્રયોગ

- ટ્રાફિકના કારણે અમારાથી મોડું અવાયું.
જતીનથી પાંચ કૂટ લાંબો કૂદકો મરાય.
તમારાથી વડીલો સામે ઊચા અવાજે ન બોલાય.
સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશથી કુટુંબથી દૂર નહીં રહેવાય.
દાઢાથી ઠંડા પાણીએ નહાવાય છે.

નીચેનાં વાક્યો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો. ખોટાં હોય તો સુધારીને ફરીથી લખો.

1. ‘જાગવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
2. ‘છુપાવવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
3. પટાવાળો બારીઓ ખોલશે. - એ કર્તારિ પ્રયોગ છે.
4. ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં. - એ ભાવે પ્રયોગ છે.
5. મીનાબહેનથી ઝીણું ભરત ભરાય છે. - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે..

જો સકર્મક - અકર્મક ધાતુની સ્પષ્ટતા હશે તો જ આના ઉત્તરો આવડશે. પ્રયત્ન કર્યો?

ચાલો, ઉત્તર જોઈએ.

1. ખોટું. ‘જાગવું’ એ અકર્મક ધાતુ છે.
2. ખરું.
3. ખરું.
4. ખોટું. ‘ખોલવું’ સકર્મક ધાતુ છે. તેથી ‘ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં’ - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.
5. ખરું.

હવે તમને કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ વચ્ચેનો બેદ સમજાયો હશે. હવે આપણે પ્રેરક વાક્યરચના જોઈએ.

પ્રેરક વાક્યરચના:

તમે જોયું કે કિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય, કિયા કરવા પાછળ જેનો કોઈ હેતુ હોય કે કિયા અંગે જેની જવાબદારી હોય તેને કર્તા હેઠેવાય. હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

અ) માળી જાડ કાપે છે.

બ) સાહેબ માળી પાસે જાડ કપાવે છે.

આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? વાક્ય અ) અને બ) - બન્નેમાં ‘જાડ કાપવા’ની કિયા તો માળી જ કરે છે. અર્થાત્, માત્ર ‘કિયા કરનાર’ના અર્થમાં જોઈએ તો બન્ને વાક્યમાં કર્તા ‘માળી’ જ છે, પણ કયું જાડ કાપવું, કયું ન કાપવું, કેટલું કાપવું - વગેરે સંદર્ભ નિયંત્રણ, હેતુ અને જવાબદારી જોઈએ તો વાક્ય અ)માં ‘માળી’નાં અને વાક્ય બ)માં ‘સાહેબ’નાં છે. તેથી વાક્ય અ)નો કર્તા ‘માળી’ અને વાક્ય બ)નો કર્તા ‘સાહેબ’ છે. તો વાક્ય બ)માં ખરો કર્તા કોણ? કિયા કરનાર અલગ છે અને નિયંત્રણ-જવાબદારી આદિ અન્યનાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં એમ કહી શકાય કે ‘સાહેબ’ કિયા કરવા માટે પ્રેરનાર છે, તેથી તે પ્રેરક કર્તા છે. અને ‘માળી’ માત્ર કિયા કરનાર છે. તેથી તે ‘પ્રેરિત’ કર્તા છે. પ્રેરિત કર્તાને ‘પાસે, દ્વારા’ જેવાં નામયોગી કે કર્મસૂચક ‘-ને’ પ્રત્યય લાગે છે. તેથી ખરેખર કિયા ન કરનાર, પરંતુ કિયા પર નિયંત્રણ ધરાવનાર, કિયાની જવાબદારી

ધરાવનાર પ્રેરક કર્તા મુખ્ય કર્તા ગણાય છે. આ પ્રકારની વાક્ય રચનામાં કર્તાની પ્રેરણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેને ‘પ્રેરક’ વાક્યરચના કહે છે.

નોંધ:

વાક્યરૂપાંતર વખતે પ્રેરક અથવા પ્રેરિત કોઈ પણ કર્તા ઉમેરી શકાય. જેમ કે:

- માળી જાડ કાપે છે. - કર્તારિ
- સાહેબ માળી પાસે જાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરક કર્તાનું ઉમેરણ.
- માળી તેના દીકરા પાસે જાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરિત કર્તાનું ઉમેરણ.

નીચે કેટલાંક કર્તારિ અને પ્રેરક વાક્યો આખ્યાં છે. તે ધ્યાનથી વાંચો. આમાં તમને સકર્મક અને અકર્મક બન્ને ધાતુ જોવા મળશે. બન્નેમાં પ્રેરક કર્તા ઉમેરાઈ શકે.

કમ કર્તારિ પ્રયોગ

કમ	કર્તારિ પ્રયોગ	પ્રેરક વાક્યરચના
1.	વિદ્યાર્થીઓએ શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વાવ્યાં.	શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વવડાવ્યાં.
2.	કુસુમાયુધ સૂર્ય ગયો.	માએ કુસુમાયુધને સૂર્યવડાવ્યો.
3.	મમ્મીએ છૂંધાનું તપેલું તડકામાં મૂક્યું.	મમ્મીએ મારી પાસે છૂંધાનું તપેલું તડકામાં મુકાવ્યું.
4.	પઢી મેં દફતરમાં મારી નોટો ભરી.	પઢી મેં એની પાસે જ દફતરમાં મારી નોટો ભરાવી.
5.	એ સાંજે અમે બધાં ખૂબ હસ્યાં.	એ સાંજે નીલેશભાઈએ અમને બધાંને ખૂબ હસાવ્યાં.

હવે તમે કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવેપ્રયોગ અને પ્રેરકરચનાથી પરિચિત છો. શક્ય હોય તો તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિ વાંચતી વખતે તમારી સામે જે વાક્યો છે તે સ્થિતિ, કિયા કે પ્રાક્તિયા - શું દર્શાવે છે તે જોજો. અને જો તે કિયા હોય તો કર્તારિ છે કે કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગ છે કે પ્રેરક રચના છે - તે જોજો. તેના દ્વારા લખાણમાં કેવી સચોટતા કે સાર્થકતા ઉમેરાય છે તે જોજો.

વાક્યરૂપાંતર

મિત્રો, કોઈ એક જ વાત વધુ સચોટતાથી વ્યક્ત કરવા માટે આપણે જુદી જુદી રીતો અપનાવતા હોઈએ છીએ. તેમાંની એક રીત છે, વાક્યરૂપાંતર. તમે અત્યાર સુધી વિવિધ વાક્યપ્રકાર ભણી ગયાં છો. ચાલો, આજે એક પ્રકારમાંથી બીજા પ્રકારમાં રૂપાંતર કરીએ.

વિધિ-નિષેધ:

તમે ૭મા ધોરણમાં વિધિવાક્ય અને નિષેધ વાક્ય વિશે વિગતે અભ્યાસ કર્યો છે. તમે ભણ્યા છો કે બે પ્રયોજનથી ભાષક આ વાક્યરૂપાંતર કરે છે. ૧. વાક્યનો અર્થ બદલવા માટે અને ૨. જુદી રીતે અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે.

૧. નકાર ઉમેરાતાં મૂળ અર્થ બદલાય :

- તેસા ફરીથી બોલ્યા.
- તેસા ફરીથી ન બોલ્યા.

૨. નકાર ઉમેરાય પણ મૂળ અર્થ ન બદલાય :

- પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય.
- પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ શક્ય ન ગણાય.

મૂળ અર્થ જાળવીને નકારમાં ફેરફાની વિવિધ રીતો :

(અ) બે વખત નકાર ઉમેરવાની :

- ‘ઘરકામ કર્યું છે’.
- મેં ઘરકામ નથી કર્યું, એવું નથી.

(બ) વિલદ્વાર્થી શબ્દ સાથે નકાર ઉમેરવાની :

- હું આ બધું જાણું છું.
- મારાથી કશું અજાણ્યું નથી.

ચાલો, તો નીચેનાં વાક્યોનું નિષેધમાં રૂપાંતર કરો :

1. એ લોકો કદાચ રસ્તો ભૂલ્યા હશે.
2. હું એના પર કવિતા લખતો.
3. શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની પાસે જૂદું બોલું ?

4. વીરચંદ ગાંધી થોડું જીવ્યા.

5. તમને સુરતનાં મનીષા દેસાઈ યાદ હશે !

નીચેનાં નિષેધ વાક્યોનું વિધિવાક્યમાં રૂપાંતર કરો :

1. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં ન ભણેલા લોકોની જેમ વર્ત્ત છે.

2. ના પણા, આજે તમે ખોટું નથી બોલતા.

3. લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

4. એ નળના ફૂફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળને ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

5. સુશી, હું હમણાં નહીં આવી શકું.

મિત્રો, તમે કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવે અને પ્રેરક વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. આ વાક્યનાં રૂપાંતર કરી શકો ?

નીચેનાં વાક્યોનું કર્મણિમાં રૂપાંતર કરો :

1. જીવલો શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?

2. રજકણથી રાજુ હું, આખો પટ નહીં માંગુ.

3. આપણે આપણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ.

4. ઊક્કે હાથ લાંબા કર્યો.

5. જમાદારે ધૂજતે સાદે પૂછ્યું.

નીચેનાં કર્તારિ વાક્યોનું ભાવે વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલ્યો.

2. મહંત મંચ પર ચડ્યો.

3. સુશી ટેલિફોન પાસેથી ખસી ગઈ.

4. એ માંડ બોલી શકી.

5. દીદી અહીં નહીં આવે.

નીચેનાં કર્તારિ વાક્યોનું પ્રેરક વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ, સરનામું, ફોન નંબર બધું જ લાયું.

2. મહંતે અભિનિની પૂજા કરી.

3. બા બહાર પાણી આપવા આવે.

4. મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે નેં.

5. રીછના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબ બચ્યું.

નીચેનાં પ્રેરક વાક્યોનું કર્તારિ વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આપણે રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

2. જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને આટલો સંદેશો કહેવડાવજો.

3. જીવલાએ મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા.

4. બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે.

5. મામાએ ભાણેજને ઘોડી પરથી નીચે ઉતાર્યો.

આ સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો જોવા છે ?

નીચેનાં વાક્યોનું નિષેધમાં રૂપાંતર કરો :

1. એ લોકો કદાચ રસ્તો ભૂલ્યા હશે.

એ લોકોને કદાચ રસ્તો યાદ નહીં હોય.

2. હું એના પર કવિતા લખતો નહીંતો.

હું એના પર કવિતા નહીંતો લખતો એવું નહોતું.

3. શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની

શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની પાસે

પાસે જૂદું બોલું ?

સાચું ન બોલું ?

4. શ્રી વીરચંદ ગાંધી થોડું જીવ્યા.

5. તમને સુરતનાં મનીષા દેસાઈ યાદ હશે !

નીચેનાં નિષેધ વાક્યોનું વિધિવાક્યમાં રૂપાંતર કરો :

1. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં ન ભણેલા લોકોની જેમ વર્તે છે.

2. ના પણ્ણા, આજે તમે ખોટું નથી બોલતા.

3. લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

4. એ નળના કુંફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળ ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

5. સુશી, હું હમણાં નહીં આવી શકું.

નીચેનાં વાક્યોનું કર્મણિમાં રૂપાંતર કરો :

1. જીવલો શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?

2. રજકણથી રાજુ હું, આખો પટ નહીં માંગું.

3. આપણો આપણણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ.

4. ઉક્કે હાથ લાંબા કર્યા.

5. જમાદારે પ્રુજાને સાદે પૂછાયું.

નીચેનાં કર્તરિ વાક્યોનું ભાવે વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલ્યો.

2. મહંત મંચ પર ચડ્યો.

3. સુશીથી ટેલિફોન પાસેથી ખસી ગઈ.

4. એ માંડ બોલી શકી.

5. દીદી અહીં નહીં આવે.

નીચેનાં કર્તરિ વાક્યોનું પ્રેરક વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ સરનામું, ફોનનંબર બધું જ લખાયું.

2. મહંતે અઞ્જિની પૂજા કરી.

3. બા બહાર પાણી આપવા આવી.

4. મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે ને.

5. રોંધના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબ બચ્યું.

નીચેનાં પ્રેરક વાક્યોનું કર્તરિ વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આપણો રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

2. જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને આટલો સંદેશો કહેવડાવજો.

3. જીવલાએ મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા.

4. બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે.

5. મામાએ ભાણેજને ઘોડી પરથી નીચે ઉત્તર્યો.

તમારા જવાબો સાથે તપાસ્યું ? હવે, આ વાક્યરૂપાંતર તમને સમજાઈ ગયું હશે.

શ્રી વીરચંદ ગાંધી લાંબુ ન જીવ્યા.

તમે સુરતનાં મનીષા દેસાઈને ભૂલ્યા નહીં હોવ !

ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં અભણ લોકોની જેમ વર્તે છે.

ના પણ્ણા, આજે તમે સાચું બોલો છો.

લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

એ નળના કુંફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળ ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

સુશી, હું પણી આવી શકીશ.

જીવલાથી શી રીતે દેવું ભરાશે ?

રજકણથી રાજુ હું, આખો પટ નહીં મંગાય.

આપણાથી આપણણું હૃદય ખોલાય ના કાંઈ.

ઉક્કીથી હાથ લાંબા કરાયા.

જમાદારથી પ્રુજાને સાદે પૂછાયું.

દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલાઈ ગયું.

મહંતથી મંચ પર ચડાયું.

સુશીથી ટેલિફોન પાસેથી ખસી જવાયું.

એનાથી માંડ બોલી શકાયું.

દીદીથી અહીં નહીં અવાય.

આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ

સરનામું, ફોનનંબર બધું જ લખાયું.

મહંતે લોકો પાસે અઞ્જિની પૂજા કરાવી.

બાએ બહેનને બહાર પાણી આપવા મોકલી.

મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલાવે ને.

મનીષા દીદીએ રોંધના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબને બચાવ્યું.

રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને

આટલો સંદેશો કહેજો.

જીવલાની મોટી દીકરીએ ચોખા દળાવ્યા.

બધાં મીઠાઈ ખવડાવે છે.

ભાણેજ ઘોડી પરથી નીચે ઉત્તર્યો.

જયંત પાઠક

(જન્મ: 20-10-1920, અવસાન: 01-03-2003)

જયંત હિંમતલાલ પાઠકનો જન્મ ગોઠ (જિ.પંચમહાલ)માં થયો હતો. તેમણે દાહોદ અને સુરતની કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામગીરી કરી હતી. ‘મર્મર’, ‘સંકેત’, ‘વિસ્મય’, ‘મૃગયા’, ‘અનુનય’ વગેરે તેમના કવિતાસંગ્રહો છે ‘ક્ષણોમાં જીવું છુ’ તેમની સમગ્ર કવિતાનો ગ્રંથ છે.

‘વનાંચલ’ તેમની નોંધપાત્ર સ્મરણકથા છે. ‘આધુનિક કવિતા પ્રવાહ’, ‘આલોક’, ‘ભાવયિત્રી’, ‘કિમપિ દ્રવ્યમુ’ એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

વર્ષો પછી વતનમાં ગયેલા કાવ્યનાયકને વતનથી વિદાય થવાનું હોય છે ત્યારે અનુભવાતી પીડા આ સોનેટમાં વ્યક્ત થઈ છે. ઘણાં વર્ષો પછી જે વન-જન, ખેતર-કોતર, કુંગર-નદી મળ્યાં હતાં એમને છોડવાની ક્ષણ આવી ગઈ છે. જેમ ઢોર વેચાઈ ગયા પછી પોતાના મૂળ ઘરને ઝંખતું હોય એમ કવિ પોતાના મૂળ પરિવેશને ઝંખ્યા કરે છે. પગ ઉપડતા નથી. જેમ વહી ગયેલું પાણી પાણું આવતું નથી એમ વહી ગયેલો સમય પણ પાણો આવતો નથી. એક કૂતરો પણ થોડી વાર પાછળ પાછળ આવીને એની હદ પૂરી થતાં પાણો વળી જાય છે એ સ્વાભાવિકતાભર્યું આલેખન થયું છે. અંતે કાવ્યનાયકને બ્રમ થાય છે કે જેમ બાળક રિસાય અને એની મા એને પાછું બોલાવતી હોય એમ મને મારી મા બોલાવે છે. પણ આ માત્ર બ્રમ છે, હકીકિત નહિ. આમ વતનવિચ્છેદને કારણે અનુભવાતી કરુણાતાને ખૂબ સુન્દર રીતે કવિએ આ સોનેટમાં મૂકી આપી છે.

એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન, ઘણે વર્ષ મળ્યાં જે ક્ષણ,
મૂક્યાં કુંગર ને નદી, વતનનાં એ કોતરો, ખેતર;
આંખો બે રહી ભાગતી વળી વળી પાછી, ભીડ્યું એ ઘર
વેચાઈ ગયું ઢોર જેમ તલખે કોઢાર, છોડ્યું ધણ.

કેડી આગળ જાય, પાય અવળા, કેમે કરી ઊપડે;
આંખો જાય ભરાઈ વાટ તરુની કાંટાળી ડાળી નડે;
હૈયું ઉજરડાય રક્તટશિયા ફૂટે ધીમેથી જમે
આઘે વેકુરથી નદીની હજ્યે આ આંગળીઓ રમે.

ચાલો જીવ, જવાનું આગળ, નહીં આ કાળના વ્હેણમાં
પાછા ઉપરવાસ શક્ય વહેવું, પાણી લૂંછો નેણનાં;
ભારો લૈ ભૂતનો શિરે વણપૂછ્યે શા વેઠિયા ચાલવું
સાથે શાન, પૂરી થતાં હદ હવે એનેય પાછા જવું.

આઘે ખેતર જોઉં બે કર કરી ઊંચા મને વારતી-
એ મારી બ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી !!

(‘અંતરીક્ષ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્�ી શબ્દો

કોઢાર-દોરને બાંધવાની જગ્ગા; કેડી-સાંકડો પગરસ્તો, પગંડી; પાય-પગ; તરુ-જાડ; વેકુર-નદીની કંકરાવાળી જાડી રેતી; ઉપરવાસ-પવન કે પાણીના વહનની વિરુદ્ધ દિશા; ભૂત-ભૂતકાળ, થઈ ગયેલું; વેઠિયા-વગર મહેનતાણાર્થી કામ કરનાર

તળપદા શબ્દો

ભાળવું-જોવું; તલખવું-તલસવું, તડપવું; ભીડવું-બંધ કરવું; આઘે-દૂર; લૈ-લઈ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ગાયોનો સમૂહ-ગોધણા

સ્વાધ્યાય

- નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :
 - કવિને શાની ભ્રમણા થાય છે?
 - (A) બે હાથ ઊંચા કરી બોલાવતી માતાની (B) શહેરની ગીય વસ્તીની
 - (C) પોતાની પત્નીની (D) પુત્રની
 - વતનથી વિદાય થતાં કવિ અનુભવે છે....
 - (A) શહેરી દુનિયાની મજા મસ્તી (B) ઉલ્લાસ અને આનંદ
 - (C) વતન પ્રત્યેનો તિરસ્કાર (D) વતન માટેનો તલસાટ
- નીચેના પ્રશ્નનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
 - વતનથી વિદાય થતાં કવિ શેનાથી દૂર થઈ રહ્યા છે ?
- નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :
 - કવિના પગ આગળ જવા માંડ માંડ ઉપડે છે કારણ કે...
- નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર આપો :
 - વતનથી વિદાય થતા કવિની વેદના તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
 - કાવ્યપંક્તિ સમજાવો.

આઘે ખેતર જોઉં બે કર કરી ઊંચાં મને વારતી -
એ મારી ભ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી !!

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- વર્ગખંડમાં સમૂહમાં આ કાવ્યનું ભાવવાહી પઠન કરો.
- ‘મારાં બાળપણનાં સંસ્મરણો’ - વિશે નિબંધ લખો.
- ‘વનાંચલ’ સ્મરણાકથા મેળવીને તેનો તમને ગમતો અંશ સંમેલનમાં કે વર્ગખંડમાં વાંચી સંભળાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- વતનથી વિદાય થતાં કવિ અનેક પ્રિય સંબંધોને, વસ્તુઓને છોડીને જાય છે, છતાં કવિ કાવ્યની શરૂઆતમાં જ લખે છે...

‘એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન... મૂક્યાં કુંગર ને નદી’ બધું છોડી દીધું એમ સૂચવવા કવિએ ‘મૂક્યું’, ‘મૂક્યાં’ કિયાપદો વાપર્યા છે, જે વિશેષ અર્થમાં વપરાયાં છે તે નોંધો.
- ભાવની સમૃદ્ધિ વધારવા કવિએ ઉપમા અને રૂપક જેવા અલંકાર યોજ્યા છે તે જુઓ...’ નહીં આ કાળના વહેણમાં પાછા ઉપરવાસ શક્ય વહવું’ (રૂપક), ‘વેચાઈ ગયું ઢોર જેમ તલખે કોઢાર’(દાણાંત), ‘વણપૂછ્યે શા વેઠિયા ચાલવું’ (ઉપમા).
- કવિ વતનની માયા સહજ રીતે છોડી શકતા નથી. આ વિહ્લવળતા અસરકારક રીતે ‘વળી વળી’ (વળી શબ્દના પુનરાવર્તન) દ્વારા સૂચવાઈ છે. જુઓ...

‘આંખો બે રહી ભાગતી, વળી વળી પાછી.’

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગામડાં પરી ભાંગ્યાં છે અને શહેરો બેફામ વિક્સી રહ્યાં છે તેવી સ્થિતિમાં કવિને વતન છોડતાં જે વેદના અનુભવાય છે તેની ચર્ચા કરવી.

પોતાના વતનનાં ઢોર-ઢાંખર, ઘર, વાડો, ખેતર, નદી, પર્વતો, કોતરો વગેરે આત્મીય સ્વજન જેવાં બની ગયાં છે પણ મન મક્કમ કરીને તે બધું છોડે છે. શહેરમાં ઉદ્દેશ વિનાનું મજબૂરીનું જીવન જીવવા વતન છોડનાર પોતાનો વિકાસ થતો છોવાનું સમજે છે તે કટાક્ષને પણ સ્પષ્ટ કરવો.

અંતિમ બે પંક્તિમાં ખેતરમાં બે હાથ ઊંચા કરી બોલાવતી પોતાની અને વતનની ધરતી મા દેખાય છે તે બ્રમણા હશે? ભાવપલટો સૂચવતી આ પંક્તિમાં વતન ઝુરાપાની વેદનાની પરાકાણ વ્યક્ત થઈ છે તે સમજાવવું.

સુરેશ જોખી

(જન્મ: 30-05-1921, અવસાન: 03-09-1986)

સુરેશ હરિપ્રસાદ જોખીનો જન્મ સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાના વાલોડ ગામમાં થયો હતો. વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાં ભાષાભવનના અધ્યક્ષ તરીકે સેવાનિવૃત્ત થઈ જવનના અંત સુધી વડોદરામાં જ વસ્યા. ‘મરણોત્તર’ અને ‘છિન્નપત્ર’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ તેમનો નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘જનાન્તિકે’, ‘ઈદમસર્વમ’, ‘ઈતિ મે ભતિ’ જેવા સંવેદનાસભર નિબંધસંગ્રહો છે. ‘કિંચિત્ત્વ’, ‘ચિંતયાભિ મનસા’, ‘અષ્મોધ્યાય’ જેવા વિવેચનગ્રંથો આપ્યા છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોડ પ્રાપ્ત થયા છે.

‘ગૃહપ્રવેશ’ વાર્તાસંગ્રહમાંથી લેવામાં આવેલી આ વાર્તામાં સમયના એક જ બિંદુ પર બે પરિસ્થિતિનું સમાંતર આલેખન થયું છે. જેમાં અસિતના ટેકનોલોજીના જ્ઞાનના કારણે થતો કૃષ્ણજન્મ, એની સાથે ભગેલું લોકોનું કૃતૂહલ અને આનંદનો પ્રસંગ છે. જ્યારે કિસનનો જન્મ કાનજી માટે આનંદનો અવસર નથી. અહીં કૃષ્ણના જન્મની પરિસ્થિતિ હળવી શૈલીમાં રજૂ થઈ છે તો કિસનના જન્મની પરિસ્થિતિ અત્યંત કરુણાતાથી રજૂ થઈ છે. વાર્તાના અંતે કાનજી પોતાના દીકરાના પગ તોડાવીને જવનભર ભીખ દ્વારા રૂપિયા કમાવાનો રસ્તો કરી દે છે. માણેકની લાચારી અને દુઃખ વધારે પીડાદાયક છે. એક માને એના બાળકનું મુખ પણ બતાવ્યા વગર જવનભર અપંગ બનાવી દેવા માટે મોકલી આપવામાં આવે છે. આમ, જન્મની બે પરિસ્થિતિને એક સાથે બતાવીને વાસ્તવિકતાને અત્યંત કરુણા રીતે આલેખાઈ છે.

ઘડિયાળમાં સાડા અગિયાર થયા હતા. હવે અર્ધા કલાકની જ વાર હતી. લાલ કિનખાબના પડદાની પાછળ કૃષ્ણજન્મની બધી જ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. વૃન્દાવનદાસનો મોટો દીકરો અસિત અમેરિકા જઈને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગનું ખાસ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી આવ્યો હતો. એણે બધાંને આશ્રયમાં ગરકાવ કરી નાંબે એવી તરકીબ રચી હતી. કારાગૃહમાં કૃષ્ણનો જન્મ, વર્ષા, વસુદેવનું કૃષ્ણને લઈને જમુના ઓળંગીને ગોકુળ જવું, આ બધું વીજળીની કરામતથી તાદ્દશ બનતું એ બતાવવાનો હતો. આથી બધાં આતુર હતાં. લાલ કિનખાબનો પડદો ક્યારે ખૂલે તેની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

સ્ટેશનની ઘડિયાળમાં સાડા અગિયારનો ટકોરો હમણાં જ પડ્યો હતો. જનતા એકસપ્રેસમાં ઊતરેલા પેસેન્જરોને લઈને બસ શહેર ભણી ઉપડી ચૂકી હતી. બસ-સ્ટેન્ડ સૂમસામ હતું. પાસેની ખુલ્લી જગ્યામાં ફાટીતૂટી ગુણપાત ને કેરોસીનના કાટ ખાયેલા પતરાનું છાપરું કરીને ત્રણ-ચાર કુટુંબ આશ્રય લઈ રહ્યાં હતાં. એમાંના એક ‘ઝૂપડા’માં ફગફગિયો દીવો ટમટમતો હતો. કોઈ સ્ત્રીના કણસવાનો અવાજ એ નિઃસ્તબ્ધતામાં સંભળાતો હતો. પણ એ ઝૂપડાની વસતિએ એના પર ધ્યાન આપ્યું હોય એમ લાગતું નહોતું. ત્યાં અર્ધા ઊંઘમાં અને અર્ધા જાગતા - એવી અવસ્થામાં કોઈ બોલતું સંભળાયું - ‘એલા કાનજી, માણકી કણસે છે, જરા જઈને જો તો ખરો!’

બીજાએ પણ એવા જ અવાજે જવાબ આપ્યો, ‘એમાં હું જોવા જાવું’તું. વખત થિયો લાગે છે.’

અંધારે ખૂણોથી કોઈ ડોસી ખોખરા કર્કશ અવાજે બબડી, ‘માણકીય જબરી ને એના પેટમાંનું છોકરું ય જબરું માણું! ટંકણખાર દીધો તોય કાંઈ નો વળ્યું. હવે કાંઈ આવનારને પાછું ઠેલાય? કર કાંઈ બાપલા! છૂટકો છે?’ ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો. માણેક કરાંજતી હતી, આકાશને કદીક વીજળી વીધી જતી હતી. ભારે કડાકો થતો હતો ને ભારે વરસાદ માથે ઝજૂમી રહ્યો હતો.

ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો. ઉપરના ઓરડામાં વિશાખા અને ધનજ્ય ટોળા વચ્ચેથી સરી જઈને

વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. તેમને એમ લાગ્યું કે હવે તો નીચે જવું જ પડશે. વૃન્દાવનદાસ અને એમની મંડળી બેઠકમાં ભાગવતનું શ્રવણ કરતી હતી તે પણ હવે વખત થવા આવ્યો જાણી ઠકોરજીના ઓરડા તરફ આવવાની તૈયારીમાં હતી. મધુસૂદન અને એની મિત્રમંડળી બ્રિજનાં બે રબર પૂરાં કરીને અસિતની કરામત જોવા યથાસ્થાને ગોઠવાઈ જઈને ટોળટ્યાં હાંકી રહી હતી. અસિત સાવ નિશ્ચિંત બનીને એક બાજુએ રીતા જોડે વાત કરતાં કરતાં હસી હસીને બેવડ વળી જતો હતો. ત્યાં શણિયું પહેરીને મુખ્યાજી આવ્યા. નિજમંદિરમાં જઈને છેલ્લી તૈયારીમાં એ પરોવાઈ ગયા. કૃષ્ણજન્મનું મુહૂર્ત નિકટ ને નિકટ આવતું ગયું. ભીત પરના ઈલેક્ટ્રિક ઘડિયાળનો મોટો તથા નાનો કાંટો એક બીજાની નજીક આવવા લાગ્યા.

સ્ટેશનના ઘડિયાળના કાંટા પણ એકબીજાની નજીક આવતા જતા હતાં. માથા પર જરૂરી રહેલાં વાદળ તૂટી પડ્યાં હતાં. વરસાદની ઝડી વીજાવા લાગી હતી. બસ-સ્ટેન્ડ પાસેનાં છાપરાં ઊંઠું ઊંઠું થઈ રહ્યાં હતાં. સૂસવાતા પવનના અવાજમાં હમણાં જ સ્ટેશનને ગજાવી મૂકીને આવેલા ગુજરાત મેલના અવાજમાં માણેકના કરાંજવાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાતો ન હતો. પેસેન્જરોને કારણે બસ-સ્ટેન્ડ વળી થોડી વારને માટે જાગતું થયું, પળવારમાં એ લીલા સમેટાઈ ગઈ. ધીમે ધીમે નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. વરસાદ એકધારો પડવા મંચ્યો. એકાએક ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો ને નિઃસ્તબ્ધતાને વીંધીને નવા જન્મેલા બાળકનું રૂદન ગાજ ઊઠ્યું.

ઘડિયાળના બે કાંટા બેગા થતાં સાથે જ ડિનખાબનો લાલ પડદો સરરર કરતોકને સરી ગયો. આકાશમાંથી તેજનો પુંજ અવતરતો હોય તેમ જબકારો થયો. દેવકીના ખોળામાં બાળકને રૂપે એ તેજ પુંજ જૂલવા લાગ્યો. કારાગૃહના અંધકારમાં એ તેજપુંજ અજવાણું પાથરતો હતો. ઘડીક બહારનો જબકારો અંદર ઢોકિયું કરી જતો હતો. એકાએક કાંસા, જાલર, મંજુરા ને શાંખનો તુમુલ ધ્વનિ થયો. બહાર બેઠેલા રામદીન શરણાઈવાળાએ પ્રભાત નો'તું થયું છિતાં બિભાસના સૂર છેડ્યા. પ્રેક્ષકો ઊભાં થયાં. કૃષ્ણજન્મના રંજન કાર્યક્રમનું એક પર્વ પૂરું થયું.

ઝંપડાની દુનિયા સળવળી ઊઠી હતી. જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. જુદા જુદા અવાજો સંભળાતા હતા - 'દેવજી હું કહું છું ઈમ કર! ઈમાં કાનજીનું કામ નંઈ.'

'પણ ઈ વેલજ ડોહાની આ ઘડીએ કુણ ભાળ કાઢે ? લો તારે અમને કહો છો તિ તમે જ જાવને મારા ભઈ ?'

બીજો જરાક ધીમો અવાજ સંભળાયો, 'એલા એ ગમાર, જરા ધીમો બોલતો જા, માણકી હાંબળહે ને તો બચાડી દુઃખી થાહે.' જેને ઉદ્દેશીને આ કહેવામાં આવ્યું તે કટાક્ષમાં બોલ્યો. 'દખી તો થઈ જ છે ને, નહીં તો મેઘલી રાતે ભીજાતી આપણા બેંગી હોત કાંઈ ? હોનાના હિંડાણે જૂલતી ના હોત ?'

એના જવાબમાં કોઈ બોલ્યું. 'અરે બહીલા, જાંઝી લપ મેલો ને, હાલો મારી હારે, પરતાપગંજમાં જતાં પેલું નાળું નથી ભાળ્યું લ્યા, ત્યાં ઓલ્યાં છાપરાં દીકાં કની ? ત્યાં જાવાનું છે.'

એના જવાબમાં કોઈ બોલ્યું, 'ના બહીલા. ઈ આપણું કામ નંઈ આ પાણી પડે છે ઈ તો જુઓ ! ઘૂંઠણસમાં પાણી ના હોય તો મને કેજો.'

બીજો વધારે આકળો થઈને બોલ્યો 'લ્યા મેલને ઈ ને પડતો ! હાલ કાનજી, લઈ લે છોરાને, લે હું મોર થાઉં છું ?' બાળકના રૂદનનો અવાજ બહાર આવ્યો. કાદવ ખૂંદતાં ચાર પગલાંનો ડબડબ અવાજ એ રૂદનમાં ભળી ગયો. વરસાદ વરસતો રહ્યો, પવન વીજાતો રહ્યો. ઘડિયાળના કાંટા છૂટા પડ્યા. છૂટા પડીને આગળ વધવા લાગ્યા.

ઘડિયાળ તરફ હવે કોઈની નજર નો'તી, અસિતની માયાવી સૂચિને બધા સત્બધ બનીને જોઈ રહ્યાં હતાં. સામે મુખ્યાજીએ રચેલો અન્નકૂટ હતો. એમાં પણ રંગોની યોજના ભારે ચાતુરીપૂર્વક કરી હતી. હવે વસુદેવ કૃષ્ણને લઈને ગોકુળ જવાની તૈયારીમાં હતા. દેવકી કેમે કરી માનતી નો'તી, હાથ હલાવીને કરગરતી હતી. પશ્ચાદ્ભૂમાં શરણાઈનો કરુણ સૂર ઘૂમી રહ્યો હતો. અસિતની તરકીબથી હવે ગાઢ વર્ષાનું દશ્ય આબેહૂબ રજૂ થયું હતું. આખરે વસુદેવે કૃષ્ણને હાથમાં લીધાં, ધાબમાં જાળવીને મૂક્યા, અંગૂઠો ધાવતા, વટપત્રમાં સૂતેલા ભગવાનના મોટા પર ભુવનમોહન હાસ્ય હતું. વસુદેવ આગળ ચાલ્યા.

કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા. ઘૂંઠણસમાં પાણીને ડહોળતા આગળ ચાલ્યા, બાળકના રૂદનનો ભાર ઊંચ્યુંને આગળ ચાલ્યા. માણેકના કરુણા ચિત્કારે એમનો પીછો પકડ્યો તો ય આગળ ચાલ્યા; ઘૂંઠણસમાં પાણીને ખૂંદતા કાનજીને દેવજી આગળ ચાલ્યા; માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી, ઘડિયાળના કાંટા એક બીજાથી છૂટા પડીને આગળ ચાલ્યા.

વસુદેવ વરસતા વરસાદમાં જમનાજને કાંઠે આવ્યા. નહી તો બંને કાંઠે છલકાય ! અસિતે ભારે કરામત કરી હતી. દીવા બધા બુજીએ ગયા હતા. તેજપુંજ જેવા કૃષ્ણ ભગવાનને વચ્ચે વચ્ચે જબકી જતી વીજળી સિવાય બીજું કશું હવે દેખાતું નહોતું, ઘડીભર તો આ કરામત છે તેથી બધાં ભૂલી ગયાં. જ્યવતી શેઠાણી તો હાથ જોડીને ભક્તિભાવથી ઊભાં જ રહી ગયાં. વસુદેવે જમનાનાં પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો ત્યાં એકદમ પાણીને ડહોળતો સરરર કરતોકને અવાજ આવ્યો. બધાં ઘડીભર ચમકી ગયાં. કૃષ્ણ ભગવાનને માયે નાગે છાયા કરી. ભક્તોએ હાથ જોડ્યા, બીજાં કુતૂહલથી વિસ્ફારિત નેત્રો જોઈ રહ્યાં, ને વસુદેવ આગળ વધતા રહ્યા.

‘વેલજ ડોછા ! છો કે ?’

‘કુણ સે ?’

ઘોઘરા અવાજે દમિયલ ડોસાએ ઉધરસનો ઠણકો ખાતાં ખાતાં જવાબ વાળ્યો, ‘ઈ તો હું ને કાનજી, ઝટ આવો ભા, આ છોરો લાવ્યા છિયે, જરા એના ટાંટિયા વાળી લો ને !’

ડોસો બોલ્યો, ‘હાવ બેઠો રિયે ઈમ કરવું સે કે પછી લાકડીને ટેકે હાલીને ભીખ માંગો ઈમ કરવું છે ?’

કાનજી બોલ્યો, ‘હાવ પાંગળો ના કરતા દાદા; અક્કરમીએ મધરાતે આંઈ જનમ લીધો, નકર...’ એનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

દેવજીએ કહ્યું. ‘હાલ હવે, ગાંડા કાઢ્ય મા, છોરો આયવો છે તો રોટલાની જોગવાઈ કરવી કે નંઈ ? તું તો એને ભાણાવી ગણાવીને લાટસાહેબ બનાવવાનો હતો, નંઈ ?’

‘દેવા, છોરો તો છે હાવ કિસન ભગવાન જેવો, આખરે છોરો તો માણકીનો ને !’ એમ કહેતાંકને વરસોના અનુભવી હાથોએ પળવારમાં બાળકના વુંટણને મરડીને ટાચકા ફોડી નાંખ્યા. બાળકની ચીસ હવાને વીંધી ગઈ.

દેવજી બોલ્યો, ‘કાલ્ય હવારે રૂપિયો દઈ જાશું. લે, હાલ્ય લ્યા’ કાનજી, હવે તારો છોરો ભૂખે નંઈ મરે !’ પાણીમાં પડતાં પગલાંનો ડબ ડબ અવાજ સંભળાયો. એ પગલાંને બાળકના રુદ્ધનનો ભાર જાણો ઘૂમરીઓ ખાઈને વળગતો હતો, ભીસતો હતો, ને એ પગલાં ડબ ડબ અવાજ કરતાં આગળ વધી રહ્યાં હતાં.

ભગવાન ગોકુળ પહોંચ્યા, ગોકુળમાં ઉત્સવ મચ્યો. જશોદા મૈયાએ કૃષ્ણકુંવરને શાણગાર્યા. નજર ન લાગે માટે ગાલે મેશનું ટપકું કર્યું. ગોકુળ આખું ટોળે વળ્યું. ગોપબાળના આનંદરવથી વનરાજી ગાજી ઊંડી. પંચાજરી વહેંચાઈ, શરણાઈએ લલિત રાગ છેડ્યો, અસિત ખેલ પૂરો કરીને બહાર આવ્યો. બધાં એને વીંટળાઈ વળીને શાબાશી આપવા લાગ્યાં. બ્રિજની મંડળી ફરી જામી, વિશાખા અને ધનંજ્ય ફરીથી અધૂરી પ્રણયગોછિને પૂરી કરવા ઉપલા માળે બધાંની નજર સરકાવી ચઢી ગયાં. વૃંદાવનદાસની મંડળીનું ભાગવત પારયણ આગળ ચાલ્યું. જ્યાવતી શેઠાણીએ હાલરૂં ઉપાડ્યું.

‘જાગો નન્દકે લાલ, ભોર ભયી’

માણેકની ચીસે પાછા ફરેલા કાનજી અને દેવજીને વધાવ્યા. ‘મને હિનું એક વાર મોહું તો દેખવા દેવું’ તું ! લાવો મારે ખોળે, લાવો મારા કુંવરને...’

દેવજીએ કહ્યું. ‘ગાંડી થા મા માણકી, તારો નંદકુંવરને કોઈ ચોરી નથી ગયું, લે, આ તારો છોરો.’ કાનજીની સામે ચિત્ર ખડું થયું. ધખતી બપોરે માણેકની સાથે એ પતરાની નાનકડી ગાડીમાં પાંગળા કિસનને શહેરના રસ્તા વચ્ચે થઈને ખેંચી રહ્યો છે, પોતે આંધળો છે, દીકરો પાંગળો છે, દુનિયા દેખતી છે, ભગવાન કૃપાળું છે. મૌંમાં ધાન છે, દુનિયા પર વૈકુંઠ છે. ભગવાન ગોકુળથી પધારીને મથુરાના રાજા થયા છે, બધાં સુખી છે.

માના ખોળામાં બેસીને માતાની અશ્રુધારામાં નહાતો કિસન જાણો કે પિતાની આંખ સમક્ષ તરવરી ઊંઠતા ભાવિના દર્શનને જોતો હોય એમ એકાએક હસી પડ્યો, પણ મેઘલી રાતના એ અંધારામાં માણેકને એ હાસ્ય દેખાયું નહીં.

(‘ગૃહપ્રવેશ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

કિનખાબ-જરીબુહુણા વણાટનું એક જાતનું કાપડ; તરકીબ-યુક્તિ; સૂમસામ-એકદમ શાંત; આશ્રય-આશરો; ફગફળિયો દીવો-જેની જ્યોત હાલકડેલક થતી હોય તેવો દીવો; કણસવું-દુઃખને લીધે ઉંહકારા કરવા; તુમુલ-દારુણ, ભયાનક; પ્રભાત-સવાર; લિબાસ-પોશાક, પહેરવેશ; પર્વ-તહેવાર, ઉત્સવ; કરામત-કારીગરી; બોર-પરોઢિયું; અક્કરમી-અભાગીયું

તથપદા શબ્દો

થિયો-થયો; બઈ-ભાઈ; નો-ના; બચાડી-બિચારી; નો'તુ-ન હતું, નહોતું; મેલો-મૂકો; ડોહા-ડોસા; મોરે-મોખરે, આગળ; ભાળ-પતો, ખબર; આઈ-અહીં; ઈમાં-એમાં; કાઢ્ય-કાઢ; હાંભળહે-સાંભળશો; કુણ-કોણ; હોનાના-સોનાના; દખી-દુઃખી; ભાષ્યું-જોયું; હારે-સાથે; કાલ્ય-કાલ; હાવ-સાવ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સવાર×સાંજ; આનંદ×શોક

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) લાલ કિનખાબનો પડદો ક્યારે ખૂલે તેની લોકો રાહ જોઈ રહ્યા હતા કારણ કે...
 - (A) વીજળીની કરામતથી કૃષ્ણજન્મનું દશ્ય ઉભું થવાનું હતું.
 - (B) માણકી બાળકને જન્મ આપવાની હતી.
 - (C) કિનખાબનો પડદો ખરેખર લીલા રંગનો હતો.
 - (D) નાટક રજૂ થઈ રહ્યું હતું.
- (2) આ પાઠમાં લેખક શું કહેવા માગે છે ?
 - (A) લેખક કશું જ કહેવા માગતા નથી.
 - (B) કૃષ્ણજન્મનું મહત્વ સમજાવવા માગે છે.
 - (C) સમાજની જુદી જુદી બે પરિસ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરવા માગે છે.
 - (D) પૈસાદાર લોકો જ પુણ્યશાળી છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) હાવ બેઠો રિયે ઈમ કરવું સે કે પછી લાકડીના ટેકે હાલીને ભીખ માંગે ઈમ કરવું છે ? - આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?
- (2) ફગફળિયો દીવો બુઝાઈ જવાની સાથે બીજી કદ કદ ઘટના બની ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) અસિતે કૃષ્ણજન્મની કદ તરકીબ રચી હતી તે જણાવો.
- (2) કાનજ અને દેવજ બાળકને લઈને ક્યાં જતા હતા ? શા માટે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઈ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) નિજમંદિરમાં ઉભું કરેલું કૃષ્ણજન્મોત્સવનું દશ્ય વર્ણવો.
- (2) નવજાત બાળકની કરુણતાને તમારા શબ્દોમાં આલોખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ગરીબી અને અગવડમાં જીવતા લોકોની મુલાકાત લઈને તેની હકીકત વર્ગખંડમાં કે શાળા સંમેલનમાં રજૂ કરો.
- તમારા જન્મોત્સવની ઉજવણી અનાથાશ્રમમાં કે ફૂટપાથ ઉપર રહેતાં બાળકોની સાથે કરો.
- તમારા ગામમાં ઉજવાયેલા જન્માષ્મીના તહેવાર ઉપર અહેવાલ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- બે વિરોધાભાસ ધરાવતી કથાઓને સમાંતરે વર્ણવી વિશિષ્ટ રીતે આ વાર્તાનું આલેખન લેખકે કર્યું છે. લેખકે ‘ફાટીતૂટી ગુણપાટ’, ‘કાટ ખાયેલા પતરાનું છાપરું’, ‘જુંપડાં’ અને ‘ફગફગિયો દીવો’ - જેવા ઓછા શબ્દોથી ગરીબાઈનું તાદ્શ વર્ણન કરી દીધું છે તે ધ્યાનમાં લો.
- “કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા. ઘૂટણસમાં પાણી ડહોળતા આગળ ચાલ્યા, બાળકના રુદ્ધનનો ભાર ઊંચકીને આગળ ચાલ્યા...”
આ ગદ્યખંડમાં લેખકે ‘આગળ ચાલ્યા’ કિયાપદનું વારંવાર સહેતુક પુનરાવર્તન કર્યું છે. નવજાત બાળકને પગ વાળવા માટે લઈ જતા કાનજી અને દેવજીને રોકનારાં અનેક પરિબળો છે પરંતુ એ બધાની અવગણના કરીને તેઓ ચાલ્યા જાય છે એમ સૂચવવા લેખકે ‘આગળ ચાલ્યા’ શબ્દોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મનુષ્યો ઉત્સવપ્રિય છે. આપણો ત્યાં અનેક ઉત્સવો જુદા જુદા હેતુથી ઉજવાય છે, ધાર્મિકતા, પરંપરા, દેખાદેખી, ભક્તિ-આરાધના માટે, કોઈક નિહિત સ્વાર્થ માટે તો મોટે ભાગે આનંદ માટે ઉત્સવો ઉજવાતા હોય છે. ઉત્સવ વિશેની સાચી સમજ કેળવાય તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

પ્રસ્તુત વાર્તામાં બે દશ્યો એક સાથે દર્શાવાયાં છે. એક કૃષાજન્મનું અને બીજું ભિખારીને ત્યાં જન્મતા બાળકનું. બંને જન્મોત્સવની સરખામણી અંતિમ છેડાની છે. કૃષાને જળ, નાગ, નંદ સૌ થકી રક્ષણ મળે છે જ્યારે ભિખારી કાનજીને ત્યાં જન્મેલા સાજા બાળકને જન્મતાંની સાથે જ મજબૂરીને કારણે અપંગ બનાવી દેવામાં આવે છે જેથી તેને ભીખ મળી રહે. આ વિરોધાભાસ વ્યક્ત કરી આપણા સમાજમાં ધનિક અને ગરીબના જે ભેદ છે તે ઉપર લેખકે કરેલો કટાક્ષ સ્પષ્ટ કરવો. ધનિક-ગરીબની ખાઈ પૂરવા શું કરી શકાય તેની વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. વિદ્યાર્થીઓ ગરીબ કે ધનિકના ભેદ ન કરે તેમ કરવું.

